

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1984 Årgång 80 · Häfte 3–4

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, docent Göran Nilzén, Svenskt biografiskt lexikon, Box 34106, 100 26 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 60:– per år + porto och betalas via inbetalningskort vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Fil dr Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Drottning Maria Eleonora i brandenburg-preussiska sändebuds- rapporter 1633–1637

Av Åke Kromnow

Maria Eleonora (1599–1655) har i sin egen-
skap av Gustav II Adolfs gemål och drott-
ning Kristinas moder ägnats åtskillig upp-
märksamhet i litteraturen. Någon egen bio-
grafi i bokform har hon däremot aldrig fått.

Senare författare, såsom Viveka Heyman
och Sven Stolpe, har bedömt Maria Eleono-
ra mycket strängt. Heyman beskriver hen-
ne som enfaldig, en infantil hysterika och en
motbjudande karikatyr av det kvinnliga¹.
Sven Stolpe är i sina böcker om drottning
Kristina inte mindre fördömande. Mot des-
sa överdrifter reagerar Gunhild Kyle i *Bib-
liotheca feminarum* 1984.²

De utförligaste skildringarna av större pe-
rioder av Maria Eleonoras liv har lämnats
av arkivmannen Severin Bergh i uppsatsen
Drottning Maria Eleonora och drottning
Kristinas förmyndarregering (HT 1902) och
den tyske historikern Fritz Arnheim i hans
biografiska skizzer, Gustav Adolfs Gemah-
lin Maria Eleonora von Brandenburg, i *Ho-
henzollern-Jahrbuch* 1903–05 och 1907.
Båda bygger på källmaterial i det svenska
riksarkivet och Preussisches Geheimes
Hausarchiv, numera i Merseburg.³ Bergh
har också använt material i det danska riks-
arkivet. Arnheims artiklar slutar med drot-
ningens landsflykt 1640. Han fick tyvärr
inte tillfälle att fullfölja sin avsikt att också
behandla tiden efter flykten.⁴

I SBL bd 25 har jag själv på grundval av
bl. a. svenskt, danskt och tyskt material
sökt i korthet belysa Maria Eleonoras kom-
plicerade personlighet. Jag hänvisar till
denna artikel. Något bör dock här sägas om
drottningen som bakgrund till den följande

skildringen.

Maria Eleonora var en utpräglad känslö-
och fantasimänniska, "trop délicate", me-
nade hennes brors svärmor, kurfurstinnan
Louise Juliane av Pfalz, Wilhelms av Ora-
nien begåvade dotter. Bekant är Axel
Oxenstiernas yttrande om drottningen: hon
var "svag av naturen, mäktat givna affek-
terna, som hos H.M:t äro excessiv".⁵ Hen-
nes svärmiska kärlek till maken är väl be-
lagd, liksom de uttryck denna tog. Maria
Eleonora var stolt, impulsiv, ombytlig och
obehärskat frispråkig men ingalunda, som
det påståtts, obegåvad. Rikskanslern fann
vid en diskussion i rådet 1640 om drottning-
ens flykt, att denna inte kunde ursäktas som
skedd av "en fantasi"; änkedrottningen
var, menade han, "æstimerad för en vettig
dame", som väl visste vad hon gjorde.⁶
Han ansåg henne däremot vara alltför
"godvillig" och lättlurad.⁷

Som den renässansmänniska hon var, in-
tresserade sig Maria Eleonora särskilt för
musik, teater, konst och arkitektur och
gjorde själv, även enligt samtida vittnen,
goda ritningar till de slott och andra byggnad-
er, som hon drömde om att låta uppföra.
Hon älskade smycken och andra dyrbar-

¹ Heyman, Christina, 1959.

² Uppsatsen En kvinnohistoria, *Kvinnohistoriskt arkiv* 21, s. 40 ff. Se även min anmälan av *Bibliotheca feminarum* i detta häfte av PHT.

³ Deutsches Zentralarchiv, Hist. Abt. II, Merseburg, DDR. Citeras i det följande: DZA, Merseburg.

⁴ *Hohenzollern-Jahrbuch* 1907, s. 205.

⁵ SRP 1639 12/8, s. 567.

⁶ SRP 1640 14/8, s. 204.

⁷ SRP 1637 4/5, s. 18.

heter.^{7/2} Hennes största problem var en stor oförmåga att sköta sin ekonomi, vilket främst bidrog till att förgifta hennes förhållande till förmyndarregeringen och riksrådet i Stockholm. Hon var mycket generös men samtidigt egocentrisk och visade ingen förståelse för de stränga krav, som det tyska kriget ställde på landets ledning och ekonomi. Vi arbetar som slavar, konstaterade man i riksrådet 1638 förtrytsamt, men änkedrottningen var bara otacksam.⁸

I striden mellan Brandenburg och Sverige tog Maria Eleonora öppet och aggressivt ställning för brodern, kurfursten. Hon ansåg Sveriges krig efter Gustav Adolfs död orättfärdigt. I övrigt saknade hon i stort sett politiska intressen.

I riksrådet gjordes vid olika tillfällen gällande, att Gustav Adolf varnat rådet för att ge hans änka del i regeringen.⁹ Maria Eleonora själv blev bitter över att riksdagen i februari 1633 "uteslutt" henne från "regementet" och inte ens nämnt henne i riksdagsbeslutet. När Gabriel Gustavsson Oxenstierna träffade henne i Wolgast i maj s. å., begärde hon genast få veta orsakerna till riksdagens beteende.¹⁰ Hon ansåg detta "orätt", i synnerhet som enligt henne Gustav Adolfs mor Kristina d. ä. en lång tid förestått regeringen efter Karl IX:s död. Gabriel replikerade, att riksdagen inkallats för att erkänna arvprinsessan Kristina som drottning och att det inte funnits något skäl att nämna någon annan. Beträffande Kristina d. ä:s roll förklarade han, att Maria Eleonora var "allt för vilt berättad". Kristina hade endast varit målsman för hertig Karl Filip och aldrig för "Konungen eller Kronan". Dessutom hade det inte varit brukligt i Sverige, att någon änkedrottning förestått regementet. Därvid hade Maria Eleonora tystnat och givit sig till freds.

Frågan om förmyndarskapet synes emellertid ha fortsatt att irritera. Den 26 juli skriver Maria Eleonora till Axel Oxenstierna om sina ekonomiska intressen och nämner i sammanhanget även riksdagsbeslutet¹¹. Hon låter nu delvis annorlunda:

"Dass man meinet ich hab mir die Regierung wollen anmassen begehrt ich mir solches nicht, denn ich solches nicht versteh, noch weniger solch gross Ungemach mir aufzuladen aber es wär nicht mehr als billig gewesen, dass man meiner mit ein[em] Wort auf dem letzten betrübten Reichstagschluss erwähnt hat und mich nicht so ganz ausgeschlossen ...".¹² Hon hade i varje fall velat veta, "was ich mich desfalls zu getrösten hätte".

Det var uppenbarligen främst underhållsfrågan, som intresserade änkedrottningen. Hennes brev av den 26 juli synes emellertid inte ha övertygat Axel Oxenstierna om att hon helt övergivit sitt tidigare uttalade intresse för regeringsfrågan. I sitt svarsbrev av den 4 oktober meddelar han, att han sänt hovrådet Christoph Ludwig Rasche till henne för att be henne "hålla vid närvarande regering och riksens råd i Sverige" och inte lyssna till andra råd.¹³ Sådana motråd gavs ofta vid hoven. Allt det som kunde förorsaka "vedervertighet", vore skadligt för Maria Eleonora själv, den unga drottningen och fäderneslandet. Riksdagen hade bara haft till mål att bevara regementet åt Kristina och "regeringen i denna tiden att beställa, efterföljande förige exempel, så vitt de sig hit lämpa låta". Det var inte några precisa svar som de båda oxenstiernorna gav änkedrottningen. Hon synes emellertid inte ha återkommit till saken. Året därpå förklarade hon sig vilja överlåta Kristinas undervisning i vad vidkom regeringssa-

^{7/2} Beträffande tidens lyxkonsumtion, ofta förödande för privatekonomin jfr. M. Revera, *En barock historia. Om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomdaningen i Tre Karlar* ... utg. av Livrustkammaren 1984.

⁸ SRP 1638 9/4, s. 186.

⁹ Se särskilt Klas Flemings uttalande 27 juli 1636, SRP, s. 493. Jfr. N. Ahnlund, *Axel Oxenstierna och 1634 års regeringsform, Tradition och historia* (1956), s. 85 ff.

¹⁰ Gabriel till Axel Oxenstierna 1633 5/6, AOSB II: 3, s. 293 f.

¹¹ Axel Oxenstiernas samling, E 656, RA.

¹² Ortografi och interpunktion något normaliserade. Även hos Arnheim 1905, s. 181.

¹³ AOSB I:10, s. 15.

kerna åt förmyndarna men frågor om dotterns "vitam et mores" ville hon däremot förbehålla sig.¹⁴

Bland de källor Bergh och Arnheim använt, märks vissa rapporter, som brandenburgska sändebud efter sina besök hos Maria Eleonora skickade hem till hennes bror, kurfursten Georg Wilhelm av Brandenburg, hertig av Preussen. De bevaras i arkivet i Merseburg, DDR, och genomgicks av mig 1961 i samband med forskningar rörande pfalzgreven Johan Casimir. De har även använts av mig i SBL-artikeln. Ingen av oss har emellertid i våra artiklar mer än till ringa del redovisat det intressanta material, som finns i rapporterna till belysning av stämmingsläget på högsta ort i Sverige åren efter Gustav Adolfs död. Här nedan skall därför tre av dessa rapporter närmare behandlas. I den mån av mig därvid meddelade uppgifter tidigare lämnats av Bergh och Arnheim, anges detta i noterna.

Redan före Maria Eleonoras återresa till Sverige med Gustav Adolfs kista i juli 1633 hade oroliga släktingar i Berlin rått henne att söka stöd hos sin frände pfalzgreven Johan Casimir i Sverige, så att hon inte företog sig något där som kunde "skada" henne. Hennes svägerska, kurfurstinnan Elisabeth Charlotta av Brandenburg, framhöll för pfalzgreven, att Maria Eleonora inte alltid kunde "moderera sig", vilket hon fruktade skulle lända änkedrottningen till "viel Schaden".¹⁵ Farhågorna skulle beännas. Det var inte bara turerna kring Gustav Adolfs begravning, som oroade förmyndarregeringen, utan också Maria Eleonoras kontakter med Kristian IV av Danmark angående eventuellt äktenskap mellan en son till honom och Kristina. Snart skulle framförallt svår oenighet om Maria Eleonoras livgedingsrätt förgifta stämningen. Hon skräddade nu inte orden, då hon gisslade de i hennes ögon så ogina riksråden, särskilt deras ledare, riksdrotsen Gabriel Gustavsson Oxenstierna, den av henne så hatade "Ochsenkopf". Hon klagade över att i Sverige efter Gustav Adolfs död "allt kallnat".

Maria Eleonoras egen bror, Georg Wilhelm, som en gång av hänsyn till Preussens länsherre, Sigismund III av Polen, Gustav Adolfs arvförande nr 1, sökt hindra hennes svenska äktenskap, ställde på systemens egen begäran upp på hennes sida.¹⁶ Fjorton dagar efter det att sorgetåget från Tyskland den 4 augusti 1633 ankommit till Nyköping, avreste dit det brandenburgska rådet Kurt Bertram von Pfuel.¹⁷ Denne, vars syster var gift med ingen mindre än Johan Banér, hade två huvuduppgifter: att diskutera Brandenburgs erbjudan att medla mellan Polen och Sverige och att stödja Maria Eleonoras ekonomiska krav på bättre livgedingsförmåner. Han skulle däremot ligga lågt i fråga om den främsta tvistepunkten mellan Sverige och Brandenburg, Sveriges krav på kurfurstens arvland Pommern, och om det föreslagna äktenskapet mellan Kristina och kurprinsen Fredrik Wilhelm, den senare "store kurfursten". Även dessa sistnämnda frågor skulle emellertid komma att aktualiseras under besöket.

Pfuel ankom efter många besvärligheter först den 26 september 1633 till Nyköping.¹⁸ Han fann där Maria Eleonora med Kristina och Johan Casimir med familj. Pfuel begärde enligt sina direktiv först audiens hos änkedrottningen och diskuterade möjligheten av att också uppvakta Kristina med brev och muntlig oration. Han fick träffa Maria Eleonora 3 och 4 oktober och erbjöd henne sin assistans i livgedingsfrågan. Hon gav honom besked om sina krav och förkla-

¹⁴ SRP 1634 26/7, s. 196; Arnheim 1905, s. 190.

¹⁵ Brev 163 (3) 3/8, Bayerisches Geheimes Hausarchiv, Akt 1622, München.

¹⁶ Brev från Maria Eleonora till Georg Wilhelm 1633, Geh. Hausarchiv, Rep. 33, W Nr 49, Bd 1, Merseburg.

¹⁷ Pfuels rapport till Georg Wilhelm, dat. 25/1 1634, i: Acta betr. Gesandtschaft des Hofkammergerichts- und Kriegs Rathes Kurt Bertram von Pfuel nach Schweden, Rep. 11, Nr 247 I, fasc. 7, Preussisches Staatsarchiv, DZA, Merseburg.

¹⁸ Rapporten. Bergh, s. 189, och Arnheim, 1905, s. 186 f, nämner Pfuels resa, Bergh har inte utnyttjat rapporten; Schrötel endast ifråga om äktenskapsplanerna för Kristina. Jfr nedan s. 93.

MARIA ELEONORA
Målning av okänd konstnär.
Foto SPA.

rade bl.a., att hon numera var "emot" Stockholm och inte ville bo på slottet där. Pfuels begäran att få träffa Kristina avslogs däremot. Man skyllde först på att hon blivit sjuk. Pfuel tog avslaget som en skymf mot kurfursten men måste foga sig. Förgrymad avreste han den 8 oktober till Stockholm för att träffa förmyndarregeringen.

Redan i Nyköping hade man antytt, att riksrådet tagit mycket illa upp att Pfuel inte sökt audiens hos Kristina först. Det var en skymf mot Sveriges drottning att först besöka änkedrottningen. F. ö. fick han inte uppöka Kristina personligen utan hennes företrädare, förmyndarregeringen, som i allt representerade henne. Stämningen blev bitter. Pfuel hade begärt att få göra en muntlig föredragning för Kristina. Nu ombads han i stället göra denna inför förmyndarregeringen. Han vägrade och sade sig uppfatta även detta krav som en skymf mot kurfursten. Riksrådet i Stockholm förklarade sig särskilt indignerat över att Pfuel medförde ett kreditivbrev också till ständerna och insinuerade, att det kunde röra en eventuell polsk succession till Sveriges tron. Georg Wilhelm misstänktes med andra ord för att vara talesman för den polske vasakungen Vladislavs arvspretentioner på Sverige. Det var högexplosivt stoff. Pfuel förnekade naturligtvis detta. Hans uppgift var att framföra Georg Wilhelms erbjudan att tillsammans med England och Frankrike medla mellan Polen och Sverige och att kondolera Kristina med anledning av faderns död och gratulera henne till kronan. Först efter ytterligare skarpt meningsutbyte fick Pfuel den 24 oktober audiens hos förmyndarregeringen och riksrådet. Jakob De la Gardie förde ordet på regeringens vägnar.

Pfuels försök att åstadkomma en ökning av Maria Eleonoras livgedingsräntor skedde sålunda i en mycket irriterad stämning. Rådet förklarade, att 1620 års livgedingsbrev väsentligt förbättrats (1628) och att Maria Eleonora var lika väl försörjd som någon potentat i världen. Pfuel genmålde, att förbättringen inte uppgick till mer än 900

svenska daler! Av riksrådsprotokollen framgår, att parterna trots flera diskussioner och Johan Casimirs inskridande på änkedrottningens sida, inte kom till något större resultat.¹⁹ Riksrådet förblev vid sin tolkning av 1628 års livgedingsbrev.²⁰ Det var i stort sett bara ifråga om vederlag för bortbytta och bortgivna gods, som rådet här gick Maria Eleonora till mötes.²¹

Först den 5 december 1633 begav sig Pfuel åter till Nyköping, där han för Maria Eleonora redogjorde för sin förrättning i Stockholm. Änkedrottningen brast i gråt men tröstades av Pfuel. Saken var fortfarande under kontroll ("res allerdings noch integra") och Georg Wilhelm skulle inte överge henne, förklarade han.

I Nyköping kom också den onekligen för hela Europas framtid viktiga frågan om äktenskap mellan Kristina och kurprinsen Fredrik Wilhelm på tal. Den oroade lika mycket Danmark och Polen som Kejsaren. Ett sådant äktenskap hade haft en avgjord förespråkare i både Gustav Adolf och Maria Eleonora.²² Gustav Adolf hade på höjden av sin makt nyåret 1632 inte stora hämningar, då det gällde den utsedda mågens kommande makt och ära. Den brandenburgske kanslern Sigmundt von Götzen berättar i februari 1632 från ett samtal med Gustav Adolf, varvid denne utförligt underhåller sig med honom om det "förestående" giftermålet och bl.a. framkastat, att han ville göra kurprinsen till konung av Polen, kur-

¹⁹ SRP 1633 24/10, s. 211 f, 25/10, s. 212, 29/10, s. 216, 30/10, s. 217 f, 31/10 s. 218 f, 2/11, s. 224, 5/11, s. 228, 20/11, s. 243 ff. Jfr Johan Casimir till Georg Wilhelm 1633 3/12, Rep. 11, 250:2, DZA Merseburg. Se ang. Pfuels diskussioner med rådet: Arnheim 1905, s. 186 f.

²⁰ Jfr Bergh, s. 189 f.

²¹ SRP IG 33 5/11, s. 228.

²² Richard Schulze, Das Project der Vermählung Friedrich Wilhelms von Brandenburg mit Christina von Schweden, Hallesche Abhandlungen zur neueren Geschichte, 1898, s. 3. Jfr Nils Ahnlund, Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död, 1940, s. 658 ff.

furste av Mainz och hertig av Franken!²³ Ett besvärligt problem var emellertid, att Fredrik Wilhelm var kalvinist liksom fadern. Georg Wilhelm hade dock redan i februari 1631 sammankallat ett möte med teologer i Leipzig för att söka närma lutheraner och kalvinister.²⁴ I ett brev till Axel Oxenstierna av den 27 maj 1632 föreslår Georg Wilhelm, att Gustav Adolf sammankallar en generalsynod för att söka ena de evangeliska.²⁵ Ingen kan bättre än Gustav Adolf, menar kurfursten, åstadkomma inte bara en politisk fred utan också en kyrkofred. Härigenom skulle också frågan om sonens religion lösas, tillägger den förhoppningsfulla fadern. Efter kungens död ebbade dock dessa ireniska strävanden ut. Axel Oxenstierna var själv föga intresserad och Georg Wilhelm övergick snart till fientligheter mot Sverige. Fredrik Wilhelm själv övergav tanken på Kristina först 1646.²⁶

Frågan om äktenskapet väcktes enligt Pfuels rapport av Per Brahe, som under "stort rus" ordade därom men också framhöll vikten av att religionsfrågan löstes. Maria Eleonora själv förklarade – under förtigande av diskussionerna om ett danskt gifte – att hon helst såg Fredrik Wilhelm som sin måg, därnäst pfalzgreve Karl Gustav. Det fanns de, berättade hon, som ville gifta bort Kristina med Axel Oxenstiernas äldste son, Johan.²⁷ Gustav Adolf hade, sade Maria Eleonora vidare, tänkt sig denne Johan som måg om ej Fredrik Wilhelm eller en son till markgreven Johan Georg av Jägerndorf kom i fråga, ty Gustav Adolf ville dock helst förbli vid huset Brandenburg. Kungen hade i så fall tänkt sig upphöja Johan Oxenstierna i svenskt furstligt stånd och sedan, om han ej själv fick någon son, i kunglig värdighet som Kristinas gemål.²⁸ Detta skulle emellertid aldrig ske med hennes vilja, bedyrade Maria Eleonora. Hellre skulle hon ha föredragit, att Kristina gifte sig med en av de polska vasaprinsarna, ty de var ju av samma blod som hon – bara de inte varit papister. Religionen var ett hinder också för Fredrik Wilhelm.

Härpå hade Pfuel enligt rapporten och likmätigt sin instruktion bett Maria Eleonora inte förhastat sig i giftermålsfrågan; religionsproblemet borde kunna lösas. Drottningen instämde. Det fanns, förklarade hon, mycket "onödigt" hos prästerna, vilket också varit Gustav Adolfs mening. Han hade ofta tänkt därpå och velat på allt sätt bilägga religionstvisterna. Maria Eleonora tyckte själv, att man "bei unserer Religion" i vissa fall gick för långt. Hon kritiserade Luther för att denne uteslutit det andra av bibelns tio budord (förbudet att göra sig beläte, bild etc.); en sådan uteslutning förbjöd bibeln.

Pfuel berättar också, att han redan i Stockholm sökt komma över både ett exemplar av Uppsala mötes beslut och "dem Corpore Doctrina, so in der Krone angenommen". Han bad Johan Skytte och kyrkoherden i tyska församlingen i Stockholm Johannes Rothlöben, som även var Maria Eleonoras hovpredikant, om hjälp men de ställde sig helt frågande. Pfuel fann detta både underligt och "fast lächerlich". Han fick ge upp att komma över materialet.

Under sitt första besök i Nyköping fick Pfuel också audiens hos pfalzgreveparet (5–6 okt.). Johan Casimir berättade då bl. a., att han "fast zu allererst" nåtts av dödsbudet från Lützen.²⁹ Turligt nog hade

²³ Acta betr. die projektierte Ehebindung zwischen Friedrich Wilhelm, Kurfürsten von Brandenburg, und Christina, Königin von Schweden, Geh. Hausarchiv, Rep. 35, Nr 1, DZA, Merseburg, 1632, 21/2. Yttrandet är varken nämnt av Schulze, a. a., eller av Richard Armstedt, Der schwedische Heiratsplan des Grossen Kurfürsten, 1896.

²⁴ Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 11, s. 363, 1902.

²⁵ Axel Oxenstiernas samling, E 573 B, RA. Koncept i DZA, i not 23 ovan nämnd akt.

²⁶ Schultze, s. 69; Armstedt, s. 45.

²⁷ Nämnas även hos Arnheim 1905, s. 198, noten.

²⁸ Johan Oxenstierna gifte sig 1636 med Anna Margareta Sture. Se nedan s. 97.

²⁹ Jfr SRP 1632 8/12. Se också Åke Kromnow, Pfalzgreven Johan Kasimirs anteckningar vid tronskiftet 1632 (HT, 75, 1955, s. 160–168).

de flesta av de förnämligaste riksråden varit tillstades i Stockholm. Pfalzgreven hade samlat dem och meddelat den sorgliga nyheten och därefter "disponerat" dem till att snarast inkalla en riksdag för att erkänna arvprinsessan, detta för att hindra allehanda "inconventier" och farliga vidlyftigheter, t. ex. upplöpp. Man hade också träffat anstalter vid gränserna för att motverka oroligheter; efter vad Pfuel förstod hade dock sådana inträffat. Johan Casimir hade vidare förmått rådsherrarna att bekräfta med handslag, att de skulle ta sig an Maria Eleonora och förse henne med ett kungligt underhåll. Han var övertygad om att de skulle hålla sitt löfte. Pfalzgreven var tydligen angelägen om att framhålla sin ledande roll vid tillfället och att framställa sig själv som initiativtagare till kraftfulla åtgärder efter budet om konungens död. Det var sista gången som han fick spela en ledande roll i Sverige.

Pfuels rapport är daterad Berlin den 25 januari 1634.³⁰ Hans beskickning hade varit skäligen misslyckad.

När ett sändebud från Georg Wilhelm nästa gång, sommaren 1636, besökte Maria Eleonora, hade hennes förhållande till förmyndarstyrelsen starkt försämrats.³¹ Hon hade redan börjat med iver planera att lämna Sverige och resa till sitt hemland Preussen, trots att Sveriges förhållande till Brandenburg redan övergått till fiendligheter. Riksrådet åter hade börjat diskutera Kristinas skiljande från modern och dennas "remitterande" till Gripsholm. Maria Eleonora ger bort allt det hon äger och inger dottern hat mot förmyndarna och nationen, skriver riksdrotsen Gabriel Oxenstierna till sin bror Axel redan den 20 mars 1635.³² Han hade då redan länge förordat, att änkedrottningen skulle sättas under förmyndare.

Under våren 1635–36 höll Maria Eleonora – trots den censur, som hon var underkastad – brodern i Berlin fortlöpande underrättad om sina problem.³³ Hon beklagade bl. a. djupt, att svenska officerare härjade i broderns länder och inte ens skonade

hennes och hennes dotters närmaste anförvanter.³⁴ Hon ville inom några veckor resa till Preussen, om hon bara fick besked här om, men varnade Georg Wilhelm för att skriva via ordinarie post, ty alla hennes brev öppnades. Hon begärde nyheter från Tyskland, eftersom hon i Sverige inte fick veta någonting förrän alla andra var underättade.

Den 12 juni 1636 anlände med fartyg från Königsberg den preussiske kammarförväntan (av Maria Eleonora och i rådsprotokollet kallad sekreterare) Hans Georg Schrötel till Stockholm.³⁵ Med hänsyn till att Sverige och Brandenburg numera var öppna fiender, reste Schrötel officiellt som preussare och inte som brandenburgare. Sverige levde ju numera i fred med Polen och därmed också med detta lands vasallstat Preussen. Argumenteringen var inte stark men förmodades kunna duga. Liksom Pfuel 1633 ville Schrötel lämna brev från kurfursten direkt till Kristina personligen men tvangs avlämna detta, liksom en för-

³⁰ Gabriel Oxenstierna väntade, att Pfuel skulle ge kurfursten "en ond rapport". Samtidigt som han i brev till Axel Oxenstierna klagade över Pfuels uppförande, vilket icke borde få upprepas, bad han brodern ställa saken till rätta hos kurfursten, brev 1633 6/12, AOSB II:3, s. 309. Jfr även brev 1633 27/12, s. 314, *ibid.* Se också Arnheim 1905, s. 24. Både Johan Casimir och hans gemål skrev däremot och tackade Georg Wilhelm för den av honom lämnade hjälpen till Maria Eleonora, brev båda daterade 3/12, Geh. Staatsarchiv, Rep. 11, 250:2, DZA, Merseburg. Johan Casimir tackade Pfuel själv i brev 11/12, *ibid.*

³¹ Se bl. a. min artikel i SBL 25.

³² AOSB II:3, s. 355.

³³ Arnheim 1905, s. 191 ff; brev till Georg Wilhelm /1635?/ 30/4 och /1636?/ 19/3, Vermischte Correspondenz zw. der Königin Maria Eleonora von Schweden und dem brandenburgischen Hof, Geh. Hausarchiv, Rep. 33, W Nr 52, DZA, Merseburg.

³⁴ Brevet 19/3, *ibid.*

³⁵ Schrötells rapport till Georg Wilhelm i: Acta betr. die Differenzen der verwittweten Königin Maria Eleonora, . . . mit der Krone Schweden, vornehmlich wegen ihres Aufenthaltes in Schweden, ihrer Alimentation und ihrer Beziehungen zu Brandenburg, Geh. Hausarchiv, Rep. 33, W Nr 49:1, DZA, Merseburg. Jfr Bergh, s. 184 f, och Arnheim 1905, s. 193.

sändelse till änkedrottningen, i rådskammaren. Den senare återlämnades dock snart. Han fick utan svårighet träffa Maria Eleonora, som genast började beklaga sig över det elände, som drabbat Brandenburg, och över sin egen bedrövelse, hur "gewaltig hinterlistig zur Unwahrheit die Reichsräthe als halstarrige Köpfe mit Ihren beiderseits Majestäten umgingen"; hon önskade, att djävulen måtte ta dem härför.³⁶ Hon visste, att Georg Wilhelm var oskyldig till osämjan men denna gjorde, att riksråden mistrodde henne och att hon inte vågade uppenbara något för en enda människa eller be om råd i någon förtrolig angelägenhet. Riksråden lät ständerna bara veta vad de själva ville tala om. De betog kronan grädden ("die Fettigkeit"), stoppade kontributionsmedel i egen ficka och förtryckte kontinuerligt de arma undersåtarna.³⁷

Maria Eleonora oroade sig för att det kunde vara några hemligheter i paketet till Kristina, vilka riksråden i så fall med säkerhet skulle behålla för sig själva. Då hon fick veta, att Schrötell bodde hos värdshusvärdens Frans Vinsänk,³⁸ förklarade hon detta olämpligt, ty svenskarna kunde ta Schrötell till fånga, "gar vergebem" eller skära halsen av honom. Eller också kunde de supat honom full för att snappa upp så mycket som möjligt, som sedan kunde tolkas illa. Hon nödgade Schrötell att genast överflytta till en dotter till hennes tyske hovmarskalk, Hans Friedrich Fuchs.

Schrötell sökte få tillbaka försändelsen till Kristina men fick av "Nicodemus", dvs. statssekreteraren Johan Nicodemi (adl. Lillieström) bryskt veta, att skrivelser till Kristina, de månne vara från kejsare, kungar, kurfurstar eller andra furstar, skulle alla lämnas till riksråden och besvaras av dem.

Den 19 juni inbjöd Maria Eleonora Schrötell att fara med henne till "vattnet" och spatsera där tillsammans med Johan Casimir och ett franskt sändebud /Charles D'Avangour/, vilken kommit för att gratulera till stilleståndet med Polen.³⁹ Man for

c:a en halv mil till en gård tillhörig Maria Eleonoras hovmarskalk. Schrötell fick även delta i taffeln, där drottningen begagnade tillfället att prisa Preussen och nedsätta Sverige. Rapport om stilleståndet med Polen hade Maria Eleonora fått först från Georg Wilhelm.

Maria Eleonora övernattade, där de var, men dagen därpå lät hon hämta Schrötell till sig igen. Platsen var tydligen säker för förtroliga samtal. Hon meddelade, att hon ville besöka Georg Wilhelm, när han nästa gång kom till Preussen, och tala med honom en stund i förtrolighet.⁴⁰ Hon började gråta. Hon måste, sade hon vidare, hålla sig tillbaka och foga sig efter riksråden, ehuru hon annars inte mycket "passade på" dem. Hon talade bara tyska med dem, framhöll hon särskilt. Så hade skett vid ett samtal med Gabriel Oxenstierna, vilken "so grob" sagt, att Sverige inte hade någon värre fiende än Georg Wilhelm, vilket hon kraftigt motsagt. Hade Gustav Adolf levat, hade det varit annorlunda. Riksdrotsens bror, rikskanslern Axel, hade låtit släpa "ein überaus grosses Gut aus Deutschland herein" och icke sökt kronans utan sitt eget bästa. Hennes brorsbarn tyranniserades och bragtes till tiggargstaven. Detta hade åhört av Kristina. "Der Ochsenkopf" skulle senare säkert berätta detta för sin bror. Denne vänades när som helst hem till Sverige.

Maria Eleonora förklarade vidare, att riksråden höll henne "sehr verdächtig", eftersom hon ständigt brevväxlade med Georg Wilhelm som om hon ämnade förråda Sverige. Riksrådet spionerade på henne genom hennes hovfolk. Väl var emellertid, att riksrådet inte kunnat göra hennes dotter

³⁶ Även citerat av Bergh, s. 184 not 4, och Arnheim 1905, s. 195.

³⁷ Även hos Arnheim 1905, s. 195.

³⁸ Möjligen identisk med Frans Martin. Jfr F. U. Wrangel, Stockholmiana, ny upplaga 1912, s. 233.

³⁹ Bergh, s. 184. Jfr Arnheim 1905, s. 195.

⁴⁰ Samtalet delvis återgivet även hos Arnheim 1905, s. 195 f.

avog mot henne; Kristina höll ännu helt med sin mor.⁴¹ Pfalzgreven Johan Casimir hade hon länge haft på sin sida och skänkt förtroende, men nu hade riksråden bemödat sig att få honom över till sig genom att ställa i utsikt gifte mellan Kristina och Karl Gustav. Johan Casimir hade därför mycket men "oförmärkt" deltagit med riksråden i deras hemliga råd angående henne. Så länge hon levde, skulle hon väl intala sin dotter så mycket, att något äktenskap med Karl Gustav inte skulle bli av. Hon varnade också för att Georg Wilhelms pfalziskfödda gemål, Elisabeth Charlotta, och hans svärmor, Louise Juliane av Pfalz, kunde förmedla förtroenden från Berlin till deras frände Johan Casimir. Maria Eleonora var sålunda tydligen medveten om att Johan Casimir ständigt underhöll en flitig korrespondens med de pfalziska furstinnorna vid Berlinhovet, vilka han väl kände från sin ungdomstid i Heidelberg.⁴²

När Schrötell återkom till Stockholm, ville rådet, som väl visste var han varit, veta, vad som sagts hos Maria Eleonora. Man undrade vidare, om inte en man som var i Schrötells sällskap var den polske prinsen Johan Casimir eller en kejserlig spion. Det blev senare åter gräl med Johan Nicodemi om en av Schrötell begärd brevkopia; statssekreteraren avtågade "aufgeblasen" och "mit grosser Trotzigkeit". Då Schrötell berättade episoden för Maria Eleonora, svarade hon, att svenskarna förvisso var grova och övermodiga.

Schrötell berättar så vidare i sin långa rapport om Johan Oxenstiernas bröllop den 24 juni med Anna Margareta Sture, den sista av sin grevliga ätt; ett gifte som gjorde, att Schrötell inte kunde uträtta något på tre dagar. Maria Eleonora hade, trots att hon ännu sörjde Gustav Adolf, för första gången deltagit i en sådan festlighet. Orsaken var, att den nu tioåriga Kristina velat dansa där.

Den 28 juni fick Schrötell äntligen begärt avsked hos riksrådet men stannade kvar ännu en tid, då Maria Eleonora ville tala med honom ytterligare något. Den 2 juli

visade hon honom en plan över Königsberg och frågade Schrötell, om han trodde, att hon kunde få köpa en viss plats av Georg Wilhelm, där hon kunde till Gustav Adolfs minne bygga ett vackert slott. Hon visade Schrötell en ritning över en övermåttan dyrbar och obeskrivligt skön byggnad "mit kostlichen, wunderseltsamen Inventionen", varmed drottningen arbetat en tid.⁴³ Hon hade tänkt bygga ett kungligt palats, kallat Gustavsborg i Sverige men ändrat sig. Eftersom riksråden alltid motarbetade och tog ifrån henne så mycket, skulle hon inte lämna dem så mycket av sin kvarlåtenskap, som man kunde lägga i ett "öga". Riksråden hade begärt, att hon skulle kräva av sin bror den aldrig utbetalda brudskatten och ett utlovat amt Angerburg, men det tänkte hon inte alls göra. Eftersom Kristina var rik nog och fick tillbaka livgedinget efter hennes död, skulle hon redan under sin livstid föra ut vad hon ägde till Preussen och ge det till kurfursten. Hon skulle låta bygga det ritade slottet och en vacker stad i Preussen, Gustav Adolf, Georg Wilhelm och Preussen till evig äminnelse. Hon ville skicka brodern en kopia av ritningen och undrade om hon kunde översända en växel på 4 tunnor guld (400 000 riksdaler) till Königsberg.

Änkedrottningen skydde tydligen inga medel att köpa broderns medgivande att få bosätta sig i Preussen. Redan Schrötell bör väl dock ha frågat sig hur växeln på 4 tunnor guld stämde med det genomgående talet om hennes "elände" och brist på underhåll.

Maria Eleonora sände med Schrötell ett hemligt brev till Georg Wilhelm, vilket han måste lova vid fara bränna eller sänka i

⁴¹ Gabriel Oxenstierna hade en annan uppfattning. Se Bergh, s. 185.

⁴² Louise Julianes och Elisabeth Charlottas brev till pfalzgreveparet i Stegeborgssamlingen och i resp. Akt 1619 och Akt 1621–22, Geh. Hausarchiv, München, samt från andra furstinnor i Berlin till pfalzgreveparet, Akt 1620–22, ibid.

⁴³ Även hos Arnheim 1905, s. 197.

havet med en sten.⁴⁴ Kurfurstens gemål och svärmor hade skrivit och rekommenderat Axel Oxenstierna – han var ju på väg hem – så högt hos Maria Eleonora, att det förvånade henne. Det var inte så "klar oder hell" med honom, som det kunde tyckas. Damerna i Berlin hade också mycket hållit på riksrådet och fältmarskalken Åke Henriksson Tott, som hade gods i Pommern, men Maria Eleonora tänkte annorlunda; det var idel falskhet och "lus i pälsen" hos honom.⁴⁵ Kurfursten borde akta sig för honom, ty Tott motarbetade kurfursten i allt.

Den 7 juli blev det dispyt mellan Maria Eleonora och riksråden angående hennes officiella svar till Georg Wilhelm.⁴⁶ Hon sade dem åter sådana "sanningar", att råden fann anledning fråga, om hon mera älskade sin bror än sin dotter. Hennes svar blev, att hon älskade båda men väl visste, hur riksråden spelade med hennes bror och ständigt tog ifrån honom det ena efter det andra och ruinerade honom. Riksråden svarade enligt drottningen, att Pommern, som de förstod hon menade, erövrats med svärd från fienden och att Georg Wilhelm utövade all möjlig fientlighet mot Sverige. Maria Eleonora replikerade, att hon inte brydde sig om från vem svenskarna erövrat Pommern, detta land tillhörde Georg Wilhelm "von Gott und Rechts wegen". Gustav Adolf hade inte velat ha det så. Han hade fört ett religionskrig men nu fördes ett egenlyttigt krig, varav kronan bara hade skada och ringa fördel.⁴⁷ Kurfursten av Sachsen hade erbjudit Sverige 20 tunnor guld som satisfaktion, så att landet med reputation kunnat sluta fred.⁴⁸ Detta hade avvisats.

Riksråden menade, att Maria Eleonora fick skriva vad hon ville men borde betänka, vad hon gjorde. Som Bergh påpekat, ändrade riksråden likväl i änkedrottningens två likalydande brev till kurfurstarna av Brandenburg och Sachsen, vilket Bergh ser som ett bevis för den censur Maria Eleonora var underkastad.⁴⁹ Det framgår av Schrötelles relation, att Maria Eleonora själv lät riksråden ta del av slutversionen för att de

ej skulle bli misstänksamma och kanske ta det ifrån Schrötell. Rådets ändringar kunde hon acceptera (8 juli).

Maria Eleonora frågade Schrötell om Preussen. Där var hon född och där ville hon bo som änka. Om det inte fanns plats för henne på slottet i Königsberg, kunde hon köpa sig ett borgarhus i staden; Georg Wilhelm skulle inte förorsakas några kostnader. Hon skulle kunna klara sig med sina inkomster från livgedinget (sic). Preussen var en skön, luftig och fruktbar ort, där man väl kunde rekreera sig, men Sverige var fyllt av klippor, falsk tro och sorgsenhet, där man inte kunde hoppas hämta någon glädje.⁵⁰ Följande dag antydde änkedrottningen, att besöket inte nödvändigtvis behövde bli långvarigt. Som alternativ till Königsberg kunde hon tänka sig bo i Neumark, Pillau eller var kurfursten annars fann bäst, bara hon en gång kom från "klipporna" och till Preussen. Hon förvånade sig själv över att hon uthärdat bo i Sverige efter Gustav Adolfs död. Hon hade glatt sig så över Georg Wilhelms brev, att hon åter fått färg på kinderna och kunnat äta, så att kläderna blivit trånga!⁵¹

Maria Eleonora önskade (10 juli) resa våren 1637. Hon hoppades att Kristinas gemål då var utsedd och att dottern erhållit något av faderns "humeur", så att riksråden måtte vara litet rädda ("sich in etwas fürchten müssen"). Nekades hon skepp till utresan, skulle hon be Kristian IV om hjälp,⁵² Georg Wilhelm skulle bara inte låta

⁴⁴ Se ang. detta brev nedan s. 99.

⁴⁵ Även Arnheim 1905, s. 196.

⁴⁶ Jfr Bergh, s. 196.

⁴⁷ Jfr Bergh, s. 196, not 4; Arnheim 1905, s. 197. Maria Eleonora var inte väl underrättad. Redan Gustav Adolf hade framställt öppet krav på Pommern. Se Torgny Höjer, Brandenburg och Sverige efter Gustav Adolfs död, HT 1948, s. 199.

⁴⁸ Johan Georg av Sachsen erbjöd Sverige 1635 1 million rdr, senare 2 1/2 million, Sverige begärde 8 millioner. Se Höjer, s. 234.

⁴⁹ Bergh, s. 196.

⁵⁰ Även citerat hos Bergh, s. 184, not 3, och Arnheim 1905, s. 197.

⁵¹ Jfr Arnheim 1905, s. 197.

⁵² Samtalet delvis återgivet hos Arnheim 1905, s. 197.

sig avrådas ta emot henne utan akta sig för riksrådens bakslughet. Hon bad Schrötel meddela, att riksråden uppehöll danskarna om förhoppningar på ett danskt gifte för Kristina och att de inför dem avvisat tanken på det brandenburgska giftet. Samtidigt förrespeglade de Johan Casimir gifte med Karl Gustav. Men allt var bara det värsta bedrägeri. Eftersom fyra av de fem förmyndarna var befryndade med varandra och "blåste i samma pipa" och den femte, Karl Karlsson Gyllenhielm, i allt måste hålla med dem, hoppades de kunna åstadkomma ett äktenskap mellan Kristina och rikskanslerns yngre son, Erik. Denne hade flitigt uppvaktat och dansat med Kristina på brodern Johans bröllop, berättade Maria Eleonora vidare.

Maria Eleonora begärde, att Georg Wilhelm skulle skicka två neutrala preussiska råd till Sverige, som kunde förhandla angående livgedinget, i fall hon reste. Hon bad om positiv resolution från kurfursten redan kommande höst.

Schrötel tog så avsked men måste stanna ytterligare tre dagar på grund av motvind. Avresedagen, den 14 juli, nådde honom ett nytt bud från änkedrottningen. Hon hade erfarit, att riksråden förmått Johan Casimir att skriva till Georg Wilhelm och andra medlemmar av hans familj och begära, att de skulle motsätta sig hennes Preussenresa. Hon hade emellertid så mycket att anförtro brodern. Fick hon inte resa, bedyrade hon, att hon inte visste, hur länge hon skulle kunna tillbringa sitt liv i elände i Sverige. Georg Wilhelm kunde vända detta till glädje. Hon berättade vidare, att Axel Oxenstierna samma dag hade anlant till Vaxholm och skulle hämtas till Stockholm samma kväll under ett sådant uppbåd av hela borgerskapet, att Gustav Adolf aldrig vederfärits något liknande.⁵³ Hon bad åter, att hennes brev skulle brännas efter genomläsningen och att intet av vad hon sagt, skulle sättas på papper. Johan Casimir kunde få veta det från Berlin — det är de pfalziska furstinnorna där som åter misstänkes — och han ville inte att hon skulle resa. Han hop-

pades, att hans barn skulle få ärva henne — vilket han inte väntade om hon reste till Preussen — men de skulle inte få någonting. Hon unnade hellre Georg Wilhelm och hans barn arvet.

Så kunde då Schrötel äntligen återvända till Königsberg, dit han anlände den 31 juli.⁵⁴ Hans rapport är daterad den 10 augusti 1636 (trol. nya stilen).

Det hemliga brev Maria Eleonora sände med Schrötel och ovillkorligen ville ha bränt genast efter genomläsningen, är daterat den 9 juli och återfinns i Geheimes Hausarchiv i Merseburg.⁵⁵ Det är till större delen återgivet av Arnheim.⁵⁶ Maria Eleonora börjar med att beklaga Brandenburgs olyckor. Hon måste med smärta höra Georg Wilhelm bespottas men hon hade sagt riksråden, att hon skulle berätta detta för brodern och fortsätta att säga emot dem, om hon så skulle låta sitt liv därvid. Riksråden vill intala Kristina mot moderns vänner. Så liten Kristina är, blir hon förargad på den som säger sådant. Hon har Gustav Adolfs "humeur". Det ser herr Gabriel, riksdrotsen, väl och vill därför hellre, att Kristina inte studerar så mycket och undervisas i regementssaker, på det att hon själv aldrig måtte kunna behålla regementet. "Doch gebe Gott", skriver drottningen, "dass es eher müsst Hals und Bein zerfallen, eher es darzu kommet". Maria Eleonora har så mycket att berätta kurfursten, som hon inte kan anförtro pennan. Hon beklagar sin olycka och sitt elände och säger sig vara så trött på livet, att hon alla dagar önskar sig död. Hon vill komma till Preussen, om det så bara är på åtta dagar. Även om kurfursten säger nej nio gånger, så är det ändå henne omöjligt att vara ifrån honom.

⁵³ Jfr Bergh, s. 185, not 3, och Arnheim 1905, s. 198.

⁵⁴ Schrötel till Georg Wilhelm 1636 5/8, Königsberg (nya stilen). Ligger vid hans rapport.

⁵⁵ Geh. Hausarchiv, Rep. 33, W Nr 49:1, DZA, Merseburg.

⁵⁶ 1905, s. 198.

Den 1 mars 1637 fick Maria Eleonora ett nytt tillfälle att skriva ett brev till kurfurstens.⁵⁷ Det innehöll liknande jämmer och vädjanden, som hon framfört till Schrötell. Hennes situation hade ju också i hög grad förvärrats sedan Schrötells besök; hon var i praktiken förvisad till en isolerad vistelse på Gripsholm, fråntagen sin dotter, som lämnats till pfalzgrevinnan Katarina. Hon sade sig i brevet nu vara förbjuden att skriva till sin bror – brevet hade gått på hemlig väg – och att ta emot och tala med främmande ambassadörer, om inte dessa hade direkt uppdrag hemifrån att även besöka änkedrottningen. Georg Wilhelm förtalas alltjämt; det sägs bl. a. att han fått befälet över en schlesisk (kejserlig) "armada". Drottningen ber ängsligt få veta, om detta är sant. Hon står inte längre ut med de otacksamma människorna i Sverige.⁵⁸

Ett nytt brev från Maria Eleonora till kurfurstens av den 16 april lät något bättre. Hon ansåg sig nu – helt felaktigt som det skulle visa sig – ha fått positivt besked av Axel Oxenstierna beträffande Preussenresan.⁵⁹ I samma brev berättar hon, att hon fråntagits sitt barn med list och att hon inte har någon att vända sig till. I ett PS tillägger hon, att rikskanslern förbjudit henne skriva till sin bror men det skulle hon låta dem se!

Georg Wilhelm blev bekymrad. Han vidtog för alla eventualiteters skull åtgärder för att mottaga Maria Eleonora i Preussen⁶⁰ men skrev till henne 5/15 maj och bad henne uppskjuta resan t. v. med tanke på risken att förlora livgedinget.⁶¹ Han hade emellertid då redan fått anledning att på nytt sända Schrötell till Sverige. Den gamle, slagförde hertig Bogislav XIV av Pommern, den siste av sin ätt, avled i mars 1637 och därmed blev frågan om Georg Wilhelms pommerska arv akut.⁶² Kurfurstens beslöt åter göra sina pretentioner gällande hos den svenska okkupationsmakten och Schrötell fick nu det mindre behagliga uppdraget att framföra detta. Samtidigt skulle han söka förmå Maria Eleonora att uppskjuta resan. Han reste från Königsberg den 22 april och anlände,

något försenad, via Pillau till de svenska skären den 11 maj.⁶³ Där besiktigades skeppet och bud gick till Stockholm om hans ankomst. Den 13 maj var han i Stockholm och anvisades härberge hos en värdshusvärd på Norrmalm vid namn Christoffer Gilaw.⁶⁴

Schrötell uppsökte dagen därpå sin värd från förra året, hovmarskalken Hans Friedrich Fuchs svärson och fick av honom veta, att Maria Eleonora numera vistades på Gripsholm. Fuchs själv var kvar i Stockholm. Han hade nämligen fått avsked från sin tjänst hos änkedrottningen och stod nu i begrepp att återvända till Tyskland. Han hjälpte Schrötell att komma till Gripsholm. Denne erfor emellertid, att enligt de svenska förordningarna ingen skeppare eller gästgivare vid förlust av allt vad han ägde, fick ta emot någon person med mindre att ankomsten anmälades för myndigheterna. Schrötell begav sig därför först till stadstullen för att, tydligen i efterhand, få tillstånd att lämna skeppet och ta med sina saker. I samband härmed kom en lakej från Maria Eleonora till honom och berättade, att han hade uppdrag resa till Preussen för att varna Schrötell att komma till Sverige. Man hade emellertid dröjt för länge. Hovmarskalkens fru berättade för honom, att underliga nyheter utsprits om Georg Wilhelm. Hon menade, att Schrötell var mycket misstänkt och i fara. Riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm hade sökt honom.

Schrötells reaktion på allt detta blev emellertid, att han genast och under natten for till Gripsholm. Han fick dagen därpå, kl.

⁵⁷ Ligger efter Schrötells första rapport. Jfr Arnheim, 1907, s. 178.

⁵⁸ Även hos Arnheim, ibid.

⁵⁹ Brevet i Geh. Hausarchiv, Jfr Arnheim 1907, s. 178.

⁶⁰ Arnheim 1907, s. 179.

⁶¹ Koncept till brevet i Geh. Hausarchiv.

⁶² Arnheim 1907, s. 180 f.

⁶³ Se för detta och följande: Schrötells rapport DZA, Merseburg. 10/20 juli 1637, Geh. Hausarchiv, Rep 33, W Nr 49:1, Jfr Arnheim, 1907, s. 205 f och Bergh, s. 201, not 1.

⁶⁴ Kallas på ett ställe Frans.

3 på morgonen, (15 maj), företrädde för änkedrottningen och kunde överlämna ett brev från kurfursten.⁶⁵ Hon förde honom i enrum och började berätta. Man hade sagt henne, att Georg Wilhelm drabbats av slag och var dödssjuk. Han skulle ha avfallit till katolicismen och hämtat många bayerska jesuiter och präster till sitt hov. Kurprinsen Fredrik Wilhelm hade skickats till Wien. Detta och berättelser om krigshändelserna hade så pressat henne, att hon en tid inte visste om hon var människa. Hon hade drivits till att separera sig från sin dotter och ville därför inte vara kvar i Sverige. Hon hade avsett resa denna maj månad men Axel Oxenstierna hade uppsökt henne och avhållit henne därifrån. Han hade påstått, att kurfursten inte alls brydde sig om henne och ämnade, om hon kom, bara ge henne en ort, inte ens att likna vid en by. Hade Maria Eleonora en så stor önskan att bosätta sig i Tyskland, rådde han henne hellre byta underhållsort från Preussen till Pommern, där hon inte var under främmande potentaters välde (!). Drottningen hade svarat, att rikskanslern inte behövde bekymra sig om vad hon hade att fordra av kurfursten och att hon ville hålla fast vid Angerburg i Preussen. Hon tänkte resa dit och stanna där.

Maria Eleonora hade klagat inför Axel Oxenstierna över dålig utrustning på Grips-holm. Hennes livgedingsrånor, som riksrådet uppskattade till 50 000 rdr, uppgick bara till hälften, förklarade hon. Det var inte tillbörligt att avfärda en drottning med sådant. Rikskanslern hade svarat, att de tidigare svenska drottningarna inte haft mer än hon, varpå drottningen i sin tur replikerat, att dessa inte haft samma höga börd som hon, varav i hennes fall riket haft stor ära. F. ö. hade Kristina d. ä. i början också haft krav och visst inte varit så "from". Hon hade kunnat utverka flera förmåner. Från henne, Maria Eleonora, hade man tagit bort tullinkomster och riksråden behandlade henne, som de ville. Hon hade inte ens fått se det sista "testamentet".⁶⁶

Maria Eleonora rådde SchröteU att visa

riksråden kurfurstens öppna brev till henne och även svarsbrevet, så att de inte skulle misstänka henne för förräderi. Enda orsaken till att man förföljde henne, var att hon ej kunde tåla, att hennes bror behandlades mot all rätt och billighet.^{66 1/2} Därför hette det, att hon förrådade kronan och älskade brodern mer än dottern. Riksrådet hade dragit alla hennes tjänare till sig och erbjudit andra, som rapporterade varje ord hon sade. Hon utdömde nu alldeles sin hittillsvarande hovmarskalk Fuchs och ännu mera hans fru, vilken hon ansåg vara ett liderligt stycke. Denna rapporterade allt hon såg hos Maria Eleonora och hade också bestulit henne. Hon varnade Georg Wilhelm för att ta Fuchs i sin tjänst.

Maria Eleonora måste nu resa till Preussen, även om Georg Wilhelm inte var där. Skälet var, att hon ansåg sig inte kunna bryta en ed, som hon svurit, att åter besöka sin hembygd.⁶⁷ Hon kunde uppehålla sig "wie eine Verlassene und Trostlose" i elände hos någon annan.⁶⁸ Georg Wilhelm behövde inte spendera något på henne. Men annars räckte det med en plats, där hon kunde bo, eller ett logement på slottet /i Königsberg/. Hon hade nu sagt riksrådet, att allt fick gå som det ville. Hon begärde inte mer och skulle inte säga emot. De fick handla med Kristina som de ville, och gifta bort henne med vem de önskade. De såg annars gärna, att Kristina aldrig gifte sig eller hade lust därtill eller /åtminstone/ vän-

⁶⁵ Jfr Bergh, s. 200; Arnheim 1907, s. 181.

⁶⁶ Maria Eleonora brukade kalla livgedingsbrevet för testamenten. Det är ovisst, om hon här menar livgedingsbrevet av 1628, som dock delgavs henne den 22 aug. 1633 (Bergh, s. 189) eller insinuerar, att ett tredje och senare brev skulle finnas. Det hade hon gjort tidigare. Det är inte heller klart, vad Maria Eleonora avser för tullinkomster. Riksrådet hade ej påbjudit tull på drottningens egen export men vägrade bevilja hennes arrendatorer samma förmån. Enligt Peder Wibe, skulle man däremot krävt tull på importvaror. (Se nedan s. 104). Denna fråga är inte undersökt.
^{66 1/2} Även hos Arnheim 1907, s. 181

⁶⁷ Denna ed återopade hon efter flykten 1640 som enda skäl till flykten och utresan.

⁶⁸ Även hos Arnheim 1907, s. 181 f.

tade tills hon var 24 år. Kristina avhölls från undervisning. Riksråden ville inte, att hon skulle rätt läsa, förstå, mycket mindre skriva ett brev, vilket hon inte heller ännu kunde. Men hennes dotter älskade sin mor och skulle, när hon kom till förstånd, inse, hur modern behandlats.⁶⁹ Maria Eleonora ville nu också för att slippa flera misstankar bara anställa svenska tjänare.

Maria Eleonora hade tydligen här låtit mycket uppgiven inför Schrötell och kan knappast ha menat det hon sade. Hennes uttalanden om dottern bör ställas mot dem, som den beundrande omgivningen, inte minst riksdrotsen, fällde om Kristinas intellekt och brinnande lärdomstörst och mot det faktum, att den unga drottningen inom några år skulle framstå som Europas mest bildade furstinna, en "Nordens Minerva".

Schrötell sökte lugna henne. Han förklarade, att Georg Wilhelm inte ändrat sitt sinne mot Maria Eleonora och skulle hjälpa henne till Preussen, så snart fred slutits (sic). Han avrådde henne från att anställa bara svenska tjänare. "Die Herren Schweden" var så av naturen, att om man gav dem handen, tog de hela armen.⁷⁰ Maria Eleonora vidhöll emellertid, att hon ville resa till Preussen våren 1638. Ingen skulle kunna hindra henne. Det fick gå med livgedinget, som det ville. Hon grät häftigt. Hon varnade Georg Wilhelm för ett par av hans brandenburgska geheimerråd, von Blumenthal och von Pfuel, som rapporterade allt till den svenska rikskanslern och konspirerade mot kurfursten.

Man kan fråga sig, om Maria Eleonora förstod vad som kunde drabba dem, som blev föremål för hennes misstankar och beskylplingar.

Maria Eleonora begärde, att Georg Wilhelm skulle ge henne ett brev med förskrivning på amtet Angerburg, som hon ville visa riksråden som bevis på att hon kunde räkna med underhåll i Preussen. Sedan skulle hon skicka en kammarjunkare till kurfursten med en revers, varigenom förskrivningen gjordes ogiltig. Hon avsåg alltså att lura

riksråden.⁷¹

Sedan Schrötell återvänt till Stockholm, uppvaktade han den mot Maria Eleonora förhållandevis välvilliga kungafränden Karl Karlsson Gyllenhielm och överlämnade till honom kurfurstens brev om Pommern.⁷² Schrötell bad om ursäkt för att han inte genast hörts av och bad även artig om råd, hur Maria Eleonora skulle svara på kurfurstens brev till henne. Riksamiralen beklagade Georg Wilhelms fientlighet mot Sverige men skyllde denna på hans katolske rådgivare greve Adam von Schwarzenberg.⁷³

Schrötell åter avvisade alla rykten, som spritts om Georg Wilhelm och menade, att det inte var underligt, att Georg Wilhelm tröttnat på allt ont, som svenskarna tillfogat hans land.

Schrötell besökte sedan pfalzgrevinnan Katarina, som liksom Gyllenhielm tog upp ryktena om Georg Wilhelm och beklagade dennes fientlighet mot Sverige. Hon beklagade också, att Maria Eleonora "separerat" sig från sin dotter (sic), flyttat till sitt livgeding och nu ville resa bort och lämna allt. Katarina hade att vara i moders ställe för Kristina. Hon hade nu vistats över ett halvt år i Stockholm med sina fem barn, trots att hon hade nog med sitt eget och måst lämna sina gods. Hon ville emellertid göra sitt bästa. Katarina rådde också Schrötell att vara försiktig, ty riksråden var mycket missbelåtna med att han rest till Maria

⁶⁹ Jfr Arnheim 1907, s. 182.

⁷⁰ Även hos Arnheim, ibid.

⁷¹ Jfr Arnheim 1907, s. 182.

⁷² Arnheim, ibid, anger 26 maj som dag för ankomsten till Stockholm men Schrötell skriver själv 6/16 juni. Han har emellertid i flera fall fel datum, möjligen beroende på förväxling av den gamla stilen, som användes i Sverige, och den nya, som användes i brev från Preussen.

⁷³ Denne ansågs i Sverige vara ledaren för det svenskfientliga partiet i Berlin, Höjer s. 197 f.

Eleonora och inte först anmält sig hos regeringen.⁷⁴

Schrötell försvarade Georg Wilhelms handlande. Om man reste en smula i Kurbrandenburg, skulle man erfara vad den nära blodsförvantskapen vållat — ruin och förstörelse. När Katarina hörde detta, berättar Schrötell i rapporten, förklarade hon, att regeringen utlagt detta på ett helt annat sätt. Var det så, som Schrötell sade, kunde hon inte godkänna det. Hon fick emellertid inte tala därom, tiga var det bästa medlet, ty förmyndarregeringen härskade nu efter sitt behag.⁷⁵

Katarinas yttrande är ett gott bevis på hur försiktigt pfalzgreveparet ansåg sig böra agera i förmyndartidens Sverige.

När Schrötell återvände till sitt värdshus, hade värdshusvärden satts i fängelse och avkrävts 100 rdr i böter, för att han inte genast anmält den resandes ankomst. Han var emellertid åter släppt till nästa dag och mottog Schrötell med svordomar och ansvarskrav. Schrötell bad för honom hos riksamiralen men denne hänvisade till rikskanslern.

I Stockholm mottogs Schrötell också hos rikskanslern i enrum i dennes hus. Axel Oxenstierna angrep honom genast.⁷⁶ Han kunde inte förstå, hur Schrötell, trots att Georg Wilhelm var Sveriges argaste fiende, vågade komma i dennes ärenden till landet för att spionera och mot förordningarna genast resa till Maria Eleonora. Detta skulle stå honom dyrt. Den brandenburgske generallöjtnanten Hans Georg von Arnim hade fyra dagar före Schrötells ankomst förts fängslad till Stockholm.⁷⁷ Kanske var Schrötell skickad till Sverige för hans skull, undrade Oxenstierna. Schrötell förnekade anklagelserna. Han hade inget med Arnim att skaffa och hade bara skickats till Sverige av de preussiska regeringsråden med brev. Han hade inte känt till de svenska förordningarna. På detta svarade rikskanslern i sin tur, att Schrötell inte hade en rad från Preussen utan bara brev från kurfursten. Han hotade Schrötell. Hade han själv varit i

Sverige för ett år sedan, hade Schrötell inte sluppit ut igen. Då Schrötell visade upp ett preussiskt pass och erinrade om att post ju kunde sändas fritt från Preussen till Sverige, svarade Oxenstierna, att ett preussiskt pass kunde vem som helst få för pengar. Oxenstierna beskylldes också Schrötell för att råda och hjälpa Maria Eleonora till den preussiska resan. Rikskanslern hade själv förmått drottningen att uppskjuta sin resa till kommande höst och lovat henne 12 skepp som eskort. Hon skulle emellertid få bara en eländig skuta för återresan, om hon kom tillbaka oombedd. Den som rådde änkedrottningen att resa till Preussen eller hjälpte henne därtill, skulle få huvudet lagt för fötterna. Han hoppades, att Schrötell inte hade instruktion att befordra resan.

Schrötell förnekade naturligtvis detta. Han var en för obetydlig person för att övertala änkedrottningen till något. Han ville tvärtom avråda henne från överflyttningen, ty det av kriget betungade Preussen hade inte råd med nya utgifter. Han bedyrade sin oskuld och erinrade rikskanslern om att han varit hos denne under dennes vistelse i Preussen, ditskickad av regeringsråden. Oxenstierna synes då enligt rapporten ha mjuknat. Han inledde en lång diskussion om tillståndet i Preussen, som han enligt Schrötell kände nästan bättre till än Schrötell själv. Rikskanslern frågade om hamndjupet i Pillau, om vem som var kommandant där, om Danzig o. s. v. Han sade sig ångra, att Sverige gjort så god fred i Preussen (stilleståndet i Stuhmsdorf 1635); om den skulle slutits nu, hade mycket förlupit

⁷⁴ I själva verket hade Schrötells beskickning och resa till Maria Eleonora redan den 16 maj diskuterats i riksrådet. Det befanns "icke för oskäligt" att Schrötell togs i häkte. Man beslöt arrestera honom under bevakning av 2 musketerare (SRP 1637 16/5, s. 46f.). Arresteringen blev dock inte av (se nedan).

⁷⁵ Jfr Arnheim 1907, s. 182.

⁷⁶ Jfr Arnheim 1907, s. 182f.

⁷⁷ Arnim lyckades senare fly från Sverige och blev en av Sveriges bittraste fiender. Se artikel om honom i SBL 2 av Nils Ahnlund.

annorlunda. För Maria Eleonoras skull skulle nu intet passera med Schrötell men om han kom en tredje gång till Sverige, skulle han inte bli ostraffad. Vårdshusvärden skulle få vara i fred, tills Schrötell avrest.

Johan Casimir hade under mellantiden anlänt till Stockholm och Schrötell anmälde sig hos honom för att lämna brev från släktingarna i Berlin. Pfalzgreven hälsade Schrötell "mit Lachen" välkommen till Sverige och frågade, hur rikskanslerns "kur" bekommit honom. Johan Casimir hade förstått, att Schrötell fått en hård behandling och varnade honom för en tredje Sverigeresa. Liksom Gyllenhielm och Katarina nämnde han ryktena om Georg Wilhelm och förundrade sig över dennes fientlighet mot Sverige. Han önskade bättre förhållanden, så att Maria Eleonora ej behövde anbefalla Kristina till hans gemål.

Även Johan Casimir ville sålunda göra gällande, att Maria Eleonora själv överantvordat Kristina till pfalzgrevinnan. Det är ju också möjligt, att drottningen valt att i elakt spel hellre överlämna Kristina till pfalzgrevinnan, som ju tidigare haft hand om henne, än till någon annan, eller trott, att skilsmässan från dottern skulle vara kortvarig. Kanske har också den länge planerade utflyttningen till Preussen spelat en roll. Närmare detaljer om hur Kristina kom att överlämnas till pfalzgrevinnan, är inte kända.

Schrötell fick den 27 maj regeringens svar på Georg Wilhelms brev till Kristina och därmed sitt avsked. Svaret hade diskuterats i riksrådet den 24 maj och sändes till Maria Eleonora, för att hon skulle kunna "därefter veta dirigera och ställa" sitt eget officiella svar till brodern.⁷⁸ Den 30 mars bad Schrötell också Maria Eleonora om avsked. Svaret blev en inbjudan att åter besöka henne på Gripsholm.⁷⁹ Schrötell blev tydligen bekymrad och sökte råd hos den danske residenten Peder Wibe, som tidigare hade haft god korrespondens med honom. Han frågade om han skulle våga åter besöka drottningen utan rådens vetskap. Han fick

rådet av Wibe att först be rikskanslern om tillåtelse. Han borde samtidigt på nytt be om ursäkt för sitt handlande vid ankomsten och tacka för avfärdandet. Wibe beklagade, att Maria Eleonora hade så otroget folk omkring sig och stod i så dåligt förhållande till riksrådet och lät betaga sig sin kungliga höghet. Hon fick inte ens ta emot något från köpmän och hantverkare utan riksrådets vetande och tillstånd – de förra riskerade förlust av "allt sitt". Minsta barn på gatan visste om detta. När ett engelskt sändebud nyligen besökt Maria Eleonora, hade hon köpt vin m.m. för 500 rdr och anskaffat annat från Hamburg med stora kostnader, men allt detta hade "arresterats" och belagts med tull. Ingen fanns, som kunde råda drottningen.

Schrötell begav sig den 2 juni åter till rikskanslern och fick, efter en lång diskussion om Georg Wilhelm och kriget, kryddad med omväxlande hotelser och vädjanden, tillåtelse att ånyo resa till Gripsholm. Han ankom dit dagen därpå (3/13 juni).

Maria Eleonora förklarade vid avskedsaudiensen, att hon inte behövde de av rikskanslern utlovade skeppen, det kunde räcka med två. Hon ville låta livgedinget fara och aldrig mera komma tillbaka till Sverige. Hon var missnöjd med att Schrötell talat om Preussens dåliga tillstånd, ty det kunde skada hennes utreseplan. Han borde nu inte uppenbara mera. Hon förstod, att pfalzgreveparet inte önskade hennes resa. Hon grät igen och bad Schrötell uppenbara för Georg Wilhelm hela hennes elände.⁸⁰ Axel Oxenstierna hade velat pracka på henne en hovmarskalk och två hovjunkare, men de hade sänts tillbaka med begäran, att rikskanslern inte skulle efter eget behag föreskriva, vilka tjänare hon skulle ha. Hon ville nu anställa preussare, ty dem måste svenskarna behandla väl av fruktan för kungen i Polen (sic). Hon ville endast ge Schrötell hand-

⁷⁸ SRP, s. 57 f.

⁷⁹ Jfr Arnheim 1907, s. 183.

⁸⁰ Arnheim 1907, s. 183.

brev till furstinnorna i Berlin men senare sända med honom ett hemligt brev till Georg Wilhelm via Peder Wibe. Hon lovade åter Georg Wilhelm stora gåvor. "In Summa", skriver den väl nu uttröttade Schrötel, "es ist lauter Lamentieren und gänzlich Verlangen nach Preussen." Han trodde, att om Maria Eleonora inte fick resa, skulle hon tillfoga sig något ont.

Drottningen lät i avskedsstunden varna Georg Wilhelm för att underskatta den lilla hopen svenskar. Hon sade sig också gärna ha velat sända med Schrötel en ritning över Johan Banérs fältläger, men eftersom Schrötel var så misstänkt, skulle hon i stället snarast sända den med sin kammarjunkare Moritz von Bonow.⁸¹ Hon frågade bl.a. om huruvida kurprinsen, som det sagts, var lovad den polska prinsessan, vilket hon gärna såg. Men till att gifta sig med Kristina ville hon inte råda någon, ty denne skulle därmed komma till en så förbittrad, fientlig nation och få en så svår regering på halsen ("der sich fast in solche verbitterte, feindselige Nation sollte stecken und sich so eine schwere Regierung auf'n Halse laden").

Den 5 juni besökte Schrötel åter Johan Casimir för att hämta dennes brev till Elisabeth Charlotta och Louise Juliane.⁸² Johan Casimir framhöll, att han själv var "in Furchten" och icke fick låta avgå annat än brev med hälsningar. Schrötel kunde ju muntligen berätta om tillståndet i övrigt, efter vad han själv sett. Pfalzgreven visste, att om han måste skriva, så fick det inte bli sanningen utan idel lögner. Eftersom han inte ville ljuga, hade han en tid hållit tillbaka med brevväxlingen. Han hade inte svarat på den i brev förda diskussionen om Pommern. Han bad Schrötel ursäkta hos Elisabeth Charlotta, att han måste betänka sin egen välfärd och måste leva med svenskarna. Han ville göra allt han kunde för att fred skulle uppnås.

På samma sätt som pfalzgrevinnan Katarina ville Johan Casimir framhålla, hur ömtålig pfalzgreveparets situation nu var.

Pfalzgreven anmärkte på att Georg Wilhelm låtit avrätta personer i svensk tjänst. Häröver hade riksråden blivit så förbittrade, att de påbjudit hårdare tag i Pommern, ja, om de fått tag i von Schwarzenberg, skulle de pinligen hängt honom i högsta träd. Johan Casimir hoppades, att Gud skulle vända Georg Wilhelms hjärta från fientlighet mot Sverige till fred. Om Pfalz inte inneslöts i denna, skulle dock fredstraktaterna åter bli "till vatten". Han rådde kurfursten att "glömma" Pommern, tills traktaterna slutits, såsom när hertig Bogeslav ännu levde. Det var bättre, att Georg Wilhelm mottog Pommern från Sverige än från de kejserliga. Man kunde ändå inte driva bort svenskarna från Tyskland med våld. Kriget ruinerade de tyska furstarna medan svenskarna kunde proviantera i Tyskland och "hålla sig".

Dagen därpå, den 6 juni, besökte Schrötel också Katarina. Hon visade sig emellertid vara upptagen av att en dansmästare höll på att undervisa Kristina och de fem pfalzgrevliga barnen. När Schrötel återkom dagen därpå, frågade Katarina honom om Maria Eleonoras hälsa och om änkedrottningen inte snart kom till Stockholm, om förhållandet mellan Georg Wilhelm och Elisabeth Charlotta, som hon befarade vara dåligt, eftersom de så ofta var åtskilda, och om von Schwarzenberg verkligen skulle få gifta sig med "kurfröken" Louise Charlotte. En ung Radziwill sades skola få en dotter till Johan Casimirs bror; var han verkligen av furstlig börd?

Schrötel försvarade Georg Wilhelm – vilken enligt honom med rätta reagerat mot svenskarnas tyranni – och förklarade, varför denne och hans gemål så ofta måste

⁸¹ Axel Oxenstiernas bekanta varning för att två högt uppsatta personer (Maria Eleonora och Johan Casimir) hade betänklig korrespondens med landets fiender är sålunda, vad avser Maria Eleonora, inte oberättigad. Rikskanslern antyder något liknande i riksrådet den 30 juli 1636 (SRP, s. 505) om änkedrottningen.

⁸² Besöket hos pfalzgreveparet omtalas i korthet också hos Arnheim 1907, s. 184.

vistas åtskilda. Det var krigets fel. Han visste inte något bestämt om äktenskapsryktena. Det var inget fel på Radziwills furstliga börd.

Den 8 juni kom åter bud från Maria Eleonora. Schrötell uppmanades uppsöka Peder Wibe för att av honom få ett handbrev från henne till kurfursten. Schrötell borde i allt följa Wibes råd. Han följde uppmaningen och besökte åter Wibe. När han kom dit, hade det just via Danmark kommit ett brev till Maria Eleonora från kurfursten – väl brevet av den 5 maj.⁸³ Detta sändes genast till Gripsholm.

Wibe var, skriver Schrötell vidare, emot Maria Eleonoras resa men förstod henne, så illa som hon behandlades av riksrådet. Han trodde inte, att svenskarna menade allvar med freden, eftersom Sverige var starkt förbundet med Frankrike och Holland för Spaniens skull och med England. Sverige skulle inte göra fred utan att dessa länder var inneslutna i fredsöverenskommelsen, och de diplomatiska kontakter som detta krävde, skulle ta lång tid. Svenskarna hade dock själva svårigheter i kriget men förlitade sig på att Danmark höll fred. Schrötell passade då på att antyda, att danskarnas förhoppningar om att Kristina skulle gifta sig med en dansk prins, var fåfänga; svenskarna uppehöll bara en "hinterlistig" vänskap.

Wibe ville i dagarna resa till Gripsholm och presentera Maria Eleonora en present från Kristian IV – en draghäst – men samtidigt varna henne för förräderi. Schrötell skrev i rapporten, att danskarna alls inte önskade, att drottningen lämnade Sverige, då hon troddes betyda mycket för åstadkommandet av det danska giftet. Han trodde själv varken på ett danskt eller på ett pfalzgrevligt giftermål för Kristina.

Schrötell kunde så äntligen återsegla till Königsberg med bl. a. ett brev från Maria Eleonora till Georg Wilhelm av den 9 juni.⁸⁴ Hans rapport är daterad Königsberg den 10/20 juli 1637. Han ursäktar sig i dennas slutrader för det klotter ("Geschmier"), som

han "mit besten, formalischen Fleiss" inte kunnat "ins Reine Bringen".

Schrötell vågade inte resa till kurfursten utan dennes befallning och de preussiska regeringsrådets vetskap. I avvaktan på resetillstånd sände han den 4 augusti från Königsberg ett brev till Georg Wilhelm, vari han ytterligare kommenterade bl. a. Maria Eleonoras önskan att resa till Preussen.⁸⁵

Schrötell framhåller först de stora kostnader, som änkedrottningen hade genom att hon nödgades ge så många besökande sändebud dyra presenter och ordna bröllop för alla "jungfruarna" vid hovet i Gripsholm.⁸⁶ Hon ville gärna bli befriad därifrån genom att i stället leva billigt i Preussen. Han erkände emellertid, att drottningen var mycket "freigebig". Sverige var så utmattat, att ständerna svårigen skulle kunna bevilja mer än 16 000 rdr vid en resa. Skulle emellertid inte Maria Eleonora komma ut till Preussen, kunde en olycka ske. Hon kunde f. ö. ge sig av, hur litet underhållet än blev. Några kostnader ville hon dock inte förorsaka kurfursten. Underhållsamtet Angerburg ville hon "nicht ruinieren sondern viel mehr verlassen".

Schrötell talar i brevet också om Axel Oxenstierna. Johan Casimir hade sagt, att denne inte ämnade återvända till Tyskland, om inte fredstraktaterna avancerade fortare. Schrötell uppger sig ha svarat, att det var detsamma om en så litet fredsälskande herre som Oxenstierna blev kvar i Sverige eller ej. Härpå hade Johan Casimir genmält, att rikskanslern var "das ganze Factotum und vollkomliches Instrumentum". Om han blev kvar i Sverige, måste de svenska fredsförhandlarna alltid hämta besked från Sverige och mycket tid kunde så förflyta. Rikskanslern skulle inte heller då ha någon riktig uppfattning om tillståndet i Tyskland. Om

⁸³ Se ovan s. 100.

⁸⁴ Se nedan s. 107.

⁸⁵ Ligger i nära anslutning till rapporten.

⁸⁶ Jfr Bergh, s. 191, not 4.

Axel Oxenstierna ville, kunde han göra fred på två timmar och vad han tyckte "das hält das Reich Schweden vor gut und genehm".

Johan Casimir framhåller sålunda vilken stor makt och vilket dominerande inflytande Axel Oxenstierna hade i Sverige vid denna tid.

Då Maria Eleonora väl inte får en stunds sömn, innan hon får besked från kurfursten, skriver Schrötell vidare i brevet, erbjuder han sig att återvända till Sverige med brev. En sådan resa blev turligt nog för Schrötell dock inte av. Vid hans relation ligger i Geheimes Hausarchiv i Merseburg ett odaterat brev från Georg Wilhelm till Maria Eleonora, vari han tackar för hennes brev av den 9 juni. Eftersom det är omöjligt att ändra drottningens mening, vill Georg Wilhelm inte längre motsätta sig hennes resa eller vara henne besvärlig. Han vill ge henne all möjlig hjälp till utresan och lämna henne amttet Angerburg till livstidsunderhåll. Han önskar henne lycka på resan. Om detta brev någonsin avgått, är obekant. När resan äntligen tre år senare kom till stånd, var det helt genom Kristian IV:s försorg som Maria Eleonora kunde fly. Georg Wilhelm visade då ingen brådskas att ta emot henne.

I ett brev av den 21 maj 1639 till brodern klagar Maria Eleonora fortfarande i samma tonfall som tidigare över sitt "jetzo kläglichchen, höchst betrübten Zustandt" och över att hon är övergiven av alla människor och fruktar falla i svårmod.⁸⁷ Hon vädjar alltså i de mest jämmerliga ordalag om positivt besked om resan. Maria Eleonoras dåvarande hovmarskalk Adam Heinrich von Pentz skriver den 3 september till kurfursten och berättar på hennes uppdrag, hur hårt hon behandlas av riksdrotsen och rikskanslern.⁸⁸

En sommarnatt i juli 1640 flydde Maria Eleonora förklädd från Gripsholm. Hon tog sig med få följeslagare till östkusten och därifrån med båt till det danska Gotland. Där väntade danska skepp, som förde henne först till Travemünde och sedan till Femern. Det var alltså till danskt område, icke

till Preussen, som hon reste. Hon fick aldrig återse sin bror Georg Wilhelm. Han dog 1 december 1640 i Königsberg. Först ca 2 1/2 år därefter nådde Maria Eleonora sitt längtans mål, Preussen. Då hette kurfursten Fredrik Wilhelm och han hade slutit fred med svenskarna.

Schrötell råkade senare illa ut genom att han och hovmarskalken Bernd von Waldau åtalades för att de i brev och tal avslöjat hemligheter avseende Maria Eleonoras angelägenheter.⁸⁹ Dessa betraktades som statshemligheter.

Inte heller genom det här ovan återgivna har von Pfuels och Schrötells rapporter restlöst återgivits. Det mest väsentliga torde dock ha redovisats. Rapporterna är detaljrika och ofta avfattade i dialogform. Man får givetvis inte glömma, att ehuru genom denna form de talande träder mycket nära läsaren, är det ju dock fråga om Schrötells egna formuleringar, om vars större eller mindre exakthet vi ingenting vet. Maria Eleonoras av Schrötell återgivna uttalanden stämmer emellertid i tonläget mycket väl med vad hon oförblommerat säger i brev och med vad som refereras i rådsprotokollen. Hon talade ofta i affekt och skrädde inte orden. Hon bad själv, att Schrötell inte skulle skriva ner vad hon sagt och kunde inte ana, att han skulle återge hennes desperata och oförbehållsamma uttalanden så utförligt. Hon hade äntligen någon att tala med i förtroende och vägrade inte orden. Hon retade upp sig, medan hon talade, och brast ofta ut i gråt. Därför blev det också litet dåligt bevänt med logiken ibland. Inte heller hennes bön om att hennes brev till kurfursten skulle brännas efter genomläsningen villfors.

⁸⁷ Ligger vid rapporten.

⁸⁸ Brevet ligger i samma akt som rapporten 1637.

⁸⁹ Acta betr. den gegen Georg Schrötel/ und Bernd von Waldau wegen Veröffentlichung geheimer Angelegenheiten der verwitweten Königin Maria Eleonora von Schweden ... angebrachten Prozess, Geheimes Hausarchiv, Rep. 33, W Nr 55, DZA, Merseburg. Här ligger också exemplar av Schrötells rapporter i koncept.

Rapporterna är knappast några "Zweck-meldungen" med vinkling av innehållet. Naturligtvis framställer både von Pfuel och Schrötel sig på vanligt diplomatmanér inför kurfursten som skickliga och kloka i argumenteringen, men båda synes ha beflitat sig om att framställa förhållandena så som de uppfattade dem. Det fanns ju en klar risk att överdrifter och osanningar uppenbarades. Om Maria Eleonora fick som hon ville, skulle hon ju snart träffa kurfursten. Båda sändebuden kom för att stödja och råda Maria Eleonora och stod i så mån på hennes sida. De hade ingen anledning att framställa henne i dålig dager. Schrötel synes ha velat ge Georg Wilhelm en klar bild av hur illa det stod till med änkedrottningens sinnestillstånd. Han ville även delge kurfursten sin uppfattning om risken för att Maria Eleonora skulle göra sig illa, om hon inte fick resa.

Båda sändebuden var däremot avoga mot förmyndarregeringen, vilket i viss mån kan ha färgat deras inställning till de personer de mötte i Sverige och de händelser de upplevde där.

Rapporterna är i varje fall värdefulla för de inblickar de ger om meningar, uppfattningar och spänningar inom det svenska samhällets högsta kretsar under Kristinas förmyndartid. Inte minst intressanta är Axel Oxenstiernas, Johan Casimirs och pfalzgrevinnan Katarinas uttalanden till Schrötel i dennes version. Uppenbart är också, att Maria Eleonora nästan inte drog sig för någonting — inte för mutor, osanningar, skilsmässa från dottern, avstående från livgedinget och t. o. m. för förräderi — för att få sin högsta önskan uppfylld — att slippa från Sverige och svenskarna och att få återse sin älskade födelsebygd, Preussen.

Petrus Muncks biskopsutnämning år 1794 – svågern Mathias Rosenblads smarta kupp?

Av Hilding Pleijel

Lundabiskopen Petrus Munck, stamfar för den adliga ätten Munck af Rosenschöld, har utförligt och skickligt biograferats av Ingmar Brohed i Lunds stifts nya herdaminne (LSH). Där kan man inhämta¹, att denne för sin stora lärdom och vassa polemik vida bekante kyrkoman (1732–1803) utnämndes till biskop över Lunds stift och prokansler för Lunds universitet den 14 juni 1794, och att han för denna befordran i hög grad hade att tacka sin svåger statssekreteraren Mathias Rosenblad.

”Denne hade en central ställning”, skriver Brohed², och ”de båda svågrarna hade därför stora utsikter att vinna gehör för sina synpunkter på högsta ort. I brev till excellensen G. A. Reuterholm förordade Rosenblad energiskt sin svåger och uttryckte även sin personliga tacksamhet efter utnämningen” (Reuterholms saml., vol. 23, RA). Både samtiden och Munck själv ansåg också att svågern Rosenblad spelat en avgörande roll vid tillsättningen.³ Det bör kanske här tilläggas att Petrus Munck var gift med statssekreterarens syster, professorsdottern Ulrica Eleonora Rosenblad, som avled år 1793, efterlämnande elva barn.

Redan vid det nästföregående biskopsvalet år 1777 hade Munck nått förslagsrum. Han hade nog också väntat att då bli utnämnd på grund av sina redan stora meriter. Men han blev förbigången genom Gustaf III:s bekanta ingripande till förmån för den vitre och politiskt verksamme pastor primarius Olof Celsius.⁴ Sjuttionio år senare nådde emellertid Petrus Munck det efter-

längtade målet.

Hur det därvid närmare tillgick, därom finns det en berättelse med pikanta detaljer som hittills inte beaktats av den biografiska forskningen. Den kan inte bara avslöja att Muncks utnämning år 1794 i själva verket var en smart kupp som genomfördes av svågern Mathias Rosenblad. Den leder även till korrigering av en viktig tidsuppgift (fullmaktens datum den 14 juni), som oantastad fortlevat i den biografiska litteraturen under halvtannat sekel ända till dags dato.

Den nämnda berättelsen härrör från biskop Muncks äldste son, den berömde läkaren och ganska originelle medicinprofessorn i Lund Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld (född 1775, adlad 1799 och död 1840).

På ålderns dagar fick denne en så försvagad syn, att han endast mitt på dagen förmodade läsa en stund. Han lät därför bekantgöra i staden, att han under vintertiden gärna mottog besök på eftermiddagen efter klockan fyra. Några av hans kolleger brukade då ibland komma till honom. Men oftare och nästan dagligen uppsöktes han av de yngre akademikerna.⁵

Trägnast av dessa var en ung magister,

¹ LSH 1, 1980, s. 263 ff.

² LSH 1, 1980, s. 273.

³ B Rehnberg, Präteståndet och religionsdebatten 1786–1800, 1966, s. 342.

⁴ H Pleijel, Gamla skånska herdabrev (i Från fädernas fromhetsliv 1939), s. 154 f och LSH 1, s. 254 f.

⁵ H Schönbeck, Prelater, 1927, s. 193.

som längre fram i tiden blev en ivrig politiker och en ryktbar, för att inte säga beryktad publicist. Det var den bekante Kvistoftaprosten Henrik Schönbeck, som levde ända till år 1896, då han avled vid 86 års ålder.⁶

Efter sina besök hos den gamle professorn brukade Schönbeck genast nedteckna vad denne livfullt berättat. "Ännu äger jag på gulnade blad", skriver han, "de många anteckningar jag efter hans samtal gjorde".⁷ Småningom samlade han dessa och andra uppteckningar till ett slags memoarer. Manuskriftet blev dock aldrig utgivet under hans livstid. Ett urval publicerades emellertid av hans sonson år 1927 under titeln *Prelater*.

Där återfinns också uppteckningarna från de samtal som han förde med professor Munck af Rosenschöld. En gång berättade denne om den ovannämnda biskopsutnämningens följande (s. 195 f.):

Ofta plägade min far säga, att han näst Gud hade sin svåger Rosenblad att tacka för utnämningen. Hellman, som blott hade tredje rummet med 122 röster, hade berett sig en allsmäktig förespråkare i excellens Reuterholm, och det påstods att han i huvudstaden gjort sig känd för sina "goda gåvor". Emellertid hade Reuterholm, viss om framgång i denna som i andra frågor, för vilka han intresserade sig, uraktlåtit att därom begära regentens löfte. Denna omständighet begagnades av min morbroder, dåvarande statssekreteraren Rosenblad, som under en opasslighet, vilken några dagar höll Reuterholm, vid sängen, föredrog målet och beredde fullmakt åt min far, vilken fullmakt han försiktigtvis förut låtit utskriva och genast fick försedd med hertigen-regentens underskrift.

Då Reuterholm dagen därpå underrättades om utnämningen, utbröt han i häftigt klander av denna regeringsåtgärd, tvingande regenten, att genast sända bud efter Rosenblad. Men detta bud träffade ej statssekreteraren, som för dagen gjort en utfärd på landet att besöka en av sina vänner. Då han tidigt den följande morgonen inställde sig på slottet, inledde hertigen först ett samtal i likgiltiga ämnen, men yttrade därefter: "Vi voro något för hastiga, min k. Rosenblad, då vi i förrgår utfärdade fullmakt åt er svä-

ger Munck att vara biskop i Lund; men detta kan hjälpas; ty då ingen post sen dess avgått åt södra orterna, så utfärda vi en ny fullmakt åt Hellman."

Min morbroder låtsade sig då bli betagen av en mäktig stor bedrövelse och ängslan. Jag har, sade han, genom min välmening och kärlek till min k. svåger nu gjort mig alldeles olycklig och fruktar för att därigenom ådraga mig E. K. H:s onåd. Min svåger firar om några dar sin 63:e födelsedag och jag ville på denna överraska honom med fullmakten, varför jag också redan i förgår med en resande från Skåne avsånde fullmakten. Men om E. K. H. så fordrar skall jag med dagens post återfordra den och har det vissa förtroendet till min svågerns undersåttliga sinnelag, att han genast återsänder mig fullmakten.

Skrivelse avgick även från Rosenblad till min far i ämnet, som med näst avgående post svarade, att om det berott på honom själv, skulle fullmakten visst blivit återsänd, icke som en uppoffring utan som på en gång en lättnad för honom och en skyldig gärd åt den nådige regentens önskan; men nu kunde detta beklagligen ej ske, emedan han redan intagit sin plats i domkapitlet och konsistorium academicum och fullmakten blivit intagen i Lunds Veckoblad.

Brevet förevisades för regenten, och hela frågan stannade vid några nådiga snubbor och förnyad anvisning, att i så viktiga frågor rådgöra med excellens Reuterholm.

Detta är förvisso en fantastisk historia. Men vad är sanning och vad är dikt i berättelsen? Den omtalades och nertecknades ju först omkr. fyrtio år efter det att händelsen inträffat. Innan en kritisk granskning företages, bör det omnämnas, att Henrik Schönbeck ett årtionde senare återkommer till utnämningshistorien.

I sin famösa bok *Biskop Wilhelm Faxes historia* (1848) beskriver han mera kortfattat förloppet så här (s. 31 f.):

Utan att avvakta klagomål över valet och förslaget sändes handlingarna [rörande biskopsvalet] genast till Stockholm, så att utnämningen skedde *redan den 19 i samma månad* (kurs. här). Reuterholm hade *sina skäl* att intressera sig för Hellman, som var i sina kraftfulla år, och om vilken man visste,

⁶ G Carlquist, LSH 7, 1959, s. 602 ff.

⁷ Schönbeck, 1927, s. 193.

att han ville visa sig erkännssam mot den som befordrade hans utnämning. Genom en fint, som på annat ställe närmare skall belysas, lyckades det statssekreteraren Rosenblad att bereda fullmakt åt sin svåger, emot Reuterholms vetskap och vilja; och det var väl detta maniemang (sic!) jämte utverkandet av det kungliga brevet, som gav biskop Munck anledning vid alla tillfällen yttra, att han näst gud i himlen hade sin svåger att tacka för biskopsstolen i Lund.⁸

Det gäller nu att pröva sanningshalten i de båda berättelserna. Därvid kan följande säkra fakta fastställas.⁹

Den 11 juni 1794 sammanträdde Lunds domkapitel för att "öpnas och upläsa" de valprotokoll som förts i de olika kontrakten vid biskopsvalet den 1 juni. Det befanns att domprosten P. Munck erhållit 219 röster, teol. prof. N. Hesslén 211 röster och teol. prof. J. J. Hellman 122 röster. Eftersom dessa tre var ledamöter av kapitlet, måste de avträda från vidare behandling av ärendet.

Fem tillkallade extra ledamöter – samtliga lärare vid Akademien – beslöt därefter att på förslag uppföra de ovan nämnda "Consistorii ordinarie HerrarLedamöter" i ovan angiven ordning. Och, heter det till slut, "skulle detta underdåniga förslag tillika med det nu förde protocoll samt förteckningen på de som ärhållit röster med morgondags posten å högvederbörliig ort upsändas".¹⁰

Skrivelsen med förslaget innehöll en utförlig redogörelse för de föreslagnas meriter men avgav inte – som tidigare förut ofta varit brukligt – förord för någon av dem. Skrivelsen var daterad "Lund den 11 junii 1794" och undertecknad av de fem adjungerade ledamöterna med (den blivande biskopen) V. Faxé som kontrasignant.¹¹

Handlingarna anlände till Stockholm den 18 juni – enligt påteckning på domkapitlets skrivelse. Redan dagen därpå föredrogs ärendet (enligt det förda protokollet) "inför Hans Kongl. Höghet Hertig Carl af Södermanland på Stockholms slott den 19 junii 1794". Närvarande var riksdrotsen greve

C. A. Wachtmeister, rikskanslern friherre F. Sparre, presidenten i Kammarkollegium friherre A. F. Kurck och justitiekanslern G. V. Lode.

Det antecknades att "sedan Statssekreteraren Rosenblad i anseende till skyldskap med Domprosten i Lund Doctor Munck förklarat sig jäfvig att med följande honom rörande mål hafva någon befattning och af sådan anledning afträdt, föredrog Expeditionsssekreteraren Claréen" ärendet.

I protokollet anges endast de föreslagnas röstetal. Ingen motivering anföres för beslutet. Detta meddelar att "Hans Kongl. Höghet tacktes till detta Biskopsembete i nåder utnämna den i första rummet föreslagne Theologiae Professoren och Domprosten Doctor Petrus Munck. In fidem Protocolli Joh. Gust. v. Heland". Konceptskrivelsen till fullmakten är undertecknad "Stockholms slott den 19 junii 1794".¹²

Man observerar att den vid denna tid nästan allsmäktige excellensen G. A. Reuterholm inte alls förekommer vid behandlingen av detta befodringsärende. Därför får i detta sammanhang de i början omnämnda breven från Mathias Rosenblad till Reuterholm ett särskilt intresse.

Men först bör något sägas om excellensen Reuterholms politiska ställning och om hans relationer till hertig Carl. Friherre Gustaf Adolf Reuterholm var formellt president i Kammarrevisionen men deltog som ledamot i de flesta konseljerna. "Med sin vidskepliga och sentimentala läggning", skriver Sten Carlsson med rätta, "var han en typisk representant för upplysningens mysticism".¹³ Genom frimureriet kom han i

⁸ Citaten från tryckta arbeten är moderniserade; de otryckta aktstyckenas stavning är bibehållen.

⁹ För vänlig hjälp med kontrolleringen av en del arkivuppgifter tackar jag Teol. Doktor Jan Liedgren och Teol. kand. Per Ekström.

¹⁰ Lunds domkapitels prot., LLA.

¹¹ Lunds domkapitels koncept, LLA.

¹² Konseljprot. och konceptet till fullmakt i RA.

¹³ S Carlsson, Sveriges historia 2 (1961), s. 256.

nära förbindelse med hertig Carl, den svenska frimurarordens högste ledare, och lyckades med en blandning av smickrande hyllning och hängiven vänskap vinna hertigens fullständiga förtroende.¹⁴

Efter Gustaf III:s död, då hertigen inträdde som regent, blev Reuterholm snart allenarådande. Det skedde desto lättare som hertigen oftast följde den som sist talade. Reuterholm måste därför ständigt "övervaka honom som en skolmästare sin lärjunge". Han var också angelägen att från hertigens omgivning avlägsna alla dem som kunde rubba hans egen maktställning.

Hertigens egen gemål, den skarpögda och illusionsfria Hedvig Elisabeth Charlotta vittnar också härom i sin Dagbok: "Oaktat allt ont Reuterholm gjort mig, måste jag likväl erkänna, att han i själva verket är en rättsskaffens man; han tål blott ingen rival om hertigens gunst, ty han vet, att hertigen är svag och alltid måste ledas av någon".¹⁵ Energisk och härsklysten som Reuterholm var, utövade han ett avgörande inflytande på alla viktiga befordringsfrågor.

Det är mot denna allmänna bakgrund man bör betrakta och granska såväl Schönbecks berättelser som – och inte minst – de båda ovan kortfattat omnämnda breven från Rosenblad till Reuterholm. Först skall vi se vad dessa brev kan ge för exakta upplysningar.

Dagen efter röstsammanräkningen i Lund sände Rosenblad följande skrivelse, dat. "Stockh. d. 12 junii 1794", till "Högvälborne Herr Baron, En af Rikets Herrar, President och Öfverkammarherre":

Med gårdags posten hade jag underrättelse, at Biskops-valet i Lund utfallit på sätt bilagde nota utvisar. Man kan icke nog vörda och prisa de visa anstalter, hvarigenom Prästerskapet fådt följa sitt fria val. Det har i Stiftet givit för Konung och Regent den mäst angenäma sensation, och i annat fall hade emot Prästerskapets egen villja valet troligen helt annorledes utfallit.

Men för Eders Excellence, Min Vålgörare, kan jag ej dölja, at min svågers D:r Muncks befordran ligger mig på det ömaste om hiertat.

At han har allmänt förtroende i Stiftet, är äldst 64 år g:l, utgifvit många Theologiska arbeten, har mycken nit för religion, är denna Regering på det högsta tilgifven, både af egen öfvertygelse och af kärlek för sin svåger, det nämner jag endast, emedan Eders Excellence är Ordningens Herre och äskar, at jag icke skall begiära det som är utur sitt skick.

Mina 12(!) fattiga moderlösa systerbarn, hvaraf et är ofärdigt och det yngsta 3 år gammalt, min 80 års gamle far och 70-åriga mor skola aldrig uphöra at välsigna Regenten och Eders Excellence. Tillåt mig få för ena deras bön med min. Naturen ålägger mig det och hvem kunde lifligare känna denna min skyldighet än Eders Excellence, som så ömt röres vid minnet af vördade föräldrar. På mig äro alla mina anhöriges ögon nu vända och jag har lofvat en döende syster at draga försorg för des många barn. Mätte jag värdigt kunna fullgiöra detta heliga löfte. Utgången af denna sak har jag öfverlemnadt i den Högstes händer, som all ting styr, och jag har den förtröstan at Eders Excellence är i Försynens hand et välsignadt medel til vår hielp.

Värdes Eders Excellence på det ömaste föredraga detta ärende för min Nådigste Herre och Regent. Hvad upmuntran skulle icke en sådan des nåd för mig blifva at fortfara at af själ och hierta vara denne min Älskade Furste tilgifven samt at efter bästa vett och samvete fullgiöra mina plickter. Min tacksamhet för Honom och Eders Excellence skola icke uphöra utan med mitt lif.

Framhårdar med största vördnad Eders
Excellences
allerödmjukaste tjänare
M. Rosenblad.

Åtskilliga kommentarer är på sin plats inför denna tårdrypande böneskrift. Först uppmärksammar man skrivelsens datum. Hur kunde Rosenblad redan dagen efter röstsammanräkningen i Lunds domkapitel meddela Reuterholm resultatet? Förklaringen är att dåtidens biskopsval delvis tillgick annorlunda än nu.

¹⁴ G Iverus, Hertig Karl av Södermanland, I (1925), s. 186 ff.

¹⁵ Hedvig Elisabeth Charlotta, Dagbok, 4 (1793–94), s. 232.

Enligt 1759 års kungl. förordning¹⁶ skulle nämligen i de olika kontrakten prästerna visserligen lägga sina röstsedlar i ett slutet kuvert. Men kuverten skulle sedan "i allas närvaro öppnas" och ett valprotokoll skulle skrivas med angivande av de namn som erhållit röster, varefter protokollet skulle underskrivas av samtliga deltagande präster. Valprotokollet men inte röstsedlarna skulle därefter insändas till domkapitlet för den slutliga sammanräkningen.

Den som hade förbindelser ute i de olika kontrakten kunde sålunda flera dagar före domkapitlets sammanräkning få reda på hur röstningen utfallit. Därför kunde Rosenblad redan den 11 juni erhålla, som han skriver, "underrättelse" om valets utgång och även i den bifogade "notan" ange röstetalen utom från ett kontrakt med 8 röster, som inte var klart när han skrev. Det är väl ingen tvekan om att det var Munck som försett svågern med den färska nyheten.¹⁷

Man lägger vidare märke till att Rosenblads skrivelse skickligt vädjar till personliga känslor. Han påpekar att Munck är den nuvarande styrelsen "på det högsta tillgiven", han spelar på sentimentala strängar, när han ordar om båda deras ömma släktkärlek och han passar också på att ge gustavianerna, Reuterholms dödsfiender, ett hugg, när han uttalar att prästerskapet *denna* gång fått rösta fritt (jfr vad ovan berättats om det föregående biskopsvalet). Rosenblad var väl medveten om att avgörandet låg i Reuterholms händer, och det är därför han så bevekande anropar om den allsmäktige politikerns förord och bistånd.

Samma dag som hertig Carl undertecknat fullmakten för Petrus Munck skriver Rosenblad ånyo till Reuterholm "Stockholm d. 19 Junii 1794". Trots att Rosenblad vet att Reuterholm inte deltagit i konseljen, är det till honom som han riktar sin djupa tacksamhet. Brevet är därför värt att ordagrant återges. Efter samma tilltal som i förra brevet skriver han:

Tacksamheten ilar til sin Vålgörare. På det

mäst nådiga sätt tacktes Hans Kongl. Höghet Regenten i dag utnämna min k. svåger D:r Munck til Biskop i Lund. Det är icke möjligt för mig at nog lifligt uttrycka den vördnad och erkänsla, hvaraf mitt hierta är uppfyllt och på det innerligaste rört.

Eders Excellence har visat mig och min släkt en gunst och godhet, som vi aldrig nog kunna värdera. Förböner til den Högste för Eders Excellences hälsa och dyrbara lif skola för oss aldrig uphöra. Och då under Eders Excellences många och tunga bekymmer det är Eders Excellences enda tilfredsställelse at hafva bidragit til allmänt väl och nödlidandes hielp, var öfvertygad, Vördade Herre!, at Eders Excellence denna dag lagt grund för 11 moderlösa barns framtida lycka och at dessa oskyldiga varelser skola med sina välsignelser följja Eders Excellence under sin lefnad och möta Eders Excellence i lycksalighetens boningar.

För min Nådige Herre och Regent har jag väl i dag framburit min underdåniga tacksamhet, men mig feltes ord at den nog värdigt förklara. Med Guds hielp skall min lefnad bäst visa den.

[Här följer sedan redogörelse för ett annat regeringsärende]

Med största vördnad framhärdar

Eders Excellences
allerödmjukaste tienare
Stockholm d. 19 Junii 1794.
M. Rosenblad

Vid läsningen av detta brev frågar man sig ovillkorligen, varför Rosenblad sänder en sådan skrivelse till Reuterholm, fastän denne inte deltagit i konseljbeslutet. Och varför skyndade han sig att skriva samma dag? I ljuset av Schönbecks berättelser blir Rosenblads handlingssätt psykologiskt förklarligt.

Det andra brevet (19 juni) anknyter direkt till det första (12 juni). Där hade han öd-

¹⁶ Kyrkolagen af 1686 ... (utg. av L. G. Mittag, 1845), s. 460 ff.

¹⁷ Tyvärr saknas i "Lunds Postkontors Brefräkning" (i Sommelius' saml. i Kulturhist. Museets i Lund arkiv) förteckningen just för år 1794. Under hösten 1793 mottog emellertid Rosenblad 9 försändelser från Lund, därav 6 under oktober månad. Om Lunds postförbindelser vid denna tid och om Sommelius' samling se K. Norborg, Lunds förbindelser med sin omvärld vid slutet av 1700-talet (i Sv. geogr. årsb. 1981) s. 141 ff.

mjukt anropat excellencen om hans nådiga bistånd. Nu var han angelägen låta denne genast veta, att det var tack vare dennes förord som saken så lyckligt blivit ordnad. Reuterholm skulle få taga åt sig hela äran och Rosenblads insats helt undanskymmas. Den senare hade nått sitt mål, och det var huvudsaken.

Nästa fråga gäller, hur fortsättningen av Schönbecks berättelse förhåller sig till dokumenterade fakta. Vid vilken tid fullmakten anlände till Lund kan inte exakt fastställas. Det kan inte ha skett före den 25 juni 1794, ty vid domkapitlets sammanträde denna dag antecknas bland de närvarande "vice Praeses Herr Doctoren och Domprosten Munck".¹⁸

Vid näst följande sammanträde den 2 juli 1794 tager Munck sitt inträde som preses. I protokollets § 1 står det: "Företeddes och i underdånighet upplästes Kongl. Maj:ts under den 19 sistledne junii utfärdade nådigste fullmakt för Primarie Theologiae Professoren och Domprosten Högvördige Herr Doctor Petrus Munck att vara Biskop öfver Lunds stift och Procanceller vid Kongl. Carolinska Academien".

Biskopen, heter det vidare, "behagade förklara sin erkänsla och tacksamhet för den honom vid förslagets uprättande visade ynnest, utbedjande sig alt framgent få röna samma Consistorii gunst, vänskap och förtroende".

De båda bisittarna, hans medtävlare om biskopsstolen, betygade å sin sida "sin synnerliga fägnad öfver det afseende Kongl. Maj:t i nåder täckts göra uppå Herr Biskopens flere förtjenster" samt tillönskade den nye stiftschefen "den Högstes nåd och välsignelse till ett lyckosamt bestridande af dess nu beklädnade vigtiga embete".¹⁹

Schönbeck berättar även att den nye biskopen också tog inträde i Akademiska konsistoriet som prokansler. Därom finns ingenting dokumenterat i de bevarade handlingarna. Däremot är Schönbecks uppgift riktig, att fullmakten publicerades i Lunds

Weckoblad. I Nytt och Gammalt, som var tidningens namn vid denna tid, kan man i n:o 39 (Lund den 30 Julii 1794) finna fullmakten ordagrant återgiven i sin helhet med hertig Carls underskrift och dateringen "Stockholms slott den 19 Junii 1794". Den sena publiceringen stämmer knappast med Schönbecks skildring av förloppet. Men Munck kan ju ha lämnat in fullmakten tidigare till redaktionen.

Det återstår att granska professor J. J. Hellmans roll i detta säregna beforderingsmål. Schönbeck skriver i sin första berättelse att Hellman hade "en allsmäktig förespråkare i Reuterholm" och att han i Stockholm var känd för sina "goda gåvor". Senare (1848) antecknar han att Reuterholm hade "sina skäl" att "intressera sig för Hellman" och att denne nog skulle "visa sig erkännasam" mot en förespråkare.

Det finns inga kända samtidsdokument som kan vittna om Hellmans relationer till Reuterholm. Då Hellman inte var frimurare, kan han inte heller på den vägen kommit i förbindelse med den allsmäktige excellensen. Å andra sidan saknas alla vittnesbörd som skulle motsäga Schönbecks uppgifter. Tvärtom är samtidens omdömen om Hellman såsom Herdaminnet skriver, "allt annat än lovordande".²⁰

Den unge Tegnér skriver år 1803 i ett brev till sin blivande svärfar, att Hellman "försöker att genom guld, som är ett beprövat medel, göra sin Ecclesia triumphans. Det är en liten man med en stor peruk, utan all lärdomsflärd, mer kunnig i Lagboken än i Bibeln, och intrigant för allt, utom för Himmelriket".²¹

Herdaminnet påpekar också att ett brev till Kanslern vittnar om att "biskopsstolen varit hans stora traktan och förhoppning". Hans "goda gåvor" hade sålunda en mycket krass innebörd. Den beryktade s. k.

¹⁸ Lunds domkapitels prot., LLA.

¹⁹ Lunds domkapitels prot., LLA.

²⁰ G Carlquist, LSH 4, 1952, s. 60 ff.

²¹ LSH 4, s. 61.

pastoratshandeln var visserligen officiellt avskaffad år 1786, men åtskilliga dokument från senare år vittnar om att mången var beredd att "visa sig erkännsam" vid en förestående utnämning.

Till sist återkommer frågan om biskopsutnämningens rätta datum. Såsom framgår av den föregående framställningen, är detta datum av väsentlig betydelse när det gäller att bedöma trovärdigheten av Schönbecks berättelse. Om utnämningen skett den 14 juni, kunde det redan av kronologiska skäl inte ha tillgått så som Schönbeck berättar.

Originalet till Muncks fullmakt finns inte bevarat. Men – såsom ovan visats – anger alla "kvarlevorna" av händelsen att den var utfärdad den 19 juni 1794. Detta är alltså rätt datum. Till yttermera visso blev ju fullmakten med dess rätta datum publicerad i tryck redan år 1794.

Hur har då den oriktiga uppgiften "den 14 juni 1794" kunnat fortleva i alla biografiska arbeten ända till innevarande stund? Jo, det är den gamla vanliga historien som ofta upprepas i den personhistoriska litteraturen. En som pålitlig ansedd forskare har råkat ange ett oriktigt datum, och sedan följer hela raden av – även betydande – forskare honom i spåren.²²

Boven i dramat – om nu detta uttryck tillåtes – tycks vara honorärprofessorn Magnus Ståhl, som var en flitig matrikelutgivare. I dennes biografier över Lunds professorer förekommer första gången om

Munck: "utnämndes 14 Junii"²³. Varifrån Ståhl hämtat sina uppgifter har han inte lämnat besked om.

Därefter är "14 juni" vedertaget av alla – och de är många – personhistoriker. Även den i Lunds stiftshistoria så bevandrade S. Cawallin har detta datum i sitt Herdaminne²⁴. Därmed blev 14 juni ett fastslaget datum.²⁵

Utredningen är slutförd. Den har visat att Petrus Munck utnämndes till biskop den 19 juni 1794 och att de samtida dokumenten inte omöjliggör den märkliga befordringshistoria som biskopens son på äldre dagar berättade för en vetgirig ung magister.

Den här relaterade episoden åskådliggör två ting: dels det godtyckliga utnämningsförfarandet under gustaviansk tid, dels hur viktigt det är att den personhistoriske forskaren inte nöjer sig med sekundärlitteraturen utan uppsöker de tillgängliga primärkällorna.

²² Jmf H Pleijel, Biskop Carl Papkes biografiska data (PHT 1978).

²³ M. L. Ståhl, Biogr. underrättelser om prof. . . i Lund (1834), s. 225.

²⁴ S Cawallin, Lunds stifts herdaminne 1 (1854), s. 200.

²⁵ Se S. A. Hollander, Biskopar och superintender i Sverige och Finland (1874), s. 185, M. Weibull och E. Tegnér, Lunds universitets historia, 2 (1868), s. 39, C Sjöström, Skånska nationen 1682–1832 (1897), s. 264, Elgenstierna, 5, s. 312, B Stolt, Svenska biskopsvign. (1972), s. 175 och LSH 1 (1980), s 264.

Charles Didelots skandinaviska förbindelser

Av Åke Lilliestam

Inom danskonstens historia kan värdet av Charles Didelots koreografiska och pedagogiska insatser knappast överskattas. Han är en förmedlande länk mellan 1700-talets hovteater och den romantiska balett som tog över under första halvdel av 1800-talet. Den scenografiska förnyelsen vid Didelots teatrar banade väg för de nya, med tiden "klassiska" och alltjämt utförda verken.

Charles Louis Didelot föddes i Stockholm 1767 i Sankta Eugenia katolska församling. Föräldrarna Didelot var dansare. Enligt Mary Grace Swift, hans senaste biograf, förde de liksom så många andra av deras profession danskonsten till de kungliga hoven i Europa.¹ Redan vid tio års ålder sändes Didelot på Gustav III:s initiativ till Paris för vidare utbildning. Didelot kunde där studera Jean-Georges Noverres grundläggande dansteorier. På samma gång fick han Jean Dauberval till danslärare. Dauberval arbetade för Noverres idéer om le ballet d'action. Under tiden var fadern Didelot verksam i Stockholm som medlem av Kungl. teaterns dansgrupp. År 1784 kom den svenske kungen till Frankrike och mötte där sin unge skyddsling. På kungens order återvände Didelot till Sverige 1786. Från detta år uppträdde han i Stockholm, till en början i ett eget pas de deux. Sitt andra kända koreografiska verk presenterade han året därpå. Danserna till den gustavianska operan *Frigga* – med text av Carl Gustaf Leopold och musik av Olof Åhlström – var enligt vad som anges i librettot Didelots verk: *Balletterne af Herr Didelot,*

Sonen. I detta liksom andra framföranden vid denna tid deltog Didelot tillsammans med Antoine Bournonville. Denne var äldre i karriären och hade till skillnad från Didelot ett fördelaktigt yttre. Didelots ansikte var ärrigt efter en sjukdom i barnåren och han kunde inte tävla med Bournonville om uppmärksamheten. Det dröjde inte länge förrän Didelot lämnade Stockholm och återvände till Paris. Till hans lärare hörde därefter även familjen Vestris – fadern Gaetano och sonen Auguste Vestris.

Gustav III glömde inte den elev han gynnat. Didelot fick engagemang i London och lät där tala om sig. Kungen anmodade sin teaterchef Gustaf Mauritz Armfelt att återkalla Didelot. Men Didelot kom aldrig tillbaka till den svenska teatern. Hans nästa uppehålle blev i stället Bordeaux. Den svenske kungen förlorade honom dock inte ur sikte. Med Abraham Niclas Edelcrantz som mellanhand sökte han ånyo förmå Didelot att återvända. Edelcrantz besökte 1790 Bordeaux och fann honom men lyckades inte övertala honom.² Didelot kom i

¹ Mary Grace Swift, *A loftier flight. The life and accomplishments of Charles-Louis Didelot, balletmaster*. London 1974, s. 4.

² Bref rörande teatern under Gustaf III. Utg. af Eugène Lewenhaupt. 1. Upsala 1891, s. 221, Edelcrantz till kungen om Didelot: Ici il est très endetté, malgré des forts appointements qu'on lui a donné; il est brouillé avec ses camarades et n'a pas dansé à Bordeaux depuis 4 mois. Il se plaint beaucoup de la Direction de Bordeaux ainsi que de Stockholm, du Consul de Suède et presque de tout le monde. – Se även Mary Skeaping & Anna Greta Stähle, *Balett på Stockholmsoperan*. Sthlm 1979, s. 20–21.

stället att fortsätta sin bana i London, där hans mest bekanta – och av allt att döma bästa – balett Flore et Zéphire framfördes 1796. Hans iscensättningar ledde till en avgörande framgång. Från 1801 engagerades han vid teatrarna i S:t Petersburg, för dit med sin familj och fick andra och vidare utvecklingsmöjligheter än vad som tidigare beretts honom. Det nyss nämnda verket nådde S:t Petersburg 1804 och Didelots insatser under den följande tiden blev banbrytande inom rysk balett.

När hans tioåriga kontrakt gick ut 1811 lyckades han inte förhandla sig till de villkor för en ny period som han önskat sig och lämnade S:t Petersburg. Med hustrun och sonen avseglade han med en båt till Lübeck i mars 1811. Resans mål var England. Fartyget gick emellertid i kvav under en storm i Östersjön. Didelot förlorade sina ägodelar, däribland betydelsefullt arbetsmaterial. Så småningom tog han sig till London men hans arbete försenades, enligt Mary Grace Swift, med något år av denna händelse.

På genomresa i Malmö efter skeppsbrottet söker den utblottade Didelot i brev till Antoine Bournonville, som även han vid tiden för Gustav III:s död lämnat Stockholm och nu är verksam vid den danske kungens teater i Köpenhamn, dennes bistånd. Hans bekymmer kan studeras i några brev i det Bournonvilleska arkivet i Det kgl. Bibliotek i Köpenhamn. Brevet är skrivna 21/6, 2/7 och 9/7 1811. Didelot tilltalar adressaten som en förtrolig vän. Det framgår att Didelot för tillfället har det besvärligt. Familjen är inte samlad och han oroar sig för de anhöriga. Didelot behöver hjälp med en del praktiska bestyr. Antoine komplimenteras till sin familj och goda uppföstran av barnen – August Bournonville var vid denna tidpunkt knappt sex år. Ett brev från Didelot till dennes hustru av 2/7, som Antoine ombeds befordra vidare, har tydligen aldrig nått adressaten. Det ligger kvar bland balettmästarens korrespondens. Vilken hjälp Didelot kan ha haft av Bournonville låter sig knappast fastställas.

Charles Didelot enligt en teckning av A. Orlovskij i Pusjkinmuseet i Moskva.

Efter några års arbete i London och Paris är Didelot 1816 tillbaka i S:t Petersburg för sin andra ryska karriär, denna gång på fördelaktiga kontraktsvillkor.³ Till hans talrika iscensättningar under de kommande åren hör *La fille mal gardée*. Intrigen är Dauberval's och verket framfördes första gången i Ryssland som Didelots produktion 1827. Med tiden får han dock ånyo svårigheter i samarbetet med regimen för de kejserliga teatrarna. När vi långt senare möter honom i det brev från 1836 som här återges i sin helhet som bilaga – och som hittills inte beaktats av forskningen – har olika intriger fört honom slutligt bort från de scener där han så länge verkat. Han återoppar gammal vänskap med den äldre Bournonville när han skriver till sonen August, som tydligen är den som tagit upp kontakten. – Fadern Antoine är ännu i livet. – Ryktet om sonens växande framgångar har nått Didelot. Den

³ Natalia Roslavleva, *Era of the Russian ballet*. London 1966, s. 45.

unge Bournonville hade för övrigt på 1820-talet under fleråriga vistelser i Paris gått genom samma grundliga dansutbildning som Didelot före honom. Den höga kvaliteten inom danskonsten i Paris vid seklets början var den måttstock som hela tiden gällde för Didelots arbete med ensemblen i S:t Petersburg.

För danskonstens utveckling är länkning-
en mellan olika generationer av pedagoger och koreografer av största betydelse. Den åldrige Charles Didelots brev till den yngre August Bournonville – förvarat på samma plats som de ovannämnda breven – är därför ett historiskt dokument. Något belägg för hur Didelots reflexioner togs upp av bre-
vets mottagare är inte känt och vi avstår från att spekulera. Men August Bournonville har i sina memoarer berört Didelot och dennes verksamhet i Ryssland och annorstädes. Bournonville förklarar att Didelots koreografiska kompositioner jämte vissa andras står som oöverträffade förebilder för honom.⁴

På Didelots tid förändrades baletten från det stiliserade och ibland högtravande till det dramatiskt berättande. Didelot befordrade denna omvandling i Ryssland. Dansarna gjorde avsevärda tekniska framsteg och han sörjde för att de också besatt mimiska egenskaper. En liknande utveckling ägde väl rum på flera håll men den påskyn-
dades och fick sin ryska prägel genom Didelots koreografiska insatser. När han vid 1830-talets början lämnade sitt arbetsfält var den romantiska balettens genombrott i Europa med verk som Sylfiden och Giselle omedelbart förestående.

Didelot flyttade 1836 från S:t Petersburg och bosatte sig i Kiev. Klen till hälsan ägnade han sin återstående tid åt bokliga studier. Redan följande år gick han ur tiden. – Hans son, född 1801, död 1855, hade slagit in på samma bana som fadern och farfadern. Han blev en god dansör men var sjuklig och drog sig tidigt tillbaka.

Ballettens solister var, då Didelot kom till Ryssland, inflyttade dansare. Under Dide-

lots överinseende utbildades en inhemsk trupp av dansare på tidens högsta nivå. Likväl vidmakthölls bruket att ta emot utländska solister. Samma år som Didelot dog inledde Marie Taglioni, den nya epokens ryktbara ballerina, en serie av årliga uppträdanden i den ryska huvudstaden. På hennes repertoar stod även Flore et Zéphire. Det var på färden dit 1841 som han gjorde sitt enda gästspel i Stockholm. För henne som för Charles Didelot var Stockholm födelsestaden.

Brev från C Didelot till A Bournonville i Det kgl. Bibliotek, Köpenhamn.

St Petersburg, le 25 janv./6 fév. 1836

Monsieur,
A la confiance que vous voulez bien me témoigner, à l'amitié qui allie Monsieur votre père et moi, amitié dont il m'a donné de nouvelles preuves à mon passage à Copenhague, à cet intérêt que vous m'inspirez comme fils d'un artiste aussi distingué à tous égards il m'est douloureux de n'avoir à opposer que des impossibilités.

Depuis six ans et plus, Monsieur, des injustices, je dirai plus des outrages, m'ont obligé de m'éloigner du théâtre – des bénéfices d'artistes dérivant de mes ballets m'en avoient rapproché la conduite plus qu'indécente et fausse du directeur, le général Gedéonoff, m'a absolument isolé de toute communication théâtrale – me nommer seulement devant le Calif Omar est un crime. Que seroit-ce donc si je vous recommandois? Tout gêner – je vis en solitaire. Un cercle de quelques amis fait tout ma société, encore ne sont ils pas du théâtre. Je ne vois que de loin en très loin deux ou trois écoliers, crainte de leur faire du tort auprès du directeur dont leur amitié pour moi les a rendus victimes. Voilà, ma position, elle est bien éloignée de pouvoir vous être agréable.

Je crois que si vous restez sans réponse du directeur, car il n'en fait pas toujours, vous pourriez vous adresser au ministre Son Altesse le Prince de Valkonski. Ce seigneur dirige tout ce qui tient aux arts et à la cour – de plus, il peut tout ce qu'il veut – heureux dans tout l'artiste qu'il protège. Malheureux, dans tout, celui qui lui résiste et comme moi ose lui dire la vérité toute nue, il protège infiniment le directeur. Ne vous en plaignez pas s'il ne vous a pas répondu au surplus; ce seigneur, à part son entêtement, a de très bonnes qualités et souvent le tort de ceux qui l'entourent d'où vient le mal.

⁴ August Bournonville, *Mit Theaterliv*. 1. Khvn 1848, s. 29 och 37. – Jfr även Aug. Bournonville, *Breve til barndomshjemmet*. 2. Khvn 1970. S. 38.

Maintenant il me reste à vous rendre grâce de toutes les choses trop obligeantes que vous voulez bien me dire sur mon talent en faisant une bonne soustraction nous serons presque au niveau. N'en recevez pas moins mes remerciements sur la bonne et flatteuse opinion que vous en avez conçue.

Parlons actuellement du cher papa, de mon ancien ami, son fils, comme le mien, nous connaissent déjà, j'en suis certain, à force de nous avoir entendu parler de nous, l'un de l'autre. Je vous félicite d'avoir reçu de lui les principes de notre art, il les connaît à fond. Il y a joint sa grande et belle vigueur: tout ce qu'il avait vu avec fruit et c'est ainsi qu'il est devenu un des talents du premier ordre. Veuillez, s'il vous plaît, lui remettre ce petit mot — quant à vous, Monsieur, arrivez ici et comptez alors sur tout ce qui sera en mon pouvoir vous servir.

Je vous suis extrêmement obligé, Monsieur, des nouvelles que vous voulez bien me donner de cette série d'artistes si distingués et si indulgents à mon égard lors de mes débuts à Paris. L'absence n'a rien altéré à mes sentiments pour eux; puissent-ils être les mêmes.

Si j'ai tardé à vous répondre, c'est que depuis six semaines j'ai été malade et ne suis pas encore parfaitement rétabli.

Recevez, Monsieur, les vœux que je fais pour jouir du plaisir de vous voir ici et y apprécier vos talents dont j'ai entendu parler avec éloge et sur lesquels vous jetez le voile de la modestie. Soyez persuadé de tous mes regrets de ne pouvoir vous [être] utile malgré le vif désir que j'en aurais et d'être restreint à ne pouvoir vous offrir que les sentiments de considération amicale de celui qui est avec estime.

Monsieur,
votre tout dévoué
serviteur
C. Didelot

Voici mon adresse
D'après le pont Daniïhkov
Maison Svérévoïj N° 95 perspective de Newski à gauche de la Perspective.
J'aurois du com: par la perspective
[] l'erreur — vous avez oublié de me donner votre adresse —
Voici celle du Ministre
A Son Altesse Monseigneur le Prince de Val-konski,
ministre de la maison de S. M. S. l'Empereur, chevalier de tous les ordres de Russie et de plusieurs ordres étrangers,
Au Palais d'Hiver même

TSVP.

Projektet "Emigration till antipod" och den glömda australienutvandringen

Av *Ulf Beijbom*

Endast några procent av våra 1,3 miljoner utvandrare till transoceana områden reste till andra världsdelar än Nordamerika. En så överväldigande koncentration till framför allt USA gör det lätt för att inte säga naturligt, att bortse från utvandringsmål som Sydamerika, Sydafrika, Nya Zeeland och Australien. Svensk utvandring har alltid identifierats med det "N. Amerika" som alltsedan det svåra nödåret 1869 och fram till 1920-talets slut kom att fylla rad efter rad i utflyttningslängdernas destinationskolumn. De mer exotiska utvandrarmrådena dök endast någon gång upp i debatten när tidningarna som i samband med utvandringen till Brasilien på 1890-talet och kring 1909 slog larm om "kvalificerat bondfångeri" och "emigrationsskandal" eller när Nationalföreningen mot Emigrationen 1914 attackerade den värvningskampanj som staten Victoria i Australien inlett.¹ I sin stora emigrationsutredning kunde statistikern Gustav Sundbärg visserligen inte undgå att beröra utvandringen till Sydamerika och Australien men grundligare utläggningar ansågs ligga utanför det uppdrag Riksdagen givit honom.² Sedan Sundbärgs dagar kan det anses ha varit tradition inom svensk emigrationsforskning att bortse från icke-nordamerikanska områden. Att Australien och i viss mån Nya Zeeland trots detta uppmärksammas av svensk forskning är inte historikernas förtjänst utan geografers och etnologers som Gunnar Anderssons och Eric Mjöberg. En betydelsefull insats för att göra landsmännen i Australien kända härhemma utfördes dessutom på 1920-talet

av journalisten Hjalmar Bengtsson.³

Sådan ter sig bakgrunden till det nordisk-australiska forskningsprojekt som Emigrantinstitutet under de senaste åren burit huvudansvaret för. Institutets roll har varit att organisera och samordna intervjuer och andra fältarbeten i Australien, dit tre forskare sänds, samt att ordna och katalogisera inkommet källmaterial. Detta har bestått av ljudbandskassetter med intervjuer och ett mycket omfattande personhistoriskt material i original eller kopior. En stor del av dessa australienbrev, minnesanteckningar och dagböcker har insamlats i Sverige. I skrivande stund framstår Emigrantinstitutets australienarkiv som en personhistorisk fyndplats av imponerande dimensioner.

Här är emellertid inte avsikten att redogöra vare sig för forskningsprojekt eller källmaterial. Jag vill i stället söka fånga några av antipodemigrationens särdrag och då

¹ Om Brasilienutvandringen: Harald Runblom, "Swedish emigration to Latin America". Harald Runblom-Hans Norman, "From Sweden to America. A History of the Migration". Uppsala 1976. I samarbete med Emigrationsinstitutet kartlägger Göran Friberg f.n. utvandringen till Sydamerika.

² Emigrationsutredningen. Betänkande och bilagor. Stockholm 1908-1913.

³ Det grundläggande arbetet om Australien för en bredare publik är Gunnar Anderssons "Australien. Natur och kultur. Studier och minnen". Stockholm 1955. Stort intresse för Australien väcktes av forskningsresanden Eric Mjöberg i "Bland vilda djur och folk i Australien". Stockholm 1915. Bland Hjalmar Bengtssons många arbeten skall nämnas "Tusen mil genom Australien. Studier och äventyr bland vita bushmän och svarta infödingar". Stockholm 1928.

särskilt i relation till den stora amerikautvandringen. Utrymmet tillåter endast korta sammanfattningar som förhoppningsvis skall kasta ljus över några av de egenheter som gör den antipodiska emigrationshistorien så fascinerande. I den mån läsaren önskar veta mer hänvisas han eller hon till mitt i oktober 1983 publicerade populära översiktsverk om svensk utvandring till Australien.⁴

Australien i tidig litteratur

Liksom den svenska utvandringen till USA föregicks den till Australien av en lång "informationsperiod", dvs. en slags emigrations inkubationstid, då den minoritet av befolkningen som läste tidningar och böcker kunde inhämta upplysningar om det blivande invandrarlandet. Den exklusiva läsekretsen verkade i sin tur som informatorer gentemot det folkdjup ur vilket emigranternas massa rekryterades.

Det är inte förvånande att amerikabilden har gamla anor i ett land som sänt emigranter över Atlanten sedan 1638.⁵ Märkligare förefaller det att intresset för Australien går tillbaka till 1700-talets slut, dvs. kort efter James Cooks upptäcktsresa. Det som tidigast publicerades om Australien på svenska var översättningar av engelska, franska och tyska skildringar av kapten Cooks resor. Det förhållandet att linnélärjungarna Daniel Solander och Anders Sparrman deltog i Cooks första världsomseglingar betydde sannolikt mindre för svenska bokläsare än tidens vurm för rese-skildringar och berättelser från exotiska länder. Typisk är Martin Eklunds översättning från 1776 av fransmannen de Frévilles "Berättelse om de nya Upptäckter, som blifvit gjorde i Söderhafvet", där Cooks första resa avhandlas. På 1790-talet gav linnélärjungen Samuel Ödmann ut tre sammandrag som byggde på engelska reseskildringar från Antipoden. En var John Whites "Resa till Nya Holland, åren 1787 och 1788". Ödmanns "Resor" blev populära inte minst bland ungdomen som också kun-

de läsa om Australiens upptäckt i tysken J. H. Campes mycket spridda "Geografiskt bibliotek för ungdom" (1804–1816), där tre volymer behandlade Cooks resa med Endeavour. Anders Sparrman rapporterade om sina upplevelser under kapten Cooks andra söderhavsexpedition i de 1802 och 1818 publicerade delarna av den största resekrönika som dittills avfattats på svenskt språk.⁶ Intresset för Australien och andra nyupptäckta områden i Söderhavet gav också upphov till artiklar i litterära och populärvetenskapliga tidskrifter. En sådan var Allmänna Journalen vars berättelser från besegrandet av Blå bergen utanför Sydney 1813 lästes av den unge Carl Jonas Love Almqvist. Han fick idén att förlägga ett av sina tidigaste fantastier till den nyupptäckta kontinenten. Resultatet blev den anonymt utgivna kortromanen "Parjumouf. Saga ifrån Nya Holland". Denna färgsprakande berättelse om ädla vildar i ett paradisiskt Ulimaroa (ett Almqvist passande maorinamn på Australien) blev långt ifrån någon succé men kan tänkas ha ingått i repertoaren i det förromantiska Sveriges läsesalonger.⁷

De mer eller mindre halsbrytande berättelserna från "landet upp-och-ner" kompletterades 1853 med en faktainriktad bok. Det var säkert ingen tillfällighet att emigrantagenten Charles Albert Kanns "Australien och dess guldregioner. Tillförlitliga Underrättelser för Utvandrare till Australien" utkom i Göteborg under vår emigra-

⁴ Ulf Beijbom, "Australienfararna. Vårt märklige utvandningsäventyr". Helsingborg 1983. Recenserad av Hans Norman i PHT 1983: 3–4.

⁵ Nils Runeby, "Den nya världen och den gamla. Amerikabild och amerikauppfattning i Sverige 1820–1860". Uppsala 1969.

⁶ Anders Sparrman, "Resa till Goda Hopps-Udden, Södra Polkretsen och Omkring Jordklotet samt till Hottentott- och Caffer-landen åren 1772–1776". I–II. 1783–1818. Om tidig svensk australienlitteratur i Rolf Du Rietz, "Daniel Djurbergs namn på Australien". Ymer 1961, 2.

⁷ C J L Almqvist, "Parjumouf. Saga ifrån Nya Holland" (1817). Rediviva. Stockholm 1972, förordet.

tions första egentliga toppår då 2638 transoceanica emigranter registrerades. 1853 publicerades också Johan Bolins och Carl Swalanders två handböcker för amerik'emigranter. Kanns emigrantguide måste betraktas som ett försök att på allvar lancera Australien som alternativ till Förenta Staterna. Tidpunkten var väl vald, eftersom guldrushen höll på att förvandla Australien till ett betydande invandrarland och svenska tidningar dagligen rapporterade om de antipodiska guldfälten och resvägarna dit. Det är omöjligt att uppskatta effekten av Kanns bok, men vi vet att den egentliga australienmigrationen från Sverige tog sin början vid denna tid. Det bör också noteras att den första svenskspråkiga emigrantguiden för Australien var lika tidig som debuten för den snart mycket omfångsrika broschyrfloden om Amerika. Det skulle emellertid dröja till sekelskiftet innan nästa handbok om Australien kom ut.⁸

Handelsexpeditioner och världsomseglingar

Vårt tidigaste intresse för Australien hade inte bara en blåögt romantisk utan också en kalkylerande sida. 1800-talets första hälft var en tid då redare och grosshandlare spejade ut över världen i förhoppningen att kunna inmuta nya marknader. De dristigaste drömde om kolonier under svensk flagg som inte bara skulle tjäna som handelsfaktorer utan också ta emot det svenska befolkningsöverskottet.⁹ En sådan visionär var grosshandlaren Carl Fredrik Liljevalch som organiserade vår första sjötrafik på Australien och därmed de första svenska världsomseglingarna. Hösten 1839 sände Liljevalch skonerten Mary Ann under kapten Nils Werngren på den första australien-seglatsen och världsomseglingen under svensk flagg. Den återvände med god profit till Skeppsbrokajen i maj 1841. Inom det närmaste halvåret efter Mary Anns återkomst skickade grosshandlaren ut skeppet Edward och brigantinen Bull på två nya australienexpeditioner. Liksom Mary Ann

förde de typiskt svensk last som trä- och järnvaror, ett mycket varierat styckegods samt, i Edwards fall, nio emigrerande hantverkare och gesäller från Stockholm. Tyvärr lägrar sig fortfarande historiens tystnad kring alla utom fyra av de svenskar som genom sin landstigning i Sydney den 13 april 1842 med största sannolikhet blev pionjärer för svensk utvandring till östra Australien.¹⁰

Liljevalchs kalkylerande kring Australien i en trestegshandel som ömsom omfattade Asien ömsom Sydamerika, fick ett brått slut i samband med beskyllningarna att han skulle ha försökt locka ett stort antal västgötar till en planerad koloni i Australien. Det är ovedersägligt att en brukspatron och en korpral kring årsskiftet 1841–1842 agerade för sådan utvandring i det lika fattiga som emigrationsbenägna Redvägs härad i Västergötland. Företaget rann emellertid ut i sanden sedan länsstyrelsen och lokalpressen slagit larm, men följderna blev minst sagt otrevliga för de många som sålt sina hem eller sagt upp sina platser för att emigrera till Australien. Grosshandlare Liljevalch beskyldes för att ha varit hjärnan bakom emigrantvärningen, som alltså sköts i sank innan en enda australienemigrant seglat ut. Han värjde sig frenetiskt för de hårda anklagelserna men måste medge att han lovat 30 personer att utvandra till Australien, ett löfte som han också tänkte stå för. Också denna emigration tycks ha inställts. Om den blivit av skulle den ha

⁸ Vägvisare till Queensland. Utgifven på föranstaltande af Queenslands regering. London 1898. Per Olsson-Seffer, "Queensland. Framtidslandet i Australien". Brisbane 1902.

⁹ Nils Runeby, s. 172–180.

¹⁰ Ebbe Aspegren, "De första världsomseglingarna". Forum Navale 37, 1983. Handlingar om emigranterna på Edward, Emigrantinstitutet. Fem svenskar, varav en kvinna, hade redan i juni 1831 anlänt till nutidens Perth i sällskap med de skotska emigranter som seglade från England till Västra Australien med "Svenska skeppet Gouverneur Stirling, fört av kapten D E Högman med svensk besättning". (Handlingar om Gouverneur Stirling på Emigrantinstitutet.)

varit 1800-talets första svenska grupputvandring av småhantverkare och lantarbetare.¹¹

Avhoppade sjömän gör statistiken osäker

Ett av de svåraste problemen kring utvandringen till Australien och andra antipodiska områden är bristfällig statistik. Att äldre emigrationsstatistik är otillförlitlig observerades av Gustav Sundbärg.¹² Det höga bortfall man vid emigrationsepokens början kan räkna med för utvandring till USA ter sig dock som en obetydlighet jämfört med de brister som vidlåde registreringen av utvandrare till Australien. På sin höjd kan uppgifterna i Sveriges Officiella Statistik användas som underlag för beräkningar av tendenser. Enligt denna källa utvandrade 3295 svenskar till Australien 1851–1916. På basis av australiska medborgarskaphandlingar har emellertid Olavi Koivukangas räknat ut att 12 504 svenskar anlänt till Australien under samma tid.¹³ Om Koivukangas kalkyl är riktig skulle alltså endast en fjärdedel av våra australienemigranter fram till första världskriget ha registrerats i svensk statistik. Som jämförelse kan nämnas att man räknar med att minst 10 % av amerikaemigranterna förblev oregistrerade under samma tid.¹⁴ Även om registreringen av utvandrare till Australien förbättrades avsevärt under 1900-talet tills den blir tillförlitlig efter 1930 kan man räkna med att minst 10 000 personer bör föras till den officiella statistikens uppgift om att 14 216 svenskar utvandrade till Australien mellan 1851 och 1980. I runda tal har 25 000 svenskar under längre eller kortare tid varit bosatta på Den torra kontinenten.

Den äldre utvandrars statistikens brister vad gäller Australien måste lastas på australienfararna själva som i så hög grad lyckades undvika att få sin utflyttning registrerad i folkbokföringen. Under 1800-talet och långt in på detta sekel var en stor del, kanske flertalet, av de svenskar som reste till Australien sjömän eller andra ensam-

stående yngre män som attraherades av guld och äventyret. Ofta var det tillfälligheter som fått sjömännen att mönstra på ett fartyg på australientraden medan det var ryktet eller annonserna som fick guldgrävaren att packa sin ränsel. I många fall visste ynglingen när han tog farväl av hembygden inte ens om att han skulle hamna i Australien. Beslutet att rymma från fartyget mognade fram under resan. Man kan också tänka sig att många svenska säsongarbetare i Danmark och Tyskland, där australienpropagandan var bättre organiserad än i Sverige, beslöt sig för att resa till Hamburg och där borda 1850-talets guldgrävarskepp eller 1870-talets queenslandsfarare. Många svenskar som lockats till guldfälten i Kalifornien drev vidare med den amerikanska guldgrävarströmmen över Stilla havet till Sydney och Melbourne. En sådan var den lysande memoarförfattaren Carl Axel Egerström.¹⁵

Sjömäns avhopp från fartyg i australisk hamn som migrationsfaktor belyses av professor John S. Martins utdrag ur hamnmyndigheternas anteckningar om deserterade sjömän i den viktiga hamnen utanför Melbourne.¹⁶ Enligt dessa excerpter rymde

¹¹ "Australienutvandringen" från Västergötland i Emigrantinstitutets samlingar, Rune Haldorsson, "Utvandring till Australien?" i Ulricehamns Tidning 1977-10-20, Rune Larsson, "Utvandringens mysterium" i Borås Tidning 1977-11-13, Nils Runeby, s. 172–180.

¹² Runblom–Norman, s. 85 ff.

¹³ Bidrag till Sveriges Officiella Statistik, Befolkningsstatistik 1851–1910, Sveriges Officiella Statistik, Ut- och Invandring 1911–1938, Sveriges Officiella Statistik. Befolkningsrörelsen 1938–1980, Koivukangas, Scandinavian immigration and Settlement in Australia before World War II, Kokkola 1974, s. 38. Koivukangas räknar med att naturaliseringshandlingarna täckte 25 % av de svenskar som anlänt före 1904 och 71 % av dem som anlänt 1904–1915.

¹⁴ Runblom–Norman, s. 85–88, 129.

¹⁵ Undersökningar i av Sten Aminoff excerperat skeppslistmaterial från Hamburg, Carl Axel Egerström, "Borta är bra men hemma är bäst. Berättelse om en färd till Ostindien, Nordamerika, Kalifornien, Sandwichs-Öarna och Australien åren 1832–1857." Söderköping 1859.

¹⁶ Register of Deserters and Seamen Discharged in Melbourne 1878–1923. Emigrantinstitutet.

t. ex. 215 svenska sjömän under 1888 i Melbourne, ett år när endast 152 svenskar utvandrade till Australien enligt Sveriges Officiella Statistik. Mellan 1882 och 1920 antecknades ca 2200 svenska fartygsdesertörer, vilket skall jämföras med statistikens uppgifter om 2447 svenska australienutvandrare under samma period. Man kan enligt det nyss sagda räkna med att mycket få sjömän inkluderats i statistikens siffror. Utvandrartalen skulle alltså minst fördubblas om vi kände till hur många svenska sjömän som 1882–1920, dvs. den äldre australienutvandringens viktigaste period, rymde i *samtliga* australiska hamnar!

Större delen av 1800-talets australienemigranter hade inte kunnat ta sig till andra sidan jordklotet om de inte fått gratis transport som fartygsdesertörerna eller de familjer och enskilda som begagnade sig av Queenslands och Victorias "assisted passage programmes". De svenska australienemigranterna kom i påfallande hög grad från landsbygdens lägre samhällsklasser. De var jordbruksarbetare eller hantverksfolk, barn till obesuttna, som knappast kunnat samla ihop de pengar amerikaresan krävde när man inte hade släktingar och vänner i USA som kunde garantera transportkostnaden. För en driftig ung man som inte såg någon framtid i hembygden eller ens i staden tycktes sjön och Australien erbjuda spännande alternativ. I mängden av unga män och några enstaka familjer som hade fattigdomen och förhoppningarna som enda ägodel blandade sig ett påfallande stort inslag av bättre-mans-söner med både utbildning och pengar i bakgrunden. Till dessa återkommer vi längre fram.¹⁷

Såväl den svenska utvandrарstatistiken som de australiska medborgarskapshandlingarna ger hygglig information om emigranternas lokala bakgrund. En sammanställning av dessa uppgifter visar hur betydelsefullt södra Sverige – närheten till kontinenten – var som rekryteringsbas. Före första världskriget härstammade en tredjedel av australienemigranterna från landska-

pen söder om Väster- och Östergötland. Särskilt viktiga var Malmöhus och Kalmar län, varifrån 9 respektive 10 procent av utvandrarerna kom. Från det glest befolkade Gotland rekryterades 4 procent av australienfararna. Anknytningen till bygder med livlig sjöfart markeras också av att var femte kom från Göteborgs och Bohus län och var sjunde från Stockholm. Något mer än var tionde var norrlänning, huvudsakligen från träindustrins Gävleborgs och Västernorrlands län, varifrån sågat virke allt sedan 1850-talet exporterades till Australien – en stor del av husen i det äldsta Melbourne byggdes av virke från Sverige.¹⁸

En invandrargrupp som förgubbades

I en utvandrарström som i hög grad styrs av tillfälligheter – rykten om guld eller fartygens destination – brukar den manliga dominansen vara överväldigande. Dessutom tenderar långdistansflyttningar att bli könsselektiva, varvid övervikt för män är typiskt för emigrationens första fas. Denna emigrationslag exemplifieras av den svenska utflyttningen till Amerika före massemigrationen och australienmigrationen fram till efterkrigstiden. Enligt svensk statistik var en av fyra australienemigranter kvinnor före 1931. De australiska folkräkningarna, census, ger vid handen att det gick 10 kvinnor på 100 män i den svenska invandrargruppen 1871–1921. Bland de mer familjecentrerade danska utvandrarerna – jordbrukare i Queensland – var relationen 32 kvinnor på 100 män.¹⁹

Flerårtal svenska emigranter till Australien befann sig i den typiska "emigrationsåldern" 20–29 år, medan andelarna för barn och personer över 35 var utomordentligt

¹⁷ Iakttagelserna om australienfararnas sociala bakgrund är baserade på Sten Almqvists kartotek över australienemigranter samt brev och andra enskilda samlingar i Emigrantinstitutet.

¹⁸ Excerpter i summariska folkmängdsredogörelser, Koivukangas, s. 294.

¹⁹ Koivukangas, s. 227 ff, Sveriges Officiella Statistik.

små. Enligt Koivukangas' iakttagelser på naturaliseringshandlingarna var 86 % av de svenska män som blev australiska medborgare före 1920 i åldrarna 18–34 vid ankomsten till Australien medan endast 4–6 % var yngre än 15 år.²⁰ En sådan koncentration av ensamstående unga män hade enligt iakttagelser från Amerika predestinerat till snabb äktenskapsbildning, förutsatt att där funnits tillgång till landsmaninnor.²¹ Eftersom bristen härvidlag var dramatisk återstod i första hand kvinnor ur den brittiska majoritetsbefolkningen. Chansen var emellertid inte stor att en nyanländ svensk med minst sagt tveklaktiga framtidsutsikter skulle hitta en australisk brud. Enligt iakttagelser på sydeuropéer i Australien bör immigranten ha vistats i invandrarlandet sedan barndomen och därvid grundligt assimilerats för att utan friktion passera "acceptanströskeln" och bli godkänd som äktenskapspartner av majoritetsbefolkningen. Få om ens några svenskar uppfyllde denna migrationslag. Möjligheten att finna en äkta hälft bland de mansdominerade danskarna, norrmännen eller tyskarna var naturligtvis mycket liten. Återstod då ungarlsståndet, vilket resulterade i att 58 procent av svenska män som var över 21 år gamla i New South Wales år 1891 och 50 % år 1901 var ogifta. Desto fortare gick de lättträknade svenskorna åt på äktenskapsmarknaden.²²

Låg etnisk medvetenhet

Allteftersom svenskarna rotades i Australien ökade naturligtvis möjligheterna att bli bekant med en engelsktalande kvinna. 1911 och 1921 års folkräkningar indikerar således mer än hälften av de svenska männen över 21 år som gifta och till överväldigande del med brittiska kvinnor.²³ Enligt svensk statistik 1851–1930 reste över hälften av australienemigranterna under perioden 1878–1900. Denna koncentration innebar att familjebildningen bör ha skett ungefär samtidigt och därmed fått viktiga konsekvenser för den svensk-australiska folkgruppens ål-

dersprofil. De många ungkarlarna och de sena giftermålen resulterade i att de svenska invandrarna producerade få barn och att ålderspyramidens tyngdpunkt snabbt försköts uppåt. När 1921 års census togs hade majoriteten av svenskarna firat sin 50-årsdag. Den obetydliga invandringen efter sekelskiftet reflekterades också i att 64 % av de svenskfödda enligt 1911 års folkräkning bott minst 20 år i Australien.²⁴

Andelen svenskar och andra skandinaver som ansökte om medborgarskap ökade drastiskt efter sekelskiftet: 1904–1915 var enligt Koivukangas 71 % och 1916–1946 65 % av de svenska männen naturaliserade medborgare. En jämförelse med förhållandena bland svenskamerikaner visar att över 60 procent av de svenskfödda männen över 21 år tagit ut medborgarskap enligt 1910 och 1920 års folkräkningar och hela 75 procent 1930.²⁵ Den starka uppgången av naturaliserade australiensvenskar beror på minskad invandring och ökad assimilering men också på de påtagliga fördelar medborgarskapet erbjöd i detta utlänningsfientliga land. Kravet på naturalisering måste ha vilat extra tungt på de svenskar som äktat brittiska kvinnor. Fruns önskan att mannen skulle ansöka om medborgarskap underbyggdes av en bestämmelse från 1870 att hustrun räknades till mannens nationalitet. Medborgarskapet underlättade dessutom åtkomsten av land och yrkesmannens möjligheter inom sjöfart, affärsliv och tjänstemannakåren, t. ex. polisväsendet.²⁶

Andelen immigranter med medborgar-

²⁰ Koivukangas, s. 223 ff.

²¹ Ulf Beijbom, "Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration." Växjö 1971, s. 125 ff.

²² Charles Price, "Southern Europeans in Australia". Melbourne 1963, s. 258, Koivukangas, s. 236.

²³ Koivukangas, s. 238, 241.

²⁴ Koivukangas, s. 231, 275.

²⁵ Koivukangas, s. 38, Sture Lindmark, "Swedish America, 1914–1932. Studies in Ethnicity with Emphasis on Illinois and Minnesota". Uppsala 1971, s. 45.

²⁶ Koivukangas, s. 28 f.

skap är det enklaste sättet att försöka mäta benägenheten att assimilera sig med invandarmiljön. Andra kriterier på anpassningsbarhet är invandrarens förmåga att lära sig engelska och acceptera australisk mentalitet och brittiska värderingar. Svenskens i alla invandrarländer omvittnade benägenhet till anpassning kan t. ex. avläsas i censusmanuskriptens kolumn för förmåga att läsa och skriva engelska. Enligt denna källa behärskade över 80% av de vuxna svenska männen engelska språket 1911 och 1921, en andel som befann sig över de flesta andra ickeskandinaviska och icke-brittiska invandrargrupper.²⁷ Enligt de intervjuer som berör anpassningen till Australien var hustrun och hennes familj starkt pådrivande i de flesta svensk-brittiska äktenskap. Stödd på den mot utlänningar avoga mentaliteten och den brittiska likgiltigheten för andra européer drev hustrun på mannens språkliga och kulturella anpassning tills endast en liten accent vitnade om att han inte var någon "Aussie". Under tiden växte barnen upp med närmast obefintliga kunskaper om Sverige. Ofta hade de inte ens tänkt på att fadern invandrat från ett "främmande" land. Förutsättningarna att bevara svenskheten kunde knappast ha varit mindre än i en svensk-australisk familj. De rikssvenskar som började besöka Australien mer regelbundet på 1920-talet observerade också att landsmännen i stor omfattning lagt av modersmålet och förlorat sin etniska profil.²⁸

Yrkesförhållanden och social status

Australiensvenskens anknytning till sjöfart och hamnarbete markeras när man sammanställer naturaliseringshandlingarnas uppgifter om yrkestillhörighet. Av de 4596 svenska män som tagit ut medborgarskap före 1916 var 24 procent skrivna som sjömän eller hamnarbetare medan 4 procent sysselsattes av transportarbeten på land. Något mindre än var tredje av australiensvenskarna arbetade alltså inom transport-

sektorn. Detta skall jämföras med att 12 procent var farmare eller lantarbetare, 11 procent hantverkare och att 24 procent skrevs som diversearbetare (labourers). Det förvånar inte att ca 8 procent av yrkesutövarna sysselsattes av den blomstrande gruvdriften. Endast några procent av svenskarna sysslade med affärer och gruppen teoretiskt skolade yrken (professionals) uppgick endast till 1,5 procent.²⁹ Liksom de flesta andra icke-brittiska invandrare intog alltså svenskarna en låg samhällsställning. Yrkesprofilen var dock anpassad till de svenska invandrarernas kunskaper och erfarenheter och erbjöd därför möjligheter att avancera till bättre betalda jobb och tryggare förhållanden. Jämfört med USA, där svenskarna ofta framträder som farmare, kvalificerade arbetare och egna affärsföretagare, framstår australiensvenskarnas yrkesstatus som blygsammare. Vi saknar dock möjligheter att göra direkta jämförelser baserade på det mest adekvata källmaterialet, censuslistorna.

Den australiska arbetsmarknadens obeständighet – lantarbetarna var t. ex. för det mesta ambulerande säsongarbetare och tillgången på jobb inom transportnäringen var ytterst labil – bidrog till att invandrarna blev mycket rörliga. Detta minskade möjligheterna att som i Amerika bilda svenska enklaver, något som också varit svårt med hänsyn till gruppens litenhet och de lätttråkade etniskt homogena familjerna. Det stora undantaget från regeln om den australiska arbetsmarknadens rörlighet var squatters, selectors och andra jordbruksföretagare. Dessa var emellertid i svenskarnas fall för få – något över 9 procent av de före 1916 naturaliserade männen – och för utspridda för att ge underlag för svensk-

²⁷ Koivukangas, 2. 271 ff, 276.

²⁸ Hjalmar Bengtsson, "Bland Väst-Australiens svenskar". Allsvensk Samling 1925, 19, ibidem, "Svenskhetsrörelsens svårigheter i Sydney". Allsvensk Samling 1928, 10, J. L. Saxon, "Australien i våra dagar". Stockholm 1929, s. 102.

²⁹ Uppgifter baserade på Koivukangas' tabeller, s. 184, 193.

bygder. Ett av våra få exempel på en svenskfödd företagare inom jordbruket som attraherade landsmän till sitt område är Lars Fredrik Westblad, ursprungligen guldgrävare, från Bjurtjärn i Karlskoga bergslag och från 1877 bosatt på en boskapsstation vid Kerang på prärien kring Murray River i Victoria. En annan driftig svensk jordbrukare var den från Gävle 1872 utvandrade trädgårdsmästaren Carl Axel Nobelius, som under 1800-talets slut anlade stora fruktträdgårdar och plantskolor i Emerald, sydost om Melbourne. Liksom Westblad förlitade sig Nobelius på svensk arbetskraft vilket lockade många landsmän till Emerald.³⁰

Svenska organisationer i Melbourne och Sydney

Man måste leta i samhällen och främst i storstäder för att stöta på organiserade former för svensk gemenskap i Australien. Under guldrushen på 1850-talet var det särskilt vanligt att svenskar och andra skandinaver slöt sig samman i guldgrävarlag eller tog inkvartering i varandras grannskap. Detta var fallet med "svenska kampen" i guldgrävarstaden McIvor, Victoria, där omkring 25 svenskar gått i kompanjonskap med några danskar och engelsmän. Bland dessa "diggers" i Victorias guldgrävarland befann sig två män som dokumenterat lagrets existens. Prästsonen Carl Axel Lagergren från trakten av Motala har i sina Minnen berättat om bl. a. prästen Pehr Wideman från Virestad i Kronobergs län vilken i sin tur beskriver McIvors svenskläger i det längsta brev som bevarats från en svensk guldgrävare. Wideman berättar bl. a. om den andakt han ledde pingstdagen 1856 och som torde vara den första svenska gudstjänsten i Australiens historia.³¹

När den guldgrävande konstförvanten och journalisten Corfitz Cronqvist våren 1857 bosatte sig i guldgrävarmetropolen Ballarat i Victoria fanns där enligt hans uppskattning 800 nordbor, varav minst

tredjedelen svenskar. De var så gott som alla män i enkla omständigheter — Cronqvist uppskattar antalet svenska kvinnor i Australien till sex — och var av en sort som "gera kröker på armen". På Cronqvists initiativ organiserades i april 1857 Skandinaviska föreningen i Ballarat och man förberedde en skandinavisk församling. I juli samma år lancerade den energiske Cronqvist tidningen Norden som först trycktes i Melbourne men snart överflyttades till den skandinaviska kolonin i Ballarat. Inget av dessa viktiga instrument för etnisk samhörighet motsvarade Cronqvists förväntningar. Föreningen "visade någon livsgnista" under två månader, idén om en skandinavisk kyrka krossades av skandinavernas oförmåga att samarbeta och tidningen somnade för gott efter ca femton nummer och "3 månaders tvinsot". Om utvecklingen varit annorlunda hade Australiens skandinaver fått egna organisationer och språkrör ungefär samtidigt med de första svenskamerikanska föreningarna, församlingarna och tidningarna i Mellanvästern. Misslyckandet tog Cronqvist hårt och hans låga tankar om landsmännen på guldfälten övergick i den ironi han vädrar i sin bok.³²

Om man kan tala om koncentrationer av svenskar i Australien fanns sådana i storstäderna Sydney och Melbourne. Som guldgrävarlandets inkörsport och ekonomiska centrum var Melbourne från tidigt 1850-tal det viktigaste tillhålllet för svenskar. De svenska australienpionjärernas krönikör Corfitz Cronqvist beskriver hur landsmän-

³⁰ Handlingar om L. F. Pettersson—Westblad och australienutvandringen från Bjurtjärn. Emigrantinstitutet, R. F. Ericksen, "Nobelius". Australian Dictionary of Biography, 5. Melbourne 1974.

³¹ C. A. L. Lagergren, "Minnen från Brasilien, Cap, Australien och Oceanen Åren 1853—1859". Manuskript utarbetat 1869—1875, "Miljonär?" i Östergötlands Dagblad 1901-08-22 och 1901-08-23 (Widemans brev från guldfälten), Sten Almqvist, "Efterlyses! En Herrens tjänare", Växjö Stifts Hembygdskalender, 1973.

³² Corfitz Cronqvist, "Vandringar i Australien Åren 1857—1859". Göteborg 1859, s. 40—46.

nen brukade träffas på krogar, pensionat och svenska fartyg, men flertalet svenskar i Melbourne bodde "alldeles isolerade".³³ Liksom i Ballarat gick de föreningsintresserade svenskarna samman med andra nordbor och detta resulterade 1880 i en skandinavisk förening med ett sjuttioal av stadens ca 800 skandinaver. Trots att luften snart började gå ur sällskapet fick det ett tiotal efterföljare. I mars 1887 bildades t. ex. Svenska klubben som med tiden ansågs så exklusiv och konservativ att den liberalare Svenska föreningen organiserades strax efter sekelskiftet. I juni 1883 konstituerades en skandinavisk-luthersk församling i Melbourne. Den fick stor roll för sammanhållningen bland nordborna men splittrades av friktioner mellan normän och svenskar. Splittet kulminerade i samband med unionskrisen och en svensk församling stiftades i mars 1908. Svenska kyrkan i Melbourne existerar ännu och kan betraktas som Australiens äldsta svenska organisation.

Enligt mönster vi känner från Amerika bars det svenska förenings- och kyrkolivet i Melbourne upp av en lång rad ledargestalter som genom borgerlig eller adlig bakgrund, utbildning eller socialt avancemang i Australien intog en aktad ställning i svensk-kolonin. Sådana "samfundets stöttepelare" var t. ex. försäkringstjänstemannen Claes Anders Adelsköld (son till den kände järnvägskonstruktören), hans ståndsbroder stockholmarens Christian von Schéele, musikern Magnus Lagerlöf (Selmas syssling), operasångerskan Agnes Janson, kyrkoherden Karl Fredrik Hultmark, göteborgaren och affärsmannen James Dickson Waern eller borgmästarna Carl Alfred Hartsman i Sandringham och Oscar Lundgren i Box Hill. Liksom i Amerika får man intrycket att de etniska organisationerna och i all synnerhet icke-kyrkliga sammanslutningar slöt sig kring en borgerligt präglad elit.³⁴

Minst lika många representanter för svensk borgerlighet eller australiska framgångar stod bakom föreningslivet i Sydney.

Inflyttningen av svenskar till denna Australiens urkoloni går som nämnts tillbaka till skeppet Edwards ankomst våren 1842. Enstaka strandade sjömän, äventyrare och guldgrävare försåg 1850-talets Sydney med en mycket oansenlig svenskkoloni, som emellertid kraftigt växte till under seklets sista decennier. Någon församling lyckades men trots flera försök inte grunda men föreningslivet, med debut 1874, blev varierat. Liksom i Melbourne karakteriserades organisationerna av ideliga nygrundningar och upplösningar, pådrivna av de friktioner som tycks ofrånkomliga i skandinaviska sammanhang. Det svenska föreningslivet i Sydney, från 1910 med centrum i Svenska klubben, led enligt en rikssvensk observatör svårt av bristen på permanenta möteslokaler. Ett annat handikapp var att icke-svenskar, främst då brittiska kvinnor, kom in i klubbarna och gjorde dem "australiska". Språket blev engelskt och verksamheten ägnades åt dans och nöjen, medan hemlandets kultur och sedvänjor sköts i bakgrunden.³⁵

Sydneys roll under 1900-talet som Australiens ekonomiska huvudstad och hemort för det 1906 öppnade svenska generalkonsulatet inspirerade grundandet av Svensk-australiska handelskammaren, där en lång rad svenskfödda affärsmän och tekniker var verksamma. Eftersom en stor del av dessa också var etniskt aktiva kan man säga att Sydneys svenskkoloni från 1911 fick ett centrum i handelskammaren. Som exempel på framgångsrika och svensksinnade medlemmar kan nämnas handelskammarens mångåriga sekreterare, stockhol-

³³ Cronqvist, s. 60–64.

³⁴ Den bästa översikten om förhållandena bland svenskar ges av Håkan Eilert i "Källa invid öknens rand. En bok om Svenskar och Svenskt kyrkoliv i Melbourne 1856–1981." Melbourne 1981, särskilt s. 9–53. Även John S. Martin, "Scandinavians in Melbourne 1850–1910. A Study in Assimilation. The Teaching of Swedish in Melbourne". University of Melbourne, 1982 s. 27–44.

³⁵ Hjalmar Bengtsson, "Svenskhetsrörelsens svårigheter i Sydney".

maren G. M. Lindergren, affärsmannen William Kopsen (biograferad 1933 av Lubbe Nordström), byggmästaren Thomas Peters, ingenjören och fabrikören John Sonnerdale (Lars Johan Sönnedal från Landskrona) eller affärsmannen, sedermera generalkonsuln och fredsdomaren I. H. Anderson med rötter i Västmanland.³⁶

Varken i Sydney eller Melbourne var det möjligt att peka ut svenska bostadsområden. Visserligen bodde sjömän, hamn- och byggnadsarbetare, diversearbetare och andra ofta på samma ungarshärbärge eller inackorderade intill varandra, helst då på gåavstånd från arbetsplatsen. När man bildade familj var det emellertid vanligt att flytta ut i någon förort och här var det naturligtvis endast tillfälligheten som gjorde en till granne med en annan svensk. Denna uttunnade och utspridda bosättning ökade föreningarnas betydelse som länkar mellan landsmännen. Utan deras läsrum och sällskapsliv är det svårt att tänka sig någon svensk gemenskap i storstäderna, där ungefär hälften av staterna Victorias och New South Wales' svenskar var skrivna vid selskiftet.³⁷

Det var alltså främst i de större städerna som australiensvensken efter de stora guldrushernas slut hade möjlighet att uppleva etnisk gemenskap. De många som arbetade i hamnarna eller byggnadssektorn kunde räkna med att få en landsman till arbetskamrat. Detta torde i ännu högre grad ha gällt sjömännen som oftast hade sin landbas i Melbourne, Sydney, Port Adelaide i Sydaustralien eller Fremantle i Västaustralien. I australisk kusttrafik var det vanligt med svenskfödda skeppare och de lät landsmän ta hyra på båtarna. Även om man inte hade svenska arbetskamrater fanns som vi sett möjligheten att delta i föreningslivet för de svenskar som bodde i Melbourne, Sydney och några andra storstäder som Adelaide, Brisbane och Perth. På lång sikt blev assimileringstrycket oemotståndligt också i svenskorganisationernas grannskap. En viktig anledning till detta var de efter se-

kelskiftet obetydliga tillskotten av nya immigranter. I en storstad som Chicago med dess fram till första världskriget till synes outsinliga ström av färsk invandrare hade svenskorganisationerna helt andra möjligheter än i Melbourne eller Sydney.

En förklaring till att svenskarna i Australien hade så svårt att upprätthålla en nationell profil var, trots situationen i storstäderna, att så få aktiva kulturbärare fanns bland dem. De merkantilt och tekniskt utbildade emigranterna såg i flesta fall assimileringen som viktigare än odlandet av svenska relationer. Till skillnad från USA var landsmännen aldrig talrika nog för att förse egna affärsmän med en bärkraftig kundkrets eller producera en arbetarstam för den svenska verkstadsägaren och fabrikören. Det lönade sig inte heller för präster och journalister att resa till Australien för att verka bland landsmän, medan svensk-amerikanernas behov av predikanter och pennfäktare attraherade hundratals intellektuella från moderlandet. De skolade invandrare som i likhet med prästen Wide-man, journalisten Cronqvist eller musikern Lagerlöf satsade på svenskhetens bevarande i Australien körde fast i motgångar och social stagnation. Utan anslagen från hemlandet är det tveksamt om Svenska kyrkan i Melbourne förmått driva sin verksamhet med en kyrkoherde i spetsen. Den torra kontinenten var också mager på de förutsättningar i form av publik, engagemang och inkomster som Svensk-Amerika erbjöd sina ledare. Både kvalitet och kvantitet saknades i svenskaustraliska sammanhang. Därmed gick entusiasmen ur den nationella gemenskapen som hamnade på den nivå Hjalmar Bengtsson observerade i Sydney. Skandinavisk samverkan i föreningslivet

³⁶ Jens Lyng, "The Scandinavians in Australia, New Zealand and the Western Pacific". Melbourne 1939 s. 56–58. Samlingar om svenskar i Sydney. Emigrantinstitutet. De nämnda sydneysvenskarna biograferade i O. R. Landelius' utlandssvenska klipparkiv och Sten Almqvists register.

³⁷ Koivukangas, s. 151, 166.

blev vanligare i Australien än i Amerika men erfarenheterna av tvedräkt och slitningar blev desamma. Man vågar påstå att de etniska krafterna nöttes ut i ett segslitet skandinaviskt inbördeskrig.

Inga svensksbygder attraherade nya invandrare

Medan även uttunnade svenskenklaver var undantag är den starkt integrerade bosättningen regel när man talar om svenskar i Australien. Invandrarna hamnade bland ickelandsmän och spreds över "befolkningsbumerangen" från Brisbane i norr till Adelaide i sydväst eller i Västaustaliens industri- och gruvområde. Det är ovanligt att komma till platser där man som i Amerika kan peka på svenska kvarter eller "svenskgor", men det är lika svårt att hitta ett samhälle där aldrig någon svensk varit bosatt. Det typiska "infiltration settlement" som australiensvenskarna representerade, berodde också på att så få invandrade i grupp. Medan den tidigaste amerikamigrationen karakteriserades av utvandring familjevis eller i ändå större grupper berodde utflyttningen till Australien som vi sett i hög grad på tillfälligheter. Med undantag för det obetydliga svenska deltagandet i Queenslands och Victorias kolonisationsprogram kan man inte tala om någon från Australien organiserad migration av svenskar. Här förelåg inte som i USA den "etniska pull" som en invandrenklav brukade generera. Det närmaste man kan komma en av svenska invandrare orsakad kedjeemigration från den forna hembygden är det tjugotal släktingar och grannar som de guldgrävande bröderna Petersson från Bjur tjärn, inklusive den nämnde squattern Westblad, lockade till staten Victoria.³⁸

Ungdomlig äventyrslystnad och naiva förhoppningar om en guldkantad framtid var en påtaglig drivkraft bakom australienutvandringen. Det förhållandet att man i så hög grad reste utan vederbörligt flyttningsbetyg ger utvandringen till Australien prä-

geln av det oöverlagda. Trots Kanns handbok och guiderna om Queensland kan man utgå från att de flesta visste mycket litet om det land de reste till. Återvändarprocenten var följaktligen hög men knappast sensationellt hög om man jämför med amerikamigrationen – 25 % av dem som enligt svensk statistik reste till Australien 1851–1930 jämfört med 18 % för emigrationen till USA.³⁹ Vi måste dock räkna med att betydligt fler lämnade Australien efter en tid. Sannolikt fortsatte denna icke-registrerade grupp till Amerika, Nya Zeeland eller andra områden.

Det stora inslaget av chanstagnation kan förklara varför så många ynglingar av högreståndsbakgrund dök upp i Australien. Siffror är omöjliga att dra fram och man måste betänka att denna kategori utvandrade ofta lämnade brev, dagböcker och andra vittnesbörd efter sig. Men också om man tar hänsyn till den för sådana emigranter fördelaktiga källsituationen kvarstår intrycket att ovanligt många ynglingar av "bättre sort" tog sig till Australien. Granskar vi deras bakgrund närmare tycks påfallande många ha misslyckats med sina studier och företag så att de utvandrade mer eller mindre med familjens välsignelse. Australien var också de svarta fårens land. Här blev raden av forna studiosi och misslyckade företagare uppblandad med den överväldigande majoriteten av landsmän ur jordbrukar- och arbetarklasserna, oftast då sådana som hade det sämst ställt och därför använt sig av möjligheten att som sjömän eller "assisted passengers" ta sig till ett annat förlovat land än Amerika. Man kan således säga att den svenska befolkningsgruppen i Australien rekryterades från klass-samhällets flanker.

³⁸ Om bjurtjärnsemigrationen i Emigrantinstitutets samlingar. Hans Norman, "Från Bergslagen till Nordamerika". Uppsala 1974, s. 78–86, 235–237, A. G. Petersson, "Vittberesta bergsmanssöner från Karlskoga bergslag". Kristinehamn 1933.

³⁹ Sveriges Officiella Statistik.

De pessimistiska australienbrev

Till sist skulle man vilja ställa frågan: Hur trivdes svenskarna i Australien? För den "klassiska" emigrationsperioden, dvs. före 1930, får man numera i de flesta fall utnyttja skriftliga vittnesbörd för att få grepp om tankar och stämningar. Även om australienbrev av naturliga skäl är långt sällsyntare än amerikabrev har antipodprojektet inbringat tillräckligt för att ge en lång rad upplysningar.

Medan amerikabrev är påfallande optimistiska präglas många australienbrev av dystra stämningar. Brevskrivarna i städerna uppehöll sig vid dåliga tider och svårigheten att finna stadigvarande arbete, medan de brev som är skrivna av lantbrukare gärna skildrar torka och missväxt. Karakteristiskt för australienbrev är att de sällan uppmanar de hemmavarande att komma efter, något som går stick-i-stäv med amerikabrevens råd att komma ut till Det förlovade landet. En generell förklaring till melankolin i de antipodiska epistlarna är att Australien framstod som ett ovanligt kärtv och motsträvt land för en svensk att komma till. Man skulle vara mycket tanklös för att rekommendera andra än ens ovänner att komma ut till "bushen" och bli jordbrukare. I stad som på landsbygd var arbetsmarknaden obeständig som kvicksand. Den australiska 1800-talsekonomin var så begränsad och sårbar att en skördekatastrof i New South Wales kunde orsaka svår arbetslöshet i Melbourne. Detta land suktade inte bara under avståndets utan också klimatets tyranni. Särskilt utsatta för detta var invandrare i allmänhet och lantarbetare i synnerhet.

En stark anledning till pessimismen i så många australienbrev var emigranternas ensamhet, särskilt under den första tiden då de flesta breven skrevs. I Australien var svensken i betydligt större omfattning än i Amerika utlämnad åt sig själv. Sällan fanns landsmän i omgivningen, ett arbetslag av svenskar var en lycka som möjligen kunde förverkligas i hamnstäderna, gruvområdena

eller på någon enstaka boskapsstation. Än mindre kunde australiensvensken hoppas på att en koloni av landsmän skulle uppkomma i den trakt han slagit sig ned. Därmed bortföll det i amerikabrev så vanliga motivet att övertala de hemmavarande att komma ut till en uppväxande svenskkoloni.

Annat källmaterial som dagböcker, levnadsskildringar och intervjuer modifierar de ofta dystra känslor som ventileras i breven. Dessa dokument ger ju inte så många ögonblicksbilder utan täcker längre perioder, kanske en livstid, och färgas därför av att allt ändå gick bra till slut. Australienfararen fick så småningom ett hyggligt arbete, kände sig accepterad i samhället, slutade längta hem och fogade sig i tanken att aldrig återse syskon och hembygd.

Enligt den härmed avslutade resumén av vår australienemigrations karakteristika har fälтарbetena i Australien inbringat ett tillräckligt fylligt och representativt källmaterial för att, sammanställt med tidigare främst i Australien bedriven forskning, ge en mångfasetterad bild av en tidigare förbisedd emigration. Otaliga jämförelser med svenskarnas stora utvandringsmål, USA, kan göras och dessa mejslar inte bara ut australienemigrationens särdrag utan ger oss samtidigt nya perspektiv på utvandringen till Amerika. Framställningen har berört en rad forskningar som initierats av projektet Emigration till Antipod och som lovar betydligt rikare kunskaper i framtiden. Den märkligt stora utvandring av svenskar till Australien under 1960- och 1970-talen, då 8 285 personer eller 58 procent av alla sedan 1851 registrerade australienfarare reste, har av utrymmesskal lämnats utanför artikeln. Denna "välfärdsemigration" har emellertid dokumenterats av våra intervjuare i Australien och utgör kanske det mest påfallande exemplet på en eggande uppgift för en doktorand i t. ex. etnologi eller sociologi. En betydligt fylligare bild av svenskarnas förhållanden i Australien under den äldre emigrationsepoken väntar på den forskare som med datamaskinens hjälp ger sig i kast med

de australiska folkräkningsmanuskripten.

Emigrantinstitutets roll är emellertid främst att dokumentera och göra forskningsmaterial lättillgängligt. Därför bör vi överlämna åt professorer och andra forsk-

arhandledare att bedöma källmaterialets kvalitet och användbarhet. Mycket tyder dock på att den antipodiska dimensionen skulle kunna blåsa nytt liv i vår falnande emigrationsforskning.

O tack är världens lön – ett medborgaröde med början 1837

Av Svante Jakobsson

”SVENSKAR! MEDBORGARE!

Den 26 Januari, vår Älskade Konungs höga födelsedag, nalkas. Ett fjärdedels Sekel har nationens böner på denna dag anropat Försynen att ännu en gång få fira densamma, och Försynen har bönhört dem. Låtom Oss därför med tacksamhet äfven värdigt fira denna. Låtom Oss erkänna den skuld vi stå i, hos Regenten som med Wisdom och Fasthet, dock under en mild Spira, skänkt friden och wälmåga åt vårt land – som upplyft Sverige till rangen bland Europas stoltaste Nationer, och för hvars bedrifter och handlingar en eftervärld skall nämna honom DEN STORE.

Europas ögon äro fästade på Oss, men med afvundsamma blickar, ty endast vi njuta ett verkligt lugn, då revolutionens vulkaner jäsa i de flesta länder. Äfven hit har man sökt leda dess verkningar, men med vanlig Svensk fasthet hafva desse försök blifvit tillbakawista, och skola också blifva det.

Så har man nyligen velat låta Nationen förstå, att endast de af Folken frivilligt walde, nu Regerande Regenter skulle få *sin* tid, vara betryggade på Deras Troner, men efter dem de fördrifne Dynastiernas afkomma återtaga det förlorade arfwet (se Aftonbladet n:o 6, för d. 9 Januari 1837.)

Men låt dem så våga! Äfven svensken har sin vilja! Låtom Oss visa att OSCAR skall i framtiden så visst blifva Sine trogne Svenskar Regent, som Han nu äger Deras hjertan, LÅTOM OSS DERFÖRE då Kanonerne åskor förkunna den högtidliga dagen, samlas kring vår Älskade Konungs borg med ett högtidligt: LÄNGE LEFVE CARL JOHAN! LEFVE OSCAR! visa Werlden och den Heliga Alliansen att Svenskarne endast låta styra sig af deras frivilligt walde Regenter!”¹

Denna proklamation, vars pryddligt skrivna text mångfaldigas på blad av storleken 11×14 tum (ung. 27×42 cm) spreds bland invånarna här och var i Stockholm någon tid före Karl XIV Johans födelsedag den 26 januari. På bladen fanns ingen upplysning om vem som framställt dem och författat texten. Om någon gjort sig omaket att ta reda på den artikel i nr 6 av Aftonbladet som hänvisats till i proklamationen, hade han funnit den ha rubriken ”Den ominösa korgen, eller de gamla och nya dynastierne”.² Artikelförfattaren hävdade avslutningsvis

”att ingen svaghet, inga koncessioner, inga förföljelser mot tryckfriheten, och ingen kurtis för absolutismen förmår att rubba de stora nationernas föresats, att all makt, som påminner om ett revolutionärt eller ett annat ursprung än ifrån den gudomliga rätten, skall slutligen stiga ned från sin höjd, för att utplåna hvarje spår af folkviljans inflytande på staternas öden, att för de regenter och regenthus, som *icke* leda sitt ursprung från legitimiteten, följaktligen icke funnes något

¹ Justitiekanslerns arkiv, Kungl. remisser, huvudserien, E II a:78, akt 78 (RA). Akten innehåller alla handlingar i målet mot Carl v. Schéele.

² Med utgångspunkt från att hertigen av Orléans, Ludvig Filips son, ”fått korgen” som friare till ärkehertiginnan Therese av Österrike och att konungen av Neapel ingått förlovning med henne i stället för, varom spekulerats i Frankrike, med någon av de främmande prinsessorna, visar artikelförfattaren genom dessa och andra exempel, att ”legitimisterna”, de gamla furstehusens representanter, arbetar för att en dynasti, ”hvars familjeförhållanden har att tacka en revolution eller folkets val för besittningen af en thron, aldrig skall, så vidt det står i deras makt att hindra det, få efterträda honom derpå, så länge någon pretendent med den gamla arfsrättens anspråk finnes att tillgå”.

annat val, om de önska att i en framtid bibehålla sig, än att i tid söka ett skyddsvärn och en kraft, att emotstå dessa planer, uti folkens tillgifvenhet, genom att gå deras önskingar till mötes medelst tidsenliga reformer, icke blott för folket, utan äfven genom folket, det vill säga genom upplyst hägn åt friheten, ett öppet och lojalt erkännande, att folket äger en ordentlig rättighet till inflytande på styrelsens gång, och att styrelsen är till för folkets skull allena. Att en sådan regering tilläfventyrs ändock kan få att kämpa med svårigheter, och icke får låta skrämma sig af hotelser utaf de förenade makterna, hvilkas mäktiga förbund och talrika arméer ännu icke äro tillräckliga att förjaga förskräckelsen för den demokratiska andan, vore visserligen att förutse, men att det i längden blir det enda säkra och varaktiga villkoret för de nya eller icke "legitima" dynastiernas bestånd, synes, om icke alla tecken bedraga, ännu vissare".

Inom Överståthållarämbetet (ÖÄ) för polisärenden blev snabbt utrett vem som utdelat proklamationen. Det var 39-åriga löjtnanten i armén, stentryckeriidkaren Carl Axel Adam von Schéele, mantalsskriven och med sin familj och sitt tjänstefolk boende Skomakaregatan 30. Han hade 31-årig hustru, två söner, 8 och 4 år och två döttrar, 6 och 2 år gamla. Till hushållet hörde en stentryckarlärling, en kökspiga, en barnpiga och en symamsell.

Genom ÖÄ:s utslag den 3 februari 1837 ådömdes Carl von Schéele böter till belopp av 66 riksdaler 32 skillingar banco för att han "på åtskilliga ställen här i Stockholm utdelat en av honom författad tryckt skrift, innebärande uppmaning till allmänheten".

Skriften kom även under ögonen på vederbörande stadsfiskal, som ansåg att von Schéele i flera avseenden brutit mot tryckfrihetsförordningen, för vilka försummelser ansvar yrkades hos Hovkanslersämbetet.

I utslag den 4 mars 1837 fann Hovkanslersämbetet att det rörde sig om skrift enligt definitionen i förordningens § 1, första punkten, andra stycket, "Under ordet Skrift, som i denna Lag nyttjas, skall förstås allt hvad, genom Tryck, under Allmänhetens ögon lägges". Visserligen var skrif-

ten litografisk, men den var onekligen genom tryck åstadkommen, "lika väl som en ifrån vanlig så kallad Boktryckare präss utgången". Där måste allt, som för tryckta skrifter och tryckerier i allmänhet blivit stadgat, vara tillämpligt på skrifter, "hvilka genom Stentryck åstadkommas på Stentryckerier, hvarifrån Skrifter utgifvas".

Förseelser mot tryckfrihetsförordningen i följande avseenden hade von Schéele inte bestritt.³

1:o Han hade försummat åliggandet enligt § 1, femte punkten, tredje stycket, att senast trettio dagar innan skrift utgavs skriftligen tillkännage sitt tryckeris inrättande både hos magistraten och hos Överståthållarämbetet.

2:o Vidare hade han försummat att iaktta stadgandet i samma paragrafs tionde moment att, å "hvarje Skrift varde Boktryckarens namn, tryckningsorten och årtalet utsett ...".

3:o Ytterligare hade han försummat att, såsom i § 4, andra momentet föreskrevs, "i samma stund, ej senare, än en skrift till försäljning eller till spridande, på hvad annat sätt som helst, utgifves", avlämna ett exemplar till Hovkanslern.

Den som i nämnda avseenden förbröt sig mot tryckfrihetsförordningen hade att plikta 1:o 100 riksdaler, 2:o 300 riksdaler och 3:o 50 riksdaler. Hovkanslersämbetet ådömde följaktligen von Schéele böter å sammanlagt 450 riksdaler banco. Hans försummelse att anmäla tryckeriets inrättande skulle, enligt förordningens föreskrift, kungöras i Allmänna Tidningen. I brist av betalning skulle böterna förvandlas på sätt som

³ Tryckfrihetsförordningen enligt dess lydelse i "Sveriges Rikes Grundlagar och konstitutionella Institutioner samt Norriges Grundlag", Borås 1837.

stadgades i tryckfrihetsförordningens § 5, mom. 15.⁴

Carl von Schéele överklagade utslaget hos Kungl. Maj:t och sökte i underdånighet ändring eller ock att Kungl. Maj:t "af Ynnest och Nåd tacktes förskona" honom från det ådömda ansvaret. Sedan Hovkanslersämbetet hörts och stadsfiskalen förklarar sig, gavs utslag, "med Kongl. Maj:ts Högssta Domstol beslutadt", den 14 maj 1838, drygt fjorton månader efter det överklagade utslaget. Kungl. Maj:t fann ej skäl vara anført, som kunde verka ändring, ej heller anledning förekomma "att någon Nåd lieutenanten von Schéele förunna".

Krav på betalning av böter till den anse-
liga summan av 516 riksdaler 32 skillingar
restes nu mot von Schéele. Någon möjlig-
het att betala dem hade han inte. ÖÅ:s
kansli fann sig då föranlåten att den 6 au-
gusti i skrivelse till Svea hovrätt hemställa,
att hovrätten måtte förordna huru med
bötesförvandlingen borde förfaras. Den 23
augusti fann hovrätten att hans straff vid
bristande tillgång till betalning av bötes-
summan 450 rdr skulle, jämlikt § 5, mom.
15 tryckfrihetsförordningen, bestraffas med
27 månaders fängelse å Vaxholms fästning
samt att det först ådömda bötesbeloppet 66
rdr 32 sk, skulle förvandlas till 5 veckors
fängelse.⁵

Den 27 september 1838 underskrev Carl
von Schéele en nådeskrift som samma dag
mottogs på Kongl. Maj:ts Nedre Justitie-
Revisions expedition. Efter att i inledning-
en ha redogjort för sitt försummade iaktta-
gande av åtskilliga bestämmelser i tryckfri-
hetsförordningen och de olika utslagen an-
förde von Schéele följande:

"Icke nog olycklig, att se mig genom okun-
nighet om en lags tillämpning, emot vett
och vilja hafva blifvit lagbrytare, då jag i
stället trodde mig utföra en handling, värdig
en sin Monark trogen och tillgifven under-
såte, ser jag mig nu dertill skyldig undergå
ett straff, hvars stränghet eljest förutsätter

ett af de gröfsta brott. Mig återstår derföre
endast hoppet, att genom Eders Majjsts
Höga Nåd, finna befrielse från detta svåra
straff.

Den långa tid af nära 2ne År, rätttegången
mot mig varat, har redan för mig utgjordt ett
långt och pinande straff, då jag genom
ovissheten så väl om dess utgång, som om
min blifvande vistelseort, ej vågat påbörja
eller åtaga mig något för min famillies fram-
tid gagneligt större företag, och derigenom
fått vidkännas lidanden och förluster, som
flere års arbete knappast kunna ersätta.

Stormäktigste Allernådigste Konung!
Eders Majjsts höga Nåd och rättvisa, vågar
jag i underdånighet anropa, att här rätta
straffet efter brottet; och får jag derföre i
djupaste underdånighet ännu en gång för-
klara, att icke ens en aning om brott hos mig
uppstod, då jag i hopp om att finna ett all-
mänt deltagande i en älskad Konungs hyll-
ning, endast följde mitt hjertas ingifvelse.
Återskänk derföre en man åt dess maka, en
far åt fyra barn, som utan honom måste
söka sitt bröd hos allmänna välgörenheten,
och deras välsignelser skola städse följa
Eders Majjst och dess Höga Ått.

Med djupaste vördnad, Trohet och nit
franhärdar:

Stormäktigste Allernådigste Konung

Eders Kongl. Majjsts

Underdånigste och tropliktigaste

Undersåte och tjänare

Carl von Schéele

Lieutenant i Eders Majjsts Armée

Litograph

Stockholm den 27 september 1838".

⁴ § 5, 15 mom. TF: "Böter efter denna Lag må ej
förvandlas i annat straff än fängelse å fästning,
efter beräkning av Sexton Riksdaler Trettio två
Skillingar såsom svarande emot hvarje månads
fängelse, månaden räknad till Tjuguåtta dagar.
Böter under ovannämnde summa svare emot
Fjorton dagars fängelse i orten, der förbrytelsen
skett".

⁵ Förvandlingen av bötesbeloppet 66 rdr 32 sk
skedde med tillämpning av punkt 8 i "Kongl.
Maj:ts Nådiga Förklaring öfver Allmänna Lagens
Stadganden i åtskilliga rum, och huru i wisse
ämnena, som dermed äga gemenskap blifvit tid
efter annan särskilt förordnad", given d. 23
mars 1807.

Nådeskriften föredrogs i Högsta Domstolen den 27 februari 1839. Ärendet blev "1839 den 13 mars i Kgl. Regeringen i underdånighet anmaldt". Kungl. Maj:t fann icke anledning att lämna nådigt bifall till nådeansökningen.⁶

Den 26 mars beordrade ÖÄ:s kansli undervaktmästarna Möller och Lundgren att "insätta Lieutnanten von Schéele i Stads-hushäktet, till undergående af förvandlings straffet fem veckors fängelse". Dagen där-på insattes han i häktet.

Tiden i häktet slutade den 30 april. Den 25 april avlät överståthållaren Axel Möllerhjelms skriftlig anmodan till Kungl. Maj:ts befallningshavande i Stockholms län att den 1 maj på morgonen låta från häktet avföra von Schéele till Vaxholms fästning. Den mottagna skrivelsen, som ankom till KB den 26 april, har jämte anteckningen om ankomstdatum initialerna A.A., skrivna med annan handstil. Troligen utgör dessa bokstäver vederbörande fängevaldigers signatur och bekräftelse på erhållen order att ombesörja avtransporten med gästgivar-skjuts i enlighet med 1819 års instruktion för fängevaldiger.⁷ Från den 2 maj befann sig Carl von Schéele inom Vaxholms fästnings murar.

En nådeansökning från fru Hedvig von Schéele synes ha kommit Karl XIV Johan personligen tillhanda den 26 augusti 1839 eller någon dag dessförinnan.⁸ Ansökningen lyder in extenso:

"Stormäktigste Allernådigste Konung!
Det deltagande hvarmed Eders Kongl. Majst städse behagat omfatta hvarje lidande, och den rättvisa förenad med mildhet hvars utövning förvärfvat åt Eders Kongl. Majjts höga Namn en odelad beundran af så väl härvarande som kommande släkten; har ingifvit mig mod, att våga nalkas Eders Kongl. Majjts höga person, med denna min underdåniga nåde ansökan.

Sedan den 27 sistl: Mars, således nära fem månader, har min man suttit i fängelse för bristande tillgång af böter, honom ådömd för fel emot tryckfrihetsförordningens föreskrifter. Af denna tid har han till-

bragt tre och en half månad å Waxholms fästning, uti ett fugtigt och mörkt rum der han, ehuru under tak ändå ej varit fredsad för regnet, hvarigenom han så väl häraf som af sorg och bekymmer öfver de lidanden hans oskyldiga familj fått vidkännas, ådragit sig en tärande sjukdom, hvilken hindrat honom att genom något arbete bidraga till de sinas bergning.

Sjelf under denna tid ensammen med fyra späda barn, hvilkas tillsyn upptagit all min tid, och hvaraf tvenne, under en svårare sjukdom, stått nära gravens brädd, samt derunder i brist af de nödvändigaste behoven för dagen, har min smärta varit gräns-löst bitter, och då vår nöd med hvarje dag ökar sin tyngd, återstår mig endast hoppet, att genom anropandet af Eders Majjts Konungsliga Nåd för min mans befrielse ur fängelset återvinna trefnad och lugn i vårt hus.

Stormäktigste Allernådigste Konung!
Värdes höra den värnlösa klagan! Återskänk sin man åt dess maka, en far åt dess barn, på det vi må kunna uppfostra desse till nyttiga medlemmar för samhället, och inpräglä i deras späda sinnen den kärlek för sin Konung Eders Kongl. Majjts ädla hjerta sjelf valt, som Dess enda belöning.

Med djupaste trohet, Wördnad och Nit framhårdar,

Stormäktigste Allernådigste Konung
Eders Kongl. Majjts

Underdånigste och Tropliktigaste Undersåte och Tjenarinna

Hedvig von Schéele
född Zeland

Fru von Schéeles nådeansökan föredrogs den 2 september i Högsta Domstolen och anmälades den 21 i statsrådet. Troligen förutskickades vid det senare tillfället att Carl von Schéele sjelf skulle avhöras med en

⁶ Utslaget är underskrivet av tillförordnad regering, bestående av kronprins Oscar samt statsråden Rosenblad, Löwenhjelms, Stjerneld och Adelsvärd.

⁷ Stockholms länsstyrelse III, B I: 8, s. 730 och D II: 28 (ULA).

⁸ Ansökningen (i den i not. 1 angivna akten) har påskrifterna: "If från Kongl. Mjt d. 26 aug. 1839" och "Ink. d. 26 aug. 1839", båda noteringarna torde ha gjorts i Justitierevisionsexpeditionen. Märk även uttryckssättet i nådeansökningen: "... våga nalkas Eders Kongl. Majjts Höga person".

nådeskrift. En sådan, daterad Waxholms fästning den 25 september 1839, föredrogs redan den 27 i Högsta Domstolen. Efter den inledande redogörelsen för utslaget den 13 mars anför von Schéele följande:

”Då underhållet för min familj *endast* måste utgå af min arbetsförtjenst och denna under den tid af öfver 6 månader jag nu tillbragt i fängelse, varit ganska ringa, har min hustru jemte fyra barn, småningom utblottade på allt, nu blifvit försatte i den bittraste nöd.

Hos Eders Kongl. Maj:st vågar jag derföre i djupaste underdånighet anhålla, det täcktes Eders Kongl. Maj:ts behjerta de oskyldigt lidandes svåra belägenhet och återskänka den felagtige Eders Maj:sts Höga Nåd, samt dymedelst befrielse från den återstående tiden af det mig ådömda fästnings straffet”.

Den 28 september behandlades båda ansökningarna i konseljen. Utslaget – underskrivet av Karl Johan och kontraserat av revisionssekreteraren B. Rothoff – lyder: ”Kongl. Maj:st har i Nåder låtit Sig föredragas ofvanberörda underdåniga ansökningar; och vill, i anseende till härvid förekomne bevekande omständigheter, af Ynnest och Nåd, förskona Lieutnanten von Schéele från undergående af vidare fängelse å fästning samt tillåta, att Lieutnanten genast må på fri fot ställas. Det vederbörande till underdånig efter rättelse länder”.

Den 11 oktober 1839 hade utslaget meddelats kommandanten på Waxholms fästning och samma dag återfick Carl von Schéele friheten. Var på fästningen det fuk-

tiga och mörka rum var beläget, där han inte var ”fredad för regnet”, är inte känt, men uppenbarligen var hans logi av helt annat slag än medfångens M. J. Crusenstolpes flerrumslägenhet i kommandanthuset.

Familjen hade nu sin bostad i huset nr 6 vid Blecktornsgränd, en tvärgata till Hornsgatan vid Adolf Fredriks torg (numera Mariatorget).

Den 12 juli 1842 utställde ÖÄ pass för ”Schéele (v.) Carl”, gällande ”destination till Petersburg”. Texten i ättens tab. 32 i Elgenstiernas Svenska adelns ättartavlor upplyser att Carl von Schéele efter erhållet avsked ur armén trädde i rysk tjänst, som upphörde 1870. Han bodde 1872 och 1873 i huset Tullgatan 14 i Ladugårdslands församling i Stockholm; han hade en hushållerska i sin tjänst. På mantalsuppgiften hade han lämnat upplysningen ”Lefver af släktingsars understöd”. Den 29 augusti 1873 avled han i en ålder av 76 år. Notisen i församlingens dödbok uppger honom vara gift. Två brorsonssöner (kusiner) f. chefsrådmannen Wilhelm von Schléele och f. kanslirådet Carl Adam von Schéele, har sagt sig sakna all kännedom om Carl von Schéeles öden såväl i Sverige som i Ryssland, utöver vad Elgenstierna innehåller. – Den äldste sonen, född 1828, skall enligt samma källa ha i rysk tjänst avancerat till överste. De övriga familjemedlemmarna, med undantag av andre sonen, född 1832, synes ha bott kvar i Stockholm till sin död.

Den heliga Birgittas släktskap med biskop Nicolaus Hermanni – ett genealogiskt och socialhistoriskt problem

Av *Hans Gillingstam*

Med största intresse har jag studerat Jan Liedgrens lärda och innehållsrika uppsats Föreställningarna om den heliga Birgittas släkt (PHT 1983). Där beaktas emellertid ej ett genealogiskt problem, som jag ställts inför genom ett par under de senaste åren i brev till mig ställda förfrågningar, nämligen hennes släktskap med Nicolaus Hermanni, biskop i Linköping från 1375 till sin död 1391, skrinlagd 1515 men aldrig helgonförklarad.

Denna släktskap har veterligen tidigast blivit uppmärksammas genom Salomon Krafts artikel 1949 om Nicolaus Hermanni i Svenska män och kvinnor. Någon källhänvisning finns inte där, och Krafts källa, av vilken fotostatkopier då fanns i UUB¹, publicerades inte förrän 1963, då Tryggve Lundén efter en handskrift i Florens utgav Sankt Nicolaus' av Linköping kanonisationsprocess. Där nämnes, att abbedissan Gardeka Hartlevsdotter i Vadstena, Nicolaus' systerdotterdotter, den 4 maj 1417 vid vittnesförhör rörande hans liv och mirakler uppgav, att hon av linköpingskaniken Johan Bonde och Birgittas dotter Cecilia erfarit, att Birgitta under en tvist om biskopsämbetet i Linköping hört en röst säga, att Nicolaus skulle bli biskop där, varvid denne kallades Birgittas släkting, på latin "consanguineus" (s. 270f.). Kyrkoherden Germund Larsson i Söderköping skall enligt samma källa 12 maj 1417 ha uppgivit sig ha hört Birgittas son Birger berätta om Nicolaus som informator på Ulvåsa för hennes söner, varvid nämnts, att denne var släkt med henne, på latin "de eius genealogia ipse des-

cenderat" (s. 184 och 186f.).

Kraft använde i sin artikel formuleringen, att Nicolaus Hermanni "trots borgerlig härkomst var besläktad med heliga Birgitta". Om hans härkomst meddelar både kanonisationsprocessen (s. 51f.) och den i British Museum i London bevarade biografien² över honom, att föräldrarna hette Herman och Margareta och tillhörde borgerskapet i Skänninge. Av ett latinskt brev från 1371³ framgår, att faderns fullständiga namn var Hermannus Rotkeri, på svenska Herman Rutgersson.⁴ I en påvlig provision från år 1350⁵ uppges Nicolaus Hermanni vara "nepos" till biskop Petrus i Linköping, alltså sedermera ärkebiskopen Petrus Thyrgilli, vilken också i Nicolaus' biografi⁶ och kanonisationsprocess⁷ nämnes som hans "auunculus".⁸ Härmed stämmer, att Petrus Thyrgilli enligt Linköpings biskopskrönika⁹ var född i Skänninge.

¹ H. Gillingstam, Ätten Siöblads medeltida släktförbindelser och äldsta historia (Skrifter utg. av Genealogiska föreningen, 4, 1949), s. 82.

² Henrik Schück, Två svenska biografier från medeltiden (Antiquarisk tidskrift för Sverige, 5, 1873–95), s. 316.

³ DS X 71.

⁴ Jfr A. Schück, Ur Skänninges medeltida hävder (Skänninge stads historia, 1929), s. 89. Herman Schück, Ecclesia Lincopensis (1959), s. 89 och 527, kallar honom med orätt Herman "Bodgersson".

⁵ DS 5239.

⁶ Henrik Schück, a. a., s. 317.

⁷ Lundén, a. a., s. 188f.

⁸ Jfr släkttavlor hos E. Hildebrand, Svenska prästsläakter under medeltiden (HT 1883), s. 226, och hos Lundén, s. 22.

⁹ Scriptores rerum Svecicarum, 3:2 (1871), s. 107.

Biografin nämner Nicolaus Hermannis föräldrar med adjektiven "honestus" (hederlig) och "iustus" (rättrådig), vilka i kanonisationsprocessen motsvaras av "catholicus" (katolsk) och "deuotus" (gudfruktig). Men dessa goda egenskaper kunde inte rubba de starka ståndsskrankorna i medeltidens svenska kastsamhälle. Det var en oerhörd social skillnad mellan borgarsonen Nicolaus Hermanni – även om en av hans morbröder blivit ärkebiskop – och den heliga Birgitta, vars far var lagman i Uppsala, och vars morfar var lagman i Östergötland.

Förklaringen till 1417 års uppgifter om släktskapen mellan lagmansdottern Birgitta och borgarsonen Nicolaus Hermanni torde ges av en uppgift i den av Liedgren behandlade berättelse om Birgittas släkt som under 1400-talets senare hälft nedskrevs av abbedissan Margareta Clausdotter. Där säges nämligen, att Birgittas mormor, östgötalagmannen Bengt Magnussons hustru Sigrid, var av god släkt, dock ej av så mäktig som

han.¹⁰ Enligt en annal¹¹ begravdes hon vid sin död 1289 i dominikanklostret i *Skänninge*.

Att både Birgittas lågbördiga mormor och Nicolaus Hermanni hade anknytning till Skänninge, är alltså uppenbart. Hennes begravning där kan tyda på att hon var borgardotter från denna stad. Om Nicolaus härstammade från något av hennes numera okända syskon, var släktskapen mellan honom och Birgitta tillräckligt nära för att vara aktuell för dem. 1417 års uppgifter om denna släktskap är också ett indicium för att Margareta Clausdotters uppgift om Birgittas mormors lägre börd är pålitlig.¹²

¹⁰ *Scriptores rerum Svecicarum*, 3:2, s. 207. Jfr den av Liedgren utgivna förkortade versionen (PHT 1983), s. 17.

¹¹ G. Paulsson, *Annales Suecici medii aevi* (1974), s. 281.

¹² Jfr Henrik Schück, *Bröllopet på Ulfåsa* (Ur gamla papper [1], 1892), s. 134, där den ansetts "knappt trolig".

Recensioner

Det medeltida Sverige

Det medeltida Sverige, 1:2. Tiundaland: Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad av Görran Dahlbäck, Olle Ferm och Sigurd Rahmqvist (Sthlm 1984, 374 s.).

Detta – inte minst ur personhistorisk synvinkel – viktiga verk (jfr PHT 1971:72, 1974 och 1982) överfördes genom riksdagsbeslut 1982 från Historiska institutionen vid Stockholms universitet till Riksantikvarieämbetet. Det har nu nått de centrala delarna av Tiundaland, staden Uppsala och dess närmaste omgivning. Efter detta häfte är det endast Håbo och Hagunda härad som återstår att bearbeta i Tiundaland.

Det 74-sidiga avsnittet om Uppsala ger genom sin detaljerade redovisning fastighet för fastighet värdefulla kompletteringar till Nils Sundquists och Sven Ljungs 1953 resp. 1954 publicerade omfångsriktare men – åtminstone i det förra fallet – mer hypotetiska delar av Uppsala stads historia. Speciellt viktigt och intressant är också den 30-sidiga framställningen om Gamla Uppsala socken, rikets äldsta centrum, där det fanns tjugotvå jordeboksenheter av krononatur, medan området i övrigt saknade dylika.

Ulleråkers och Vaksala härad skilde sig från de i tidigare häften behandlade delarna av norra Uppland framför allt genom att Uppsala domkyrka hade så stora jordegendomar där (se särskilt register s. 370–373). Av de statistiska tabellerna (s. 31 f.) framgår, att skattebönderna var fåtaliga, och att även antalet frälsehemman var relativt ringa, särskilt i Ulleråkers härad.

Frälsets sätesgårdar (se särskilt register s. 374) var i dessa härad kortvariga och beboddes i allmänhet av obetydligt och föga känt lågfrälse. Endast i två fall kan dessa sätesgårdar säkert beläggas i flera led av samma släkt. Dessa båda gårdar är Brunna och Finnsta, båda i Vänge socken, Ulleråkers härad. Till Brunna skrev sig 1428 och 1430 Karl Djäkn, som fått frälsebrev av konung Erik av Pommern och var far till häradshövdingen i Ulleråker Peder Karlsson (2 stjärnor), bosatt på Brunna 1429–72, och till Birgitta Karlsdotter, som bodde där 1478, 1489 och 1490 och gifte sig med Lars Olofsson (stjärna) i Bärby i Gamla Uppsala. Finnsta beboddes 1390 av en Mattis och hans svärson Sixten Olofsson. Den senare blev ihjälslagen, och hans änka gifte om sig

med en Holmsten, med vilken hon blev mor till den på Finnsta 1409–28 bosatte härads-hövdingen i Ulleråker Holmsten Holmstensson (kluven sköld med 2 ginbalkar i ena fältet). Den sistnämndes vapen uppges på s. 24 felaktigt innehålla balkar, och på s. 124 har efter diplomatiet den numera föråldrade termen ”sneðbjälkar” använts (påpekande av fil. dr Jan Raneke, som behandlat nämnda vapen i sitt verk Svenska medeltidsvapen, 1, 1982, s. 209).

Endast i enstaka fall har jag emellertid i detta häfte reagerat för detaljfel. Vapenbe-teckningen ”morgonstjärna” för Järle Pedersson, som länge bodde i Ekeby i Vänge men 1496 bytte bort sin jord där till ärkebiskop Jakob Ulfsson och flyttade till vederlaget Lydinge i Tuna (nu Stavby) socken i Olands härad, tycks emellertid återgå på en missuppfattning i K. H. Karlssons ”Biografiska anteckningar för medeltiden” i Riddarhusets arkiv. Järles otydliga vapenbild i hans sigill 18 maj 1487 (perg.-brev RA) har tydligen uppfattats som en taggig kula, men av andra avtryck av samma sigillstamp (perg.-brev RA 12 okt. 1462 och 21 maj 1498) framgår, att vapenbilden är en 5-uddig stjärna; jfr Ranekes ovannämnda verk, 2, 1982, s. 518). På s. 124 hänvisas till SD 2982 i stället för SD 2829. På s. 216 står ”Märta Johansdotter (Stiernsköld)” i stället för Märta Jöransdotter, såsom det står i de citerade breven av år 1530 och även i Elgenstiernas ättartavlor. Mindre lämpligt är givetvis att skriva ”Birger Jarl” (s. 57) med stor begynnelsebokstav i hans titel. En in-konsekvens är att i olika referat av samma brev benämna samme konung ”Knut Holmgersson” på ett ställe (s. 47) och ”Knut länge” på ett annat (s. 258). Det senare alternativet är givetvis det bättre, eftersom tillnamnet i fråga finns i 1200-tals-källor, medan vederbörandes patronymikon är frukten av en identifiering; en kungalängd kallar honom ”Joansson” (jfr min artikel om honom i Sv. biogr. lex. 21, s. 387). Jag vill också nämna, att jag under arbetet med min artikel i Svenskt biografiskt lexikon om Mathias Kettilmundsson observerat, att den i föreliggande häfte liksom flerstädes i den historiska facklitteraturen förekommande namnformen ”Mats” är en anakronism, såsom framgår av Erikskrönikan.

Hans Gillingstam

Kalmar stads historia

Kalmar stads historia, 1–3. Huvudredaktör Ingrid Hammarström. Utgiven av

Kulturnämnden i Kalmar (Kalmar 1979–1984; 416 s. + 407 s. + 463 s.; tvåspaltig text; rikt ill.; notapparat efter varje avsnitt; avslutande sak-, ort- och personregister).

Många kvalificerade forskare har hjälpts åt med det stora verket. Enbart i del I medverkar 8 personer, vilka här inte alla kommer att nämnas. Första delen bär titeln "Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt" och inleds med ett avsnitt om "Den förhistoriska kalmarbygden" av landsantikvarie Ulf Erik Hagberg. Undersökningsområdet är Kalmar nuvarande storkommun omfattande huvuddelen av Norra och Södra Möre härader och undersökningsperioden drygt 11000 år, från 10000 f. Kr till 1100 e. Kr. Fornsamlares och arkeologers har ägnat mer intresse åt Kalmar läns ölandsdel än åt kalmartrakten, där mycket ännu är outforskat. Lektorn i historia Fabian Baehrendtz († 1920), som i 35 år var Kalmar museums föreståndare, var också främst inriktad på Öland men bevakade väl alla de fornfynd som plöjdes upp runt Kalmar. En stor samling medeltidsfynd från Gamla Kalmar sammanbragtes under 1820- och 30-talen av provinsialläkaren med. dr Otto Christian Ekman.

Inom Kalmar kommun är Ljungby den fornminnesrikaste socknen med tyngdpunkt på vikingatidsfynd men även omfattande en del som går tillbaka till folkvandrings-tid. Grannsocknen Hossmo har gravar från missionstiden, och i kyrkan har rester påträffats av s. k. Eskilstunakistor, som antagligen flyttats in från en kyrkogård som legat runt en tidigare träkyrka. Den nuvarande kyrkan, från omkr. 1200, försedd med en "försvarsvåning", anses ha kunnat vara byggd som kungsgårdskyrka. I Hossmo, beläget ett stycke från Kalmar-sund vid Ljungbyåns första fors, kunde infarten till och trafiken på en av kustens viktigaste åar kontrolleras. En marknadsplats eller handelsplats här med export av främst hudar men också av myrmalm kan ha varit Kalmars föregångare. Stor vikt lägges av Hagberg vid själva namnet Hossmo, som 1362 skrives Husamo. Inom orten finns ett Husholm och i nära anslutning fanns tidigare i jordeböckerna ett Huseby. Trakten anses ha varit en kunglig domän.

I ett större, lärt avsnitt "Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria" tar professor Lars Hellberg upp också "centralortskomplexet" i Hossmo. Han anser, att "den under medeltiden i byn Hu-

samo inlagda husabyn en gång såsom regelbundet utformad by har efterträtt en äldre centralort med det plurala namnet Husa". Efter "idealbyns" anläggning blev en del över som innehöll sandig och moartad mark. Denna del fick då heta Husamo.

Teorierna kring ortnamnet Kalmar har fr. o. m. Johannes Magnus varit många och har redovisats av Volmar Sylvander i hans nu helt föråldrade "Kalmar slots och stads historia" (1–9, 1864–74). Själv tänkte han sig betydelsen "Kärrmörerna eller Mad-sjöarne". Beträffande namnets förled anser Hellberg, att redan Georg Wallin, superintendent på Gotland 1735–45, träffat rätt, när han anknot till det dialektala 'kalm', som betyder gravrös, dös eller kummel men också använts allmänt om stensamlingar. En äldre huvudform av stadsnamnet har varit Kalm-arna(r) eller Kalm-arnir. Efterleden är vanlig för öar kring Mälaren och i uppsvenska skärgården (Barkarö, Dalarö, Resarö, Siarö m. fl.) men förekommer också på strategiska punkter utmed kustlinjen. Hellberg kursiverar följande: "Dessa önamn belyser på så sätt åskådligt det forntida sveaväldets expansion efter kusten mot norr och söder". Kalmarnar måste enligt Hellberg anses vara ett ursprungligt önamn, och han håller för troligt att det numera landfasta Stensö invid Kalmar ursprungligen burit namnet. Detta blev "ett dominant Ortsbegrepp, som var ägnat karaktisera hela sträckan mellan Öland och fastlandet". Han säger vidare: "Namnet har som beteckning på den gamla centralorten med dess funktioner överförs till staden". Den hanseatiske koggen och andra större fartyg fordrade en bättre hamn än Ljungbyåns mynning kunde erbjuda. Norr om Stensö fanns en djup och skyddad strandbassäng.

Det första större rent historiska avsnittet "Kalmars uppkomst och äldsta tid" (s. 167–301) har skrivits av fil. dr. Nils Blomkvist (drsavh. 1978). Slutgränsen har satts vid 1300-talets mitt som kan anses utgöra en gräns mellan tidig och sen medeltid. Blomkvist måste hela tiden arbeta med ett mycket magert och ofta till sin innebörd svårtolkat källmaterial som han emellertid behandlar med en fin kombination av kritik och uppslagsriktedom. Han accepterar Hagbergs och Hellbergs teorier om ett "Forn-Kalmar", ett lösgrupperat centrum kring Ljungbyåns nedre lopp. Namnet Kalmar är väl känt från 1000-tal och 1100-tal i samband med sjöfärder, handelsplatsen Kalmar synes vara känd från 1200-talets första årtionden och staden Kalmar från 1200-talets

mitt. Omkr. 1200 anlades en kastal på Slottsholmen, ett dominikankonvent anlades omkr. 1240, en borg byggdes troligen under 1200-talets slut, staden omgärdades ungefär samtidigt med en ringmur. Stadens läge, med en bra kogghamn, vid en under medeltiden mycket trafikerad genomfartsled för sjöfarten på Gotland och Balticum måste ha stimulerat utrikeshandeln. Den dåtida sjöfarten sökte så långt det gick ha landkänning.

Det tyska handelsväldet i Östersjön började byggas upp på 1200-talet. De tidigaste namnen på kalmarbor är av otvivelaktigt tysk typ. Det handlande borgerskapet i staden skulle hela medeltiden igenom domineras av tyskar, främst lybeckare, som ofta återvände till sin hemstad för att kanske i stället sända en son eller annan släkting till Kalmar (t.ex. medlemmar av familjerna van dem Cleye och Lange). I någon motsättning till den svenska centralmakten stod de sällan. Att denna redan tidigt betraktat Kalmar som en synnerligen viktig ort nära landgränsen mot Danmark framgår av det påkostade stora borgbygget och stadsmuren. Ortens betydelse markerades också redan 1255/61 i ett odaterat brev utställt av stadens styrelse och riktat till Lybeck i en arvsfråga. Där nämnes för första gången en svensk stadsfogde, Magnus Bengtsson. Han betecknas i brevet också som östgötaglagman, var nära befreundad med det nya kungahuset och tillhörde Folkungaättens lagmansgren. Han hade anknytning till Kalmar men residerade säkert högst sporadiskt där. Både Magnus Bengtsson och hans son Bengt Magnusson, östgötaglagman efter fadern, hade av flera tecken att döma i sin lagsagas smålandsdel närmast en furstes ställning, möjligen sammanhängande med svårigheten av direktkontroll i ett perifert beläget område. Adolf Schücks liknelse vid ett markgrevskap är ganska träffande.

Möjligheterna att beräkna en svensk stads befolkningsammansättning eller -antal för tidig medeltid är praktiskt taget obefintliga. Blomkvist har dragit vissa allmänna och kloka slutsatser. Han modifierar t.ex. den av tysk forskning (W. Koppe och A. von Brandt) drivna tesen att Kalmar var en främst tysk stad som socialt, ekonomiskt och kulturellt var dominerad av tyskbördiga borgare. Säkertligen var den övervägande delen av det handlande borgerskapet tyskt, och de flesta hade anknytning till Lybeck. Blomkvist påpekar dock att källmaterialet är lybskt (pundtullräkenskaper från 1300-talets mitt). Han har gjort en genomgång av

det magra namnbeståndet omfattande alla kategorier kalmarbor intill 1361 och fått fram 88 namn, som återges i en särskild bilaga. En indelning i tyska, bibliska och svenska namn, kompletterad i görligaste mån med uppgifter om härkomst och släktskap, ger följande tämligen säkra namnuppsdelning 36 + 10? tyskar, 20 + 9? svenskar och 13 omöjliga att fastställa. Det är emellertid endast inom borgerskapet som de tyska namnen dominerar. Bland kronans personal på slottet och kyrkans folk vid stadskyrkan, munkkonventet och det 1299 grundade systerkonventet var nationalitetsfördelningen en helt annan, liksom med all säkerhet hos den enklare hantverksbefolkningen, hos tjänstefolk och fattiga.

Efter de med kungahuset befreundade östgötaglagmännen känner man med viss säkerhet namnen på en rad kalmarfogdar av hög börd eller i betydelsefull ställning: Karl Tydiske (kung Birger Magnussons lärare och bror till den senare ärkebiskopen Nils Kettilsson), Karl Elinason (Sparre av Aspnäs), Sune Jonson (Båt; senare lagman i Varend), Ulf Åbjörnsson (Sparre av Tofta; också han senare lagman i Varend; av heliga Birgitta karakteriserad som rik, vacker, fåfäng, bördstolt osv.).

Docent Dagmar Selling, som 1962–72 var landsantikvarie i Kalmar län, har sammanfattat resultaten av 1900-talets utgrävningar inom det gamla stadsområdet i avsnittet "Arkeologiska spår av det äldsta Kalmar. Tiden fram till 1300-talets slut". Några ovanjordrester av det medeltida Kalmar finns överhuvudtaget inte i behåll så när som på delar av slottet. Staden brändes och flyttades under 1600-talet. Inte ens av den gamla "storkyrkan eller bykyrkan" finns mer än smärre murpartier under marknivån kvar. Nils Blomkvist har i en bilaga till sitt avsnitt av kronologisk-historiska skäl tagit avstånd från riksantikvarien Martin Olssons datering av kyrkans ursprung till tidigt 1100-tal och av dess torn till 1100-talets slut. Dagmar Selling tar inte direkt ställning men anser att de arkeologiska spåren "synes bekräfta" historieforskningens datering av ett mer betydande samhälle först fr.o.m. 1200-talet. Martin Olsson, som från 1921 ledde slottets restaurering, har ägnat mycken forskning åt Kalmar. Förutom de två volymerna om kyrkan 1974 och 1976 i samlingsverket Sveriges Kyrkor och en postum uppsats "Om Kalmars ålder" (Historiskt arkiv nr 17, 1983 utg. av VHAA) märks framför allt det stora verket "Kalmar slotts historia" i 3 delar (1944–

65). Den första delen, som går fram till 1300-talets mitt, skulle man önskat refererad för att få veta mer om den viktiga borganläggningen, som konung Magnus Eriksson 1336 kallade sitt "mäktigaste hus". Fanns det fog för detta? Var Kalmar slott då betydelsefullare än Stockholms eller berodde uttrycket till en del på att konung Magnus just 1336 var i färd med att pantsätta hela härligheten med underlydande områden till greve Johan av Holstein?

"Från Kalmarunionens stad till den nya stadsgrundningen på Kvarnholmen" är den klatschiga men något missvisande rubriken på stadshistorikens del 2 (1982). Att 40–50 år av 1300-talet fallit bort rubrikmässigt i början och lika mycket i slutet av 1600-talet har kanske inte så stor betydelse. Men Blomkvist avslutar sitt avsnitt i del 1 med några meningar som ger mersmak: "Ur ett längre perspektiv torde emellertid Kalmars läge ha svarat mot behovet av en mötesplats mellan de uppsvenska och skånska landen. Det torde vara mot den bakgrunden som staden under de senare, riskfyllda åren av Magnus Erikssons regering gång efter annan kom att stå i händelsernas centrum för att därpå, sedan fögderiet åter pantsatts, spela en avgörande roll vid den mecklenburgska invasionen." Del 2 inleds med ett avsnitt av professor Erik Lönnroth om "Kalmarunionen", där han elegant och koncentrerat tecknar den speciella politiska bakgrunden till att Kalmar, som ju då inte ens var försett med domkyrka, 1397 blev skådeplatsen för den unge unionskungen Eriks (av Pommern) kröning och för uppsättandet av de omdiskuterade unionsdokumenten. Är det Lönnroths till drygt en trycksida uppgående sammanfattning om de problem och fördelar som unionsförhållandet innebar för Sveriges del som Dagmar Selling hänvisar till (s. 41: "Vad som hände på det politiska planet tillhör dock andra bidrag i denna stadshistorik")? Strängt taget finns i verket ingen skildring av Kalmars rikspolitiska betydelse under denna för staden så viktiga period, när unionsmötena avlöser varandra inom dess murar och då den i flera år var uppehållsort för unionsmonarken. Dagmar Selling ger själv en apptitrande rubrikförteckning över "Hänt i Kalmar", men det är allt.

Dagmar Sellings stora bidrag till del 2: "Senmedeltidens Kalmar. Miljö/Människor/Stadsplan" (s. 23–184) bygger till helt övervägande del på stadens nu tryckta tän-

kebok, som hon ägnar en särskild exkurs. Huvudserien omfattar åren 1402–46 och 1474–92 med några få notiser från 1300-talets slut och från 1500-talet. Ärendena gäller överlåtelse av främst fast egendom, köp och försäljning av gårdar och tomter, testamenten, arvskiften, donationer men däremot inte som t. ex. i Stockholms tänkebok behandling av brottmål. Den avslutas med en förteckning på över 1 300 personer som erhållit burskap i staden. Av de 2 000 män och 200 kvinnor som omnämns i tänkeboken räknar man med att 95 % tillhörde borgerskapet. En fortgående förskjutning från tysk dominans till svensk i fråga om antal och namnskick är påtaglig. Den tyska gruppen utgör ungefär 1/3.

En allsidig bild ges av själva den gamla staden, av gatunät, stadsmur och offentliga byggnader. I kapitlet om befolkningen lämnar förf. en presentation bl. a. av stadsstyrelsen och dess främsta representanter som borgmästarna Henrik Lassen, Peder Brage och Berend Fögler med tyskklingande namn och Peder Heggasson, Bengt Laurensen (son till Erik av Pommerns skräddare) och Niels Hemmingsson som med säkerhet var svenskar. Dagmar Selling framhåller med rätta att gränsen mellan tyskt och svenskt måste ha varit flytande. Antalet personer som erhöll burskap var vid århundradets mitt högt. På 17 år antecknades 644 nya borgare! Till toppskiktet i staden hörde också prästerskapet som är föga känt mer än till namnet. Det markanta undantaget är här Claus Köning, som hörde till en kalmarfamilj och blev känd som en till unionstidens skiftningar välanpassad biskop i Linköping vid namn Nils (på latin Nicolaus Kenicius). Intressanta allmänna översikter ges av olika hantverkarspecialiteter. De i Kalmar ganska talrika gillena presenteras.

Den övervägande tyngdpunkten (nära 100 s.) i stadsskildringen för 1400-talet har Dagmar Selling emellertid lagt på en rekonstruktion av stadsplanen i ord, i tabellform och i ett stort bilagt kartblad. Resultatet, byggt på tänkebokens notiser och Olof Hansson Örnehufvuds karta från 1610, är förvånande heltäckande. Belägenheten av en mycket stor del av tomterna i den gamla staden har kunnat fastställas. Kartan har utarbetats av Dagmar Selling 1980–82. Arbetet har tydligen gått bättre än hon själv väntat att döma av en pessimistisk formulering i del 1 (s. 322). Förf. tar läsaren med på en konkret promenad gata för gata med angivande av varje gård och de mot den svärande notiserna i tänkeboken. För den som

lekt med tanken på något motsvarande för Stockholms del är resultatet utomordentligt intressant att se. Själva identifieringssystemet med gatunamnsförkortning + tomt-nummer fungerar också väl, när man vant sig vid förkortningarna (någon förkortningslista ges inte). Denna topografisk-person-historiska rundvandring förmedlar ett utomordentligt stort antal namn på kalmarborgare i alla samhällsklasser (utom de helt obesuttna).

Dagmar Selling själv ger i Bil. 1 ett "adressregister", uppsatt efter förnamn och med hänvisning typ: "Abraham Brodersson Np 17, Sm 23, Sp + 1, Vp 16", dvs. en intressant sammanställning av ett tomt-innehav i Kalmar men mycket svårgenomträngligt utan sidhänvisningar. Det är därför ur personhistorisk synpunkt att beklaga, att *personregistreringen* i verket i allmänhet är så undermålig. De unika och givande översikterna av gatubodar och kålgårdar med innehavare finns tyvärr inte med alls i "adressregistret" och inte heller i stora personregistret i del 3. Hur detta register försöker fungera skall här exemplifieras. En sidhänvisning finns t.ex. på den förut nämnde Abraham Brodersson, som emellertid avser "Sp 3", en gård som inte han ägde. Hänvisningen måste bero på en ren tillfällighet eller kanske på att han var slottshövitsman i Kalmar. Det sägs ifrån i ingressen till registren, att "flertalet" personer i detta parti av del 2 uteslutits, eftersom de finns "utförligt registrerade" i det nämnda adressregistret. Givetvis, höll jag på att säga, har inte notapparaten, där ju ofta viktiga personhistoriska resonemang förs, personregistrerats — det är en mycket vanlig försyndelse. Man har emellertid inte heller, annat än i några få fall, registrerat de delar av Sellings historik som inte ingår i "adressregistret". Undantag har t.ex. gjorts för biskop Nils, som med all rätt placerats både på Claus, Nils och Köning (han borde egentligen ha stått också på Kenicius). En sådan frikostighet borde man ha visat också i adressregistret och i de fåtal fall när någon tas med i det avslutande personregistret. Kalmarborna hade ju ofta enligt tysk sed verkliga familjenamn. Man kan nu inte utan möda återfinna medlemmar av kalmarfamiljer som t. ex. Kyle, Lassen och Remsker. För denna period, liksom för 1500- och 1600-talen, bör vederbörande först och främst ordnas förnamnsvis men med frikostiga hänvisningar. Att sätta Olof Hansson Örnehufvud på Hansson, Sven Månsson Eketrä på Månsson och ingenting

annat eller kanske ännu värre Nils Månsson Mandelgren på Månsson ger ett mycket oprofessionellt intryck. Inte många historiker skulle komma på tanken att söka dem på son-namnen. Är ett dåligt personregister bättre än inget alls? Ja, troligen. I denna tidskrift söker vi ständigt propagera för personregistrering av historiska framställningar. En viss tolerans måste visas och varianter accepteras. Det bästa får inte bli det godas fiende. Men det är *mycket* vilseledande, när hänvisningar finns till ett ställe men inte till alla eller när vissa namn tydligen ansetts "oviktiga".

Sven Lilja har skrivit avsnittet "Kalmar under Gustav Vasa och hans söner", som också är hans doktorsavhandling. Det är en mycket välskriven, målmedvetet avgränsad framställning som ger övergripande perspektiv av ekonomisk och allmänt stads-historisk natur. Hans huvudfråga är: "Hur påverkades Kalmars befolkningsutveckling och inre sociala struktur av stadens funktioner och roll i samhället?" Det är Kalmar som köpstad och kronostad han vill skildra. Uppdelningen i en "marknadsfunktion" och en "uppbördsfunktion" hos staden, dvs. dess egenskap av å ena sidan export- och importhamn, å den andra en centralort för kronans kontroll- och försvarssträvanden, kan kanske förefalla väl schematisk men visar sig vara en god arbetsmetod. En överskådlig men kortfattad teckning av den rikspolitiska bakgrunden görs. Lilja släpper aldrig denna ur sikte som för Kalmars del hade så påtagliga konsekvenser i form av belägringar, plundringar, maktövertaganden och hård centralstyrning. Förf. konstaterar, att Kalmar under de c:a 90 år det här är fråga om visserligen upplevde högst skiftande konjunkturen men på det stora hela stagnerade ekonomiskt. Inte heller befolkningstalet ser ut att ha ökat nämnvärt. Allt belyses mycket åskådligt av tabeller och diagram. Intressanta iakttagelser görs om vad som här kallas sociala undersikt och marginalgrupper. Enligt Liljas mening har dessa i stort sett ökat genom "ogynnsam reallöneutveckling" och "ett hårdnande skattetryck" och medfört en proletarisering av breda skikt av stadsbefolkningen. Enligt förf. kan befolkningsstrukturen i Kalmar på många punkter jämföras med Stockholms, som också karakteriseras av motsättningsspel mellan en borgerlig befolkning och en kronoanställd som i antal överflyglar den. Liljas bok har till huvudperson Kalmars befolkning som helhet. Utom i de rent historiska partierna är ytterligt få enskilda

personer nämnda. När så någon gång är fallet, t. ex. borgaren Pelle Katt (nämnd s. 256 f., 272, 278) eller storexportören Selos eller Seliges Jeger eller Jägare (s. 210 o. 275) är de inte med i personregistret.

Förste antikvarien Gunnel Forsberg Warringer skildrar under rubriken "Kalmar slott – befästning och kungaboning", helt naturligt i nära anknytning till Martin Olssons förut nämnda stora arbete om Kalmar slott, byggnadsarbetena från 1500-tal t. o. m. 1600-tal. Ledande arkitekter var under 1550- och 60-talen Jakob Richter, under 1570-talet främst Domenico Pahr.

Fil. dr Ruth Hedlund har beskrivit "Sextonhundratalets Kalmar. Den gamla och den nya staden" med början i katastrofen 1611, då först staden Kalmar erövrades av danskarna och senare också slottet kapitulerade. I samband med fredsförhandlingarna återlämnades slottet 1613. Fältet var nu fritt för ny projektering av staden. Uppenbarligen måste befästningarna moderniseras, och av stadsbebyggelsen kvarstod väl endast en del stenbyggnader och skorstensmurar. Forskningen har diskuterat om verkligen den radikala lösning som anbefalldes 1613 och som presenterats av den nederländske fästningsingenjören och arkitekten Andreas Sersanders kom till utförande. Den visar en stjärnformig fästningsgördel (oregelbunden vid slottsidan) och ett radiellt gatusystem med ett runt torg i mitten. Troligen har planen följts i stora drag men eftergifter gjorts för t. ex. kyrkan och den medeltida Smedjegatan.

Den stadsbild som Erik Dahlbergh ritat 1645 skulle alltså föreställa den Sersanderska. Kalmar stod då inför nästa radikala förändring. I febr. 1647 beordrades stadens invånare att flytta till Kvarnholmen. Den förödande brand som drabbade Kalmar senare samma år borde ha påskyndat och underlättat överflyttningen, men planeringen på Kvarnholmen och det definitiva faststället landet från högsta ort av stadsplanen dröjde. Även denna stadsplan var helt regelbunden men nu efter rätvinkelsystemet. Dess närmare utformande anförtröddes generalkvartermästaren Johan Wärnschöld, även om det ifrågasatts om inte själva den "konstnärliga idén" var Nicodemus Tessin d. ä:s. Denne blev sedan den nya domkyrkans arkitekt. Troligen var det sommaren 1657 som de flesta kalmarborna flyttade över till och byggde på Kvarnholmen.

Fil. dr Per Janssons avsnitt "Kalmar och omlandet under 1600-talet" är också den ett doktorsspecimen och avser att

skildra handelsstaden Kalmar i alla dess aspekter, som stapelstad och som centralort med varuhus för fogdarnas leveranser. Källäget är gynnsamt; förutom de vanliga tullängderna över export och import finns också att tillgå några av de få för svenska städer bevarade längderna över Lilla tullen (i stort sett åren 1623–25, 1634 och 1647). De sistnämnda är av särskilt intresse därför att de ger en inblick i tillförseln från det inhemska omlandet. Genom främst domboks-material söker förf. också nå handels- och beroenderelationerna mellan borgare och bönder. Han påvisar hela kedjor av kreditförhållanden: bonden från en ordinär kalmarborgare, denne från en storköpmän i staden och denne i sin tur från förmögna köpmän i Stockholm eller på kontinenten. Inåt hade Kalmar att kämpa med konkurrens från angränsande städer som Västervik och mot slutet av århundradet från det nyanlagda Karlskrona. Överhuvudtaget ändrades Kalmars position bland rikets städer avsevärt genom de skånska landskapsens erövring. Staden var inte längre gränsfästning och dess funktioner som sjömilitär stöddepunkt övertogs av Karlskrona. Kalmars viktigaste importvaror under hela århundradet var salt och tyger och ibland spannmål. Exporten genomgick däremot en förändring under denna tid. Fram till århundradets mitt var smör, boskap, kött och hudar av stor betydelse för att mot andra hälften av århundradet avlösas av bräder och tjära. Ett rikt tabellmaterial ger exakta besked. Stadens utrikes avsättningsorter vidgades från Östersjöområdet till Holland, England och Frankrike.

En i de ekonomiska sammanhangen litet främmande men intressant utredning ägnas Kalmar skola som utvecklades till gymnasium. Källan är Kalmar skolas matrikel 1656–1821 som förvaras i nuvarande läroverksarkivet. I en tabell sammanfattar Jansson sitt undersökningsresultat som visar att i "lärdomsskolan" vägde grupperna präst-, ofrälse ståndspersoners-, borgare- och allmogebarn i genomsnitt ganska jämnt, i "apologistklassen" förekom endast borgar- och allmogebarn. De flesta inskrivna hade Kalmar eller dess nära omland som hemort. – Personregistret är även för Janssons parti mycket ojämnt. Borgare som Hans och Peter Baumgart och Didrich Mühlenbruch är verkligen med, andra som Börje Olofsson (s. 353) och Fredrik Sifvert (s. 397) är det inte. Den kanske mest framstående köpmannen i 1600-talets Kalmar Hans Verklaess (1647, sju år före sin död, adlad Sil-

ferlåås) finns registrerad för tre sidor – jag har återfunnit honom på ytterligare fyra (s. 353, 356, 369 och 395).

Den i dec. 1984 utkomna del 3 av Kalmar stads historia bär titeln "Från 1700-talets stad till det moderna Kalmar" och inleds med docent Göran Nilzéns avsnitt "Befolkning, ekonomi och politik i 1700-talets Kalmar". I och med Tabellverkets inrättande förbättras radikalt möjligheterna att bedöma en stads befolkningstal och -sammansättning. S. k. folkmängdstabeller, baserade på varje församlings kyrkobokföring, finns för Kalmars del bevarade 1749–72 men saknas sedan helt t. o. m. 1805. Göran Nilzén har emellertid i Vadstena landsarkiv, där Kalmar stads äldre handlingar förvaras, i en oförtecknad del av arkivet påträffat primärmaterial till folkmängdstabellerna för 1775, 1780, 1785 och 1790. Materialet presenteras i en särskild exkurs. Fr. o. m. 1725 finns dessutom en obruten svit mantalslängder, som emellertid aldrig tar upp personer under 15 och över 63 år och inte heller skattebefriade och skattesmitare. I stort sett tycks Kalmars folkmängd från 1500-talets mitt till 1700-talets mitt ha legat mellan 2 000 och 3 000 invånare. Efter 1700-talets mitt har folkmängden överstigit 3 000 och kom mellan 1806 och 1810 upp i 4 000 personer. Det av Nilzén funna statistikmaterialet har dels möjliggjort en säkrare yrkesfördelning än vad Tabellverkets längder ger, dels en fördelning av befolkningen på olika stadsdelar. Hans undersökning visar att 1790 var c:a 20 % av befolkningen knuten till hantverksyrkena, c:a 6 % till vardera handel och sjöfart, ungefär 9 % till offentlig tjänst och inte mindre än 30 % till husligt arbete.

Undersökningen av Kalmars ställning som stapelstad visar en ökning under århundradets lopp till femte eller sjätte plats bland rikets städer, när det gällde handelsflottans storlek, och till en hedrande fjärdeplats som exporthamn i början av 1800-talet. Det var främst bräder, sparrar och tjära som utfördes och mot periodens slut också järn. Kalmar var mer betydande som exporthamn än som importhamn. De viktigaste importvarorna var salt och spannmål. För det inrikes handelsutbytet var de s. k. lydköpingarna (Figeholm, Döderhultsvik, Påskallavik, Mönsterås, Pataholm och Bergkvara) betydelsefulla. Allmogen uppsökte dessa orter (när de inte levererade direkt till Kalmar torg) och varorna fördes sedan per båt till staden. Kalmars hantver-

kare hade lidit stort avbräck genom att leveranserna till flottan upphörde, då Karlskrona grundades. Under århundradets lopp ökade emellertid ånyo antalet verkstäder, främst genom tillkomsten av fler yrkesspecialiteter. Frihetstidens stora intresse för manufakturväsendet skulle snart sätta spår också i Kalmar. Den äldsta anläggningen synes ha varit borgmästaren Caspar Hoppenstedts tobaksspinneri från 1730. På landshövding Georg Bogislaus Staël von Holsteins initiativ startades 1737 en yllefabrik kallad Kalmar Vapen, och 1745 grundade handelsmannen Anders Salomon Hannell en bomulls- och linnefabrik, som blev Kalmars största industriella anläggning och som 1746–50 i årsgenomsnitt sysselsatte 76 arbetare. All manufakturverksamhet drabbades hårt av branden 1765. Tidigt anlades i Kalmar också ett spinnhus till manufakturernas stöd. Även här var Staël von Holstein initiativtagare. Spinnhuset, som arrenderades av fabriköerna och bröderna J. H. och Ernst C. Fiedler och som uppvisade helt oefterrättliga förhållanden, har fått ett särskilt kapitelavsnitt.

Nilzén ger en roande och personhistoriskt mycket givande skildring av de i Kalmar svårartade motsättningarna i samband med valen av representanter till riksdagens borgarstånd. Till detta viktiga parti fungerar faktiskt personregistret. Valen 1755, 1769 och 1771 utspelades i många turer med överklaganden till landshövdingen och K. M:t och med omval och besvärliga fullmaktsgranskningar i borgarståndet. Kampen om riksdagsmandaten bör enligt förf. först och främst ses som en motsättning mellan handlande och hantverkare och inte lika entydigt som en motsättning mellan hattar och mössor. – De "besvär" som Kalmar stad framlade vid frihetstidens riksdagar rörde främst de närmast liggande städernas intrång i dess privilegier och i dess handelsdistrikt. Ett återkommande klagomål var inkvarteringsbördan.

Avsnittet "Sjöfart, handel, hantverk och industri under 1800-talet" av fil. lic. Rolf Hagstedt inleds med en befolkningsöversikt (i en källkritiskt viktig exkurs jämförs kyrkobokföring och mantalsskrivning). Kalmars befolkningstal i förhållande till rikets städer gick ned från en sjundeplats 1820 till en nittonde plats 1910. Både in- och utflyttning från Kalmars omnejd framför allt av unga personer, som under en tid arbetade i tjänsteställning i staden, har kunnat påvisas så långt tillbaka material finns att tillgå. Denna flyttning var tydligt kon-

junkturstyrd och kunde variera avsevärt. Vad som tillstötte under 1800-talets slut var emigrationen till Nordamerika som för Kalmars del kulminerade 1887–89 och 1891–93, då enligt officiell statistik ungefär 130 personer (ett minimalt) om året flyttade utomlands.

På 1810-talet upphörde Kalmar definitivt att vara fästning. Vallarnas sten användes som utfyllnad vid hamnanläggningarna och området utanför förvandlades till bryggor, kajer och upplag. Hamnen var hjärtpunkten i stadens ekonomiska liv. Det var trångt på redden, pirar och vågbrytare byggdes ut och hamnen muddrades. Hagstedt analyserar noga Kalmars handelsflottas variationer under 1800-talet i ett intressant parti, som också är vackert och roligt illustrerat. Sammanfattningsvis framhåller han det nära sambandet mellan sjöfart och handel till omkr. 1860, då huvudsakligen relativt små fartyg med trälast gick till södra delen av Östersjön. Samtidigt som handeln gick tillbaka ökade fartygens antal och storlek. En fristående rederinäring uppstod som engagerade sig i internationell fraktfart. Störst av stadens rederier under 1860-talet var Kreuger & Jennings, grundat av en av Kalmars främsta affärsmän Pehr Edvard Kreuger och dennes engelske svåger. Segelfartygen dominerade helt, även om vissa ångfartyg fanns redan på 1860-talet. De slog emellertid igenom först vid sekelskiftet. Hagstedt anser det sannolikt att kalmarflottans ålderdomliga struktur bidrog till att staden redan omkring 1880 förlorade sin ställning som främsta sjöfartsstad på smålandskusten. Den svåraste konkurrensen fick Kalmar från sin tidigare lydköping Döderhultsvik som 1856 blev stapelstad under namnet Oskarshamn. 1910 hade denna stad en ångbåtsflotta som var tre gånger så stor som Kalmars.

För handelns del blev "fredskrisen" efter Krimkrigets hektiska uppgång mycket kraftig i Kalmar. Flera handelshus tvingades 1857/58 till konkurs, och en kronologisk gräns kan sättas mellan ett expansivt skede i stadens utrikes handel och ett skede som innebar stagnation. Exporten, som vid periodens början hade sin tyngdpunkt i trävaruprodukter, järn och tidvis spannmål, differentierades mot periodens slut. Plank och bräder exporterades visserligen i ungefär samma omfattning från 1830-talet till 1910 men från att ha utgjort 20% av rikets träutförsel gick andelen ned till 1%. Tjärexporten upphörde med 1850-talet och järnexporten omkr. 1880; spannmål exporterades vis-

serligen men importerades också. Specialvaror som alun och fisk och bär hade tidvis betydelse men vad som framför allt utgjorde en nyhet var industrivaror som cement, tapeter och tändstickor. Fram till 1860 var på importsidan sill och salt de dominerande varorna men avtog senare medan kaffet ökade. Gödningsmedel och stenkol var nya varor.

I ett likaledes mycket trevligt illustrerat parti om hantverk och industri konstateras att gruppen hantverkare i Kalmar under perioden minskade i förhållande till riksgenomsnittet och att skråväsendets avskaffande 1846 inte ledde till några nyetablettingar att tala om. – Industrialiseringen fortgick givetvis (ökning fyra gånger på 50 år) men inte heller här förmådde staden hålla sin ställning som länets centralort. Tobaksindustrin var ett arv från 1700-talet. Eric Svarss drev sin fabrik från 1790 och i drygt 30 år. Från 1853 stod den under rådmannen Carl Sundbergs ledning och sysselsatte 1860 31 arbetare varav 16 barn under 15 år! Under 1840-talet grundades i blygsam skala tre företag som under 1800-talets senare del skulle utvecklas till stadens viktigaste industrier nämligen Kalmar ångkvarn, F. O. Åbergs tändsticksfabrik och Johan Anderssons bryggeri. Ångkvarnsbolaget bildades 1847 av främst rådmän Th. W. Jeansson och lagman C. A. Palme men övertogs 1869 helt av grosshandlare Johan Jeansson. Även sedan företaget 1889 ombildats till aktiebolag behöll det karaktären av familjeföretag inom släkten Jeansson. Kvarnen var kring sekelskiftet den största i sitt slag i Skandinavien. Den åbergska tändsticksfabriken inköptes 1870 av firma P.E. Kreuger & Jennings och fick då som fabriksledare Ernst Kreuger, far till industrimännen Ivar och Torsten. Efter diverse problem och turer sammanslogs 1913 Kalmars tändsticksfabriker till Förenade Svenska Tändsticksfabriker, kallad Kalmartrusten.

Nästa avsnitt i historikens tredje del bär titeln "Den politiska utvecklingen 1860–1940" och har skrivits av fil. dr Bertil Johansson. I sin redogörelse för ortens tidningar uppmärksammar han givetvis främst Barometern, grundad 1841 av "possessionaten och poeten" med. dr Jon Engström som med sin närgångna granskning av traktens makthavare (och för den delen också av personliga fiender) fick en intresserad läsekrets. Detta är ett fall bland många, där läsaren kunde ha haft intresse av en hänvisning till artikeln om vederbö-

rande i Svenskt biografiskt lexikon. Det samma gäller t. ex. också "kalmarliberalernas andra stora namn" rektor O. E. Dahm, som senare ingick i redaktionskommittén för Barometern, och den under tidningens konservativa skede som ledande politisk skribent verksamma riksdagsmannen och missionsförbundaren Carl Boberg. Till Dahms namn återkommer förf., eftersom denne 1866 med 80 % av rösterna valdes till Kalmars förste riksdagsman i andra kammaren efter representationsreformen. Även för skolväsendet var han betydelsefull och blev för året 1843 föreståndare för det då inrättade "skolmästareseminariet" i Kalmar (dvs. folkskoleseminariet). – Lågt valdeltagande och liten valaktivitet var det utmärkande för tvåkammarriksdagens första årtionden. Under 1880-talet kunde tullfrågan dock öka det politiska intresset något, och våren 1887 valdes med 360 röster mot 155 frihandlaren landskamrern Adolf Westrin. Av en tabell framgår f.ö. att man i Kalmar även efter rösträttsreformen 1909 behöll ett procentuellt sett större konservativt parti än i andra svenska städer. En förklaring kan enl. förf. vara hela områdets låga industrialiseringsgrad. I stadsfullmäktige dominerade länge större företagare och högre ämbetsmän med namn som Johan, John och Birger Jeansson, P. E. Kreuger, biskoparna Pehr Sjöbring och Henry Tottie och rektor Dahm.

I ett utomordentligt vackert och instruktivt illustrerat parti med rubriken "Kalmar slott – magasin och museum" ger Gunnel Forsberg Warringer en koncentrerad bild av slottets förfallperiod, då det utnyttjades som fängelse, spannmålsmagasin och kronobränneri. Taken var trasiga och Kalmars konsistorium ansökte om att få använda sten från försvarstornen till uppförande av en gymnasiebyggnad! Under 1830-talet började en viss förståelse för anläggningens historiska värde att vakna. 1856–61 ägde en grundlig restaurering av Erik XIV:s kungsgemak rum under arkitekt F. W. Scholanders ledning. Slottet har sedan i intervaller stått under restaurering och reparation fram till våra dagar. Skildringen utgår från Martin Olssons förut nämnda slottshistorik.

Fil. dr Christina Thunwall skildrar "Kalmar innerstads omvandling under efterkrigstiden" och bygger på sin doktorsavhandling från 1977 som täcker in tiden 1945–72. Inga källor eller referenser ges; de får läsaren finna i hennes avhandling. Några rader om var huvudmaterialet finns

skulle ha varit på sin plats. Den sakliga och koncentrerade framställningen bör ge läsande kalmarbor många minnen av och associationer till hus som rivits, nybyggs och i särskilt ömmande fall flyttats (Areskogska huset, Kreugerska huset) och till de häftiga diskussioner som sådana åtgärder med all rätt väcker hos en stads invånare. Under 1950- och 60-talen gjordes i Kalmar som på andra håll mycket stora ingrepp i stadsbilden. Privata profitintressen och stadens behov av utrymme för trafiken tillsammans med begreppet "sanering" var de främsta drivkrafterna. Landsantikvarier och stadsarkitekter sökte med växlande framgång skydda Kvarnholmens äldre bebyggelse eller i varje fall se till att nybyggena inte blev för påfallande och att de stilmässigt anslöt sig någotsånär till grannskapet. En karaktéristik ges av Nils Carlgren, stadsarkitekt 1937–67, alltså en nyckelperson i sammanhang; mera indirekt karakteriseras också storbyggmästaren Ivar Tegnander. Framställningen avslutas av Christina Thunwall i en optimistisk anda. Hon tror, att 1950- och 1960-talens rivningar i innerstaden i framtiden säkerligen kommer att framstå: "som en egendomlig parentes i en stadsbygd som främst kännetecknas av måttfullhet och kontinuitet".

Det digra kalmarverket har föranlett ytterligare en doktorsavhandling, Lars Nilssons "Näringsliv och befolkning i Kalmar 1910–1975" (ventilerad 1980). Hur pass identiskt detta avsnitt är med den likabemända avhandlingen framgår inte. Författarens egen formulering (s. 331) ger närmast intrycket att endast slutsammanfattningen bygger på denna. Allt tyder dock på att identiteten är stor: den grundliga begrepps- och funktionsanalysen, de teoretiska resonemangen, den allmänna bakgrundsteckningen, den tematiska genomföringen där texten "organiserats" i olika kapitel. Metoden medför en del upprepningar. I gengäld kan den uppmärksamme kalmarbon med egen erfarenhet från tidsskedet och orten inhämta en rad viktiga fakta. Förf. bjuder på ett stort antal diagram och på inte mindre än 34 viktiga tabeller (efterställda notapparaten) som analyserar Kalmars och dess förförers befolkningstillväxt och köns- och yrkesfördelning m. m., allt med jämförelsetabeller. Resultatet av förf:s strävan att analysera Kalmars befolkningsmässiga och ekonomiska utveckling i förhållande till andra större och medelstora svenska orter, till orter av motsvarande storlek i sydöstra Sverige samt till riket to-

talt blir i korthet följande. Under de för näringslivet expansiva perioderna "med växande riksandelar för strategiska sektorer", nämligen 1920- och 40-talen och åren 1965–70, hade staden också en stark befolkningstillväxt främst genom inflyttning. Över hela perioden räknat hade dock Kalmar liksom övriga kuststäder i södra och sydöstra Sverige växt befolkningsmässigt långsammare än genomsnittet av jämförbara städer i Sverige. Däremot hade tillväxten både ekonomiskt och demografiskt varit större i det inre av Småland, där Växjö kom att inta Kalmars gamla position som sydöstra Sveriges främsta partihandels- och tjänstestad. Inom sjöfarten har Karlshamn och Oskarshamn ryckt fram på Kalmars bekostnad, mest beroende på Kalmarsundsledens och stadshamnens ringa djup. Tidens viktigaste sjöfrakter görs med stora djupgående oljetankers. Dessa relativa förhållanden hindrar inte att Kalmar med förorter ökat sin folkmängd från 18313 personer år 1920 till 47058 år 1975 och givetvis i motsvarande grad haft sysselsättning att erbjuda. De branscher som "profilerat" Kalmars näringsliv (dvs. där staden legat över riksgenomsnittet) under de 56 år det gäller har varit sjöfart, kemisk industri, livsmedelsindustri och förvaltning (tjänstenäringer). I stora drag kan sägas att verkstadsindustrin gått upp, kemiska industrin (tändstickstillverkning c:a 9% år 1920) praktiskt taget försvunnit, livsmedelsindustrin stått sig, varuhandeln ökat något, sjötransporterna minskat, husligt arbete sjunkit avsevärt och "tjänster" nästan tredubblats (förvaltning, undervisning, sjukvård, socialvård m.m.). – De sparsamma personhistoriska notiserna i framställningen knyts naturligt nog till de företagshistoriska partierna. Bröderna John och Ragnar Jeansson nämns i samband med respektive Kalmar ångkvarn och margarinarb. Svea. John Jeansson efterträddes i sin tur av sonen Birger. Inom tändsticksindustrin är familjenamnet Kreuger givetvis det stora.

Kalmar stads historia med sina tre fullmatade delar i stort format är den hittills största moderna satsningen på stadshistorisk forskning i Sverige och kommer på många sätt att stimulera denna. Kalmar stad har heder av sin insats. 20 olika författare har anlitats och flera unga historiker har här presenterat sina doktorsavhandlingar. Det är ett storverk av huvudredaktören att ha fört verket i hamn. Den vetenskapliga kvaliteten är genomgående mycket hög. Lättill-

gängligheten varierar liksom den språkliga förmågan. Bildmaterialet är rikt och påkostat, typografin vacker. Att samma stora bild återkommer två gånger i del 3 är ett förklarligt olycksfall i arbetet (s. 181 och 355; dessvärre är den daterad olika, i ena fallet 1917 i det andra 1914). Personligen ställer jag mig tveksam till tecknade fantasibilder från äldre epoker (här mycket tilltalande utförda av Lars Wellton) men de lättar ju upp, när bildmaterialet för äldre tider är magert. Vad jag då och då saknat (jfr ex. ovan rörande del 2) vid genomläsningen är historiska bakgrundspartier som placerat in Kalmar i sin tids Sverige. Läsarna bör ju kunna förvänta sig detta på de närmare 1300 sidor som presenteras. Att denna bakgrundsteckning kanske finns hos gamle Volmar Sylvander eller hos den mångskrivande Manne Höfrén hindrar inte att man i ett standardverk av denna typ borde kunna få besked. De flesta tyngre bidragen i verket, de arkeologiska och konsthistoriska undantagna, är ekonomihistoriskt eller demografiskt inriktade. En kronologisk förteckning i stil med Dagmar Sellings lista i del 2 över "Hänt i Kalmar" hade kanske varit en lösning. Att moderna unga forskare i stor utsträckning undviker personhistoria är notoriskt och beklagligt. Resultatet blir ofta bristande konkretion och ökande abstraktion. Deras forskning skulle kanske också berikas av att pröva teorierna på en mänsklig verklighet.

Birgitta Lager-Kromnow

Stockholms bottniska handelsfält

Nils Friberg, *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie i samarbete med Inga Friberg* (Monografier utgivna av Stockholms kommun, 53, Uppsala 1983; 500 s.; tabeller, tabellbilagor och kartografiska figurer; summary; person- och ortregister).

Boken är tillägnad professor Nils Ahnlund. Förf. poängterar därigenom lärjungskapet till denne och den föreliggande stora avhandlingens upprinnelse i en uppsats 1932, som lades fram vid Ahnlunds seminarium i historia vid Stockholms högskola. Den bar titeln Stockholm och Finland under senmedeltiden. 1936 förelåg i manus av Friberg en avhandling om Stockholms inrikes uppland fram till 1500-talets mitt, men pengar till tryckning saknades. Friberg hade jämsides 1935 licensierat i geografi och inkopplades inom detta ämne på studier

rörande det svenska vägväsendets utveckling liksom rörande äldre befolkningsgeografi. På allvar kunde professor Friberg först efter sin pensionering från lektorat och från docentur i geografi, särskilt kulturgeografi med ekonomisk geografi, åter ta upp det gamla stockholmsämnet. Han inskränkte "till en början" (hoppas det innebär ett löfte) färdigställandet för tryckning till "Stockholms bottniska handelsfält" och tog alltså inte upp stadens hela inrikes uppland. Under de 40–50 år som förflutit hade givetvis många nya forskningsresultat lagts fram, inte minst av finska historiker, t. ex. Gunvor Kerkkonen. Ett tidsödande arbete förestod med ställningstagande till dessa.

Med stor åskådlighet placerar Friberg in medeltidens och 1500-talets Stockholm i dess kulturgeografiska sammanhang. Staden vetter mot norr och öster. Vad han kallar den kommunikationsgeografiska miljön hänvisar den till sjöförbindelser. Ännu i början av 1600-talet (ex. valt från Lilla tullen 1626) ägde stadens inrikes tillförsel till drygt 80 % rum via sjötullarna. Närmaste uppland var det vidsträckt mälarbäckenet. "Stockholm liksom Mälardalen riktade sig både ekonomiskt och topografiskt sett starkt mot trakterna i norr." "Bottniska viken kom i norr att spela samma roll av förbindande insjövatten som Mälaren längre söderut." För den medeltide stockholmarens tedde det sig vida enklare att via Ålands skärgård ta sig till Åbo än att landvägen uppnå de inre delarna av västra Södermanland! Sommarlandsvägarna till Stockholm lämpade sig bara för ridning och klövjning. Det stora problemet var givetvis vinterförbindelserna med Finland. För stockholmarens vintertransporter i deras sjö- och vattenrika närområde erbjöd däremot is och snö utmärkta slädförbindelser för i varje fall lättare transporter.

Det bottniska handelstvänet fanns i princip redan fastslaget i Magnus Erikssons stadslag från 1300-talets mitt (Köpmålabalken 34:3). Stockholm strävade med skiftande framgång att vidmakthålla stapeltvänet, även sedan nya städer grundats inom det bottniska området. I stort sett har under medeltiden den bottniska handeln följt stadslagets riktlinjer med undantag av Södra Norrland och vissa delar av södra Finland. Intensivast var kontakterna mellan Stockholm och vad Friberg kallar Stor-Norrbottnen, dvs. på svenska sidan nuvarande Västerbotten och Norrbotten, på den finska Österbotten, allt i samtida material helt allmänt kallat Bottnen.

Det medeltida källmaterialet är mycket sporadiskt. För tiden 1460–1520 bygger Friberg på notisfrekvensen i Stockholms tryckta stadsböcker och har på kartan markerat och graderat de oftast nämnda orterna. Samma socknar är med tänkeboken som grund aktuella också för senare 1500-tal (fig. 5 bygger på åren 1544–68). Bland dessa kan nämnas Umeå, Bygdeå, Piteå, Luleå (flest kontakter), Torneå, Kemi, Pedersöre, Mustasaari, Kyro och Närpes. Utanför själva Bottnen var banden starka med Egentliga Finland och givetvis Åland.

Mindre än 1/4 av bokens berättande textparti (370 s.) ägnas medeltida förhållanden. Under Gustav I:s tid flödar det kamerala källmaterialet allt rikare. En källa av unik betydelse för Fribergs undersökning är den i Lokala tullräkenskaper för Stockholm ingående sviten av längder över den s.k. Norrlandstullen eller Slottstullen. Den uppbars (från 1556) vid Stockholms slott av de från det bottniska området inkommande skutorna (tullsatsen från 1560 1/16). Den in natura uppburna tullen i främst fisk och smör kom väl till pass vid försörjningen av Stockholms slott, av övriga slott och kungsgårdar i stockholmstrakten och under Erik XIV:s tid också av skeppsflottan. Friberg har statistiskt bearbetat längderna för 1556, 1560 och 1562. Varusortiment, kvantiteter, befraktare (delvis) och ursprungsorter redovisas i längderna. Sammanfattningsvis beräknar förf. att de varor som 1560 fördes till Stockholm från det bottniska handelsområdet representerade ett värde av 90 000 mark. Av fisken var laxen den värdefullaste. Därtill kom de varumängder som via skatteuppbörden tillfördes kronohandeln. Det skulle innebära att det bottniska och finska handelsområdet kunde prestera varor motsvarande 50–60 % av Stockholms "icke-metalliska" export.

Fribergs stora bok är, som han själv anger, en historisk-geografisk undersökning, men likaväl en historisk-ekonomisk sådan. Med sin inriktning har den naturligen föga plats för egentliga personhistoriska notiser. De stora regenterna-affärsmännen Sten Sture d.ä:s och Gustav I:s förhållande till Stockholms bottniska handel tecknas givetvis. Erik XIV anses av Friberg ha behandlat borgarna i allmänhet med strama tyglar. Det bör kanske understrykas, att detta var en bister nödvändighet för kronan under det långa kriget. Intressanta påpekanden görs om Erik – Johans även på handelsområdet komplicerade brodersförhållande. Johan får i förbifarten benämning-

en "den vidlyftige vasaättlingen", något som otvivelaktigt likaväl, om inte med ännu större skäl, kan sägas om brodern Erik.

I samband med sin undersökning av landsköpmän och birkakarlar i Västerboten deklarerar Friberg: "För att komma verkligheten närmare in på livet är det nödvändigt med personella studier". Mycket arbete har också nedlagts på sådana, främst med stöd av svenska landskapshandlingar men också av motsvarande serier i finska riksarkivet. I de flesta fall har de undersökta namn inte nämnts, utan de har fått smälta in i allmänna slutsatser av ekonomisk eller statistisk natur eller prickats in i någon av de många kartografiska bilderna. Friberg nämner dock bl. a. ett antal stockholmska köpmän från 1500-talet som skeppat in varor från främst "Bottnen" eller "Finska skären". Med viss tvekan tillägger han de borgare som uppträder 4–8 gånger i slottstullängderna och som därmed visat "sin återkommande kommersiella aktivitet i den bottniska handeln" epitetet "bottnekarlar". Kontinuiteten i personuppsättningen var mycket låg mellan skilda år. Förf:s tanke att dessa inrikes handelsresor fått tjäna som en merkantil skolning för unga stockholmska köpmän och köpsvenner verkar riktig och rimlig. Samtidigt är det, som Friberg framhåller, påtagligt att de mera etablerade, som dessutom hade stor utrikes-handel, deltog i bottnefärderna. Till denna grupp hörde t. ex. Olof Ersson, Vitting Månsson, Gunnar Olsson, Per Jönsson, Gerd Skraddare, Påvel van Utrecht och också "lille" Jöns Andersson, den senare en av tidens verkligt stora inhemska köpmän. Recensenten har behandlat hans liv och köpenskap i en längre uppsats i denna tidskrift 1964. I personregistret till Fribergs bok nämnes både Jöns Andersson och "lille" Jöns Andersson. Att det är fråga om en och samma person är dock ställt utom allt tvivel.

Personregistret är av den "blandade" typ, där i detta fallet mellan hälften och 2/3 av namnen utgörs av historiker. Boken är försedd med en omfattande käll- och litteraturförteckning. – Till sist en lyckönskan till Nils och Inga Friberg till det stora arbetets lyckliga färdigställande – en imponerande prestation!

Birgitta Lager-Kromnow

Stormakstidens svenska studenter i Tyskland och Holland

Lars Niléhn, *Peregrinatio academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet*. Bibliotheca Historica Lundensis LIV. Lund: C.W.K. Gleerup 1983, 393 s.

Lars Niléhns nya avhandling, som innehållsmässigt har en viss samhörighet med hans doktorsavhandling *Nyhumanism och medborgarfostran* (1975), ingår i ett av Göran Rystad lett forskningsprojekt om relationerna mellan Sverige och Europa under 1600-talet. Det torde vara denna projektanknytning, som i första hand motiverar, att författaren låter första kapitlet av boken – en sjättedel av hela framställningen – handla om den stora debatten kring "1600-talets europeiska kris". Samtidigt följer Niléhn här en ambitiös linje, som har blivit vanlig – kanske alltför vanlig – i modern svensk historisk litteratur. Först diskuteras problemen på en hög teoretisk och generaliserande nivå, sedan följer en utredning av traditionell empirisk typ, och slutligen göres ett mer eller mindre ansträngt försök till återkoppling. Hos Niléhn saknas i stort sett det tredje ledet, vilket är ologiskt men ganska välgörande, eftersom hans mycket konkreta undersökning om svenska students utrikes studieresor har mycket litet att göra med existensen eller frånvaron av en allmäneuropeisk kris.

I och för sig är Niléhns inledande historiografiska översikt ingalunda utan värde. Det kan dock sägas, att han visar alltför stor respekt för många av de lärda utläggningarna. Han borde ha markerat, att det i ganska stor utsträckning är fråga om en pseudo-debatt, präglad av allehanda både marxistiska och icke-marxistiska generaliseringsförsök en bra bit ovanför den historiska verkligheten. Debattens bästa inslag är Niels Steensgaards koncisa uppsats i *Dansk Historisk Tidsskrift* 1970, vari det helt nyktert konstateras, att "krisen" i det stora hela var begränsad till befolkningsutvecklingen och jordbruket (jfr s. 14). Det måste över huvud taget sägas vara ganska ofruktbart att applicera termen "kris" på ett helt århundrade och en hel världsdel. Termen bör reserveras för företeelser, som är betydligt mer avgränsade i både tiden och rummet.

De svenska universitetsbesöken på den europeiska kontinenten under 1600-talet var däremot ett led i en "integration", som i hög grad sammanhängde med det svenska stormaktsväldets stigande behov av välut-

bildad personal (jfr s. 61 ff.). Härmed bröts den isolering, som i viss mån hade kännetecknat reformationstiden. De konfessionella barriärerna förblev dock höga, ehuru inte alldeles oöverstigliga (jfr s. 153 f.).

Avhandlingens styrka ligger avgjort på det empiriska planet. På grundval av andras och egna detaljstudier — med Christian Callmer som den ojämförligt främste föregångaren — har Niléhn fått fram en lista på 3 530 immatrikulationer,¹ fördelade på 2 312 svenska studenter som under 1600-talet har besökt femton tyska och fem holländska protestantiska universitet (s. 158). Flertalet studenter har gästade ett enda utländskt universitet, men det finns exempel på resenärer som har skrivits in vid ända upp till sex lärosäten (s. 242). Det bör tilläggas, att majoriteten av de peregrinerande studenterna även har varit inskrivna vid något av rikets egna universitet (s. 244 f.).

Begränsningen till två länder och tjugo protestantiska lärosäten är närmast bestämd av källsituationen och i någon mån av arbetsekonomin. Heidelberg har på grund av speciella omständigheter lämnats utanför (s. 158). Bland andra icke medtagna universitet av betydelse i sammanhanget kan nämnas Basel, Oxford och Paris. Om Oxford meddelas i förbigående, att åtminstone 112 svenskar har studerat där under tiden 1620–1740 (s. 169). Det hade varit önskvärt, att författaren hade gjort åtminstone en ungefärlig beräkning av hur stor del av samtliga peregrinationer som har kommit med i hans undersökning. Man vill gärna tänka sig, att andelen är hög.

Av de 2 312 studenterna har bara 1 867 tagits med i de socialhistoriska delarna av Niléhns undersökning. 445 individer, som finns nämnda blott i en enda matrikel, har uteslutits på grund av risken för felidentifiering och felaktiga nationalitetsbeteckningar (s. 158). För Rostock-studenternas del har, att döma av en något oklar not (s. 319 not 35), tillkommit vissa arbetsekonomiska överväganden. Den motivering, som lämnats för reduceringen från 2 312 till 1 867, är inte riktigt tillfredsställande. Nog borde åtminstone de någorlunda identifierbara individerna bland de 445 uteslutna ha fått komma med.

Sitt material, omfattande alltså dels 3 520 immatrikulationer, dels 1 867 individer, har Niléhn med noggrann, nästan överdriven detaljredovisning — och inte utan upprepningar — grupperat kronologiskt, geografiskt, socialt och yrkesmässigt.

Vad först kronologien beträffar, steg an-

talet immatrikulationer kraftigt från slutet av 1500-talet fram till femårsperioden 1615–19 (s. 165), vilket utan tvivel speglar den unga svenska stormaktens begynnande "europeisering". Under 1620-talet, särskilt dess senare del, konstateras en nedgång, som rimligen främst har att göra med Uppsala universitets starka uppsving, fastän författaren närmast söker orsaken i tyska förhållanden (s. 164 f.). Den svenska krigsföringen i Tyskland fr. o. m. 1630 tycks ha verkat hämmande på studentbesöken där, men i gengäld reste allt fler svenskar till Leiden och andra holländska universitet. 1650-talet, särskilt dess senare del, blev en nedgångstid, vilket Niléhn sammanställer med Karl X Gustafs krig och den ekonomiska krisen i Sverige (s. 159). Den förra faktorns inverkan är uppenbar, men vad krisen beträffar, var den mest akut omkring 1650, då peregrinationerna fortfarande var talrika.

1660-talet, som ju var en fredsperiod, var peregrinationernas storhetstid med fler immatrikulationer än under något annat årtionde. Det bör dock inskjutas, att nära en tredjedel av alla inskrivningar gjordes vid universitetet i Greifswald, som ju numera låg under den svenska kronan och hade rykte om sig att ställa låga examenskrav (s. 251). Tillkomsten av Lunds universitet kom sedan att hämma tillströmningen från Sverige till Greifswald (s. 159, 162). Femårsperioden 1675–79 har det lägsta antalet inskrivningar under hela 1600-talet, utan tvivel till följd av skånska kriget, som ju fördes på svensk mark. Efter en viss återhämtning på 1680-talet skedde sedan en ny nedgång, som fortsatte både under och efter det stora nordiska kriget (s. 159). Niléhns undersökning speglar på ett utmärkt sätt det förhållandet, att 1600-talet, särskilt tiden 1620–70, är en av de mest "europeiska" epokerna i Sveriges historia. Det kan tillfogas, att de svenska peregrinationerna under 1500-talet var avsevärt färre än de danska men att det efter 1600 skedde en utjämning mellan Danmark och Sverige (s. 285 f.).

Fördelningen på olika universitet var mycket ojämn. Den högsta totalsumman immatrikulationer inom det tyska området noteras för Greifswald, vars rangställning dock försvinner, om 1660-talet elimineras (s. 162). Närmast därefter kommer Witten-

¹ Niléhn (s. 158) anger summan 3 520 men har räknat fel på 10 inskrivningar, såsom framgår av hans egna tabeller (s. 162 f.).

berg, med klar koncentration till det första kvartseket, och Rostock, med en jämnare kronologisk fördelning. Det kunde ha nämnts, att just kontakterna med Rostock på en punkt fick varaktig betydelse: därifrån kom på 1640-talet de viktigaste direkta impulserna till inrättandet av studentnationerna i Uppsala.²

Bland de holländska universiteten var Leiden helt dominerande (s. 163). Antalet svenska immatrikulationer var där högre än vid något annat utländskt universitet, med stark koncentration till tiden 1630–70. Leiden var i hög grad ett mål för adliga studenter. Dit kom nästan hälften av de peregrinerande svenska adelsstudenterna, och mer än en tredjedel av samtliga svenska besökare var adelsmän (s. 236 f.).³ Bland Leiden-studenterna möter också några av de mest kända namnen, såsom Nils Bielke och Magnus Gabriel De la Gardie (s. 185).

Leiden-gruppen är extrem, när det gäller den sociala rekryteringen, men även generellt gäller, att det sociala urvalet bland de peregrinerande studenterna var förhållandevis snävt. Högadeln (grevar, friherrar, riksrådsättlingar) svarade för 12 % av hela skaran och lågadeln för ytterligare 12 % (s. 352). I Lund och Uppsala stannade andelen under 1600-talets andra hälft vid 1 % eller därunder (s. 281). Det adliga inslaget sjönk dock efter 1670, då i stället magistratsfamiljerna blev desto starkare företrädare (s. 282, 352).

Ju längre ner man kommer på den sociala skalan, desto tydligare blir snedfördelningen i jämförelse med hemlandet. Söner till biskopar och domprostar peregrinerade ganska ofta, men det meniga prästerskapet var svagare företrätt än vid de svenska universiteten. Av de 1867 resenärerna har endast 3 % kunnat identifieras som bondesöner, och även om hänsyn toges till bondeinslaget bland de "okända" (19 % av alla) och bland dem, som inte kommit med i undersökningen, är det tämligen klart, att detta inslag har legat avsevärt under 10 % och varit vida lägre än vid de svenska universiteten (jfr s. 192, 279). Föräldraambitionen, social prestige och ekonomiska resurser har i hög grad påverkat svenska ynglingars peregrinationer. I många fall har ofrälse studenter fått resa som preceptorer åt unga aristokrater. En studie av Gunnar Tilander – ej utnyttjad av Niléhn – ger konkreta exempel härpå.⁴

Om man (i motsats till författaren) frånräknar de 66 studenter, som bevisligen har avlidit i unga år – det verkliga antalet var

säkerligen avsevärt större – kommer man fram till att en tredjedel av samtliga kom att ägna sig åt prästbanan (s. 382). Detta var en låg andel i jämförelse med hemmastudenterna (55 å 60 % vid 1600-talets slut). Utlandsresorna har endast i ringa grad ingått som led i en ordinär prästutbildning. Mer än hälften av resenärerna har blivit antingen civilämbetsmän (23 %), magistratspersoner (3 %), professorer och lektorer m. m. (11 %, inkl. en del prästvigda) eller militärer (13 %, exkl. säkerligen ganska många bland de 15 % "okända"; s. 370).

Mot bakgrunden av det nu sagda och med tanke på det av Niléhn upprepade gånger demonstrerade starka sambandet mellan socialt ursprung, val av levnadsbana och framgång på olika levnadsbanor ter det sig naturligt, att förhållandevis många av de 1867 studenterna nådde höga positioner i det svenska samhället. För riksråd (3 %), högre civilämbetsmän (assessorer och högre, 16 %), högre prästerskap (6 %), universitetslärare (4 %) och högre militärer (4 %) noteras tal som ligger högt i förhållande till resp. grupperns numerär (s. 282 f., 382). I vad mån avancemangen har stått i direkt sammanhang med de studiemeriter som förvärvats utomlands är omöjligt att fixera. Författaren räknar i förbigående med att utbildning vid ett utländskt universitet har haft en viss, ehuru troligen sjunkande betydelse för karriären i hemlandet (s. 222). Ett konkret exempel tyder på att lärdom inhämtad utomlands ansågs vara av värde för blivande prelater och teologie professorer (s. 249). Men Niléhn anför inte något fall, där utlandsmeriterna spelat någon utslagsgivande roll i ett befordringsärende. Peregrinationerna bör snarare ses som en produkt av ståndssamhällets allmänna mönster än som en självständigt verkande faktor. Samtidigt har de självfallet på olika sätt påverkat den svenska kulturutvecklingen.

Lars Niléhns innehållsrika och på många sätt givande men bitvis rätt svårforcerade avhandling innehåller ett rikt personhistoriskt stoff. Avsaknaden av personregister är

² H. Cnattingius, *Det upsaliensiska nationsväsendets uppkomst. Acta Ostrogothica* 5 (1946), s. 42 ff.

³ På s. 237 första raden har en viktig sifferuppgift fallit bort. Där borde tydligen ha stått 69 "söner till adlade ämbetsmän (54,5 %)". Korrekturläsningen företer över huvud taget vissa brister.

⁴ G. Tilander, *Reflexer från stormaktstiden. Ur Andreas Julinus brevväxling (Gamla dagböcker 4, 1976)*. Jfr rec. av S. Carlsson i PHT 1978, s. 116 ff.

följaktligen fatal; den minskar avhandlingens användbarhet. Av förordet framgår, att ett personregister varit planerat men att "tidsbrist och press från andra plikter" har rubbat planeringen (s. 6). Författaren skulle kunna gottgöra försummelsen genom att publicera en alfabetisk förteckning över samtliga i undersökningen ingående 1867 (eller helst 2312) studenter. Den skulle inte behöva omfatta mer än namn, inskrivningsår vid resp. universitet samt hänvisning till relevant litteratur (nationsmatrikel, Christian Callmers uppsatser e.d.). Med ett effektivt förkortningssystem skulle varje individ kunna redovisas på en eller undantagsvis två rader, och det hela skulle kunna rymmas på ett 40-tal trycksidor. En sådan minimatrikel skulle bli mycket uppskattad av den personhistoriska forskningen.

Sten Carlsson

Prästporträtt från Malmö

Herman Schlyter, *Caroli församlings historia 1683–1948*. Malmö 1984, 79 s. (Ur: Elbogen 1983 och 1984).

Med utgången av år 1948 upplöstes Caroli församling i Malmö och dess huvuddel överfördes till en nybildad Kirsebergs församling, medan S:t Petri och S:t Pauli övertog övriga områden. Församlingen hade tillkommit 1683 för de i Malmö bosatta tyskarna, men blev 1812 en vanlig svensk territoriell församling. Kyrkan, som ännu på 1800-talet kallades för Tyska kyrkan, invigdes 1693. Denna revs efter knappt 200 år och ersattes 1880 med en centralkyrka, ritad av arkitekten Emil Viktor Langlet. F. kyrkoherden i Malmö S:t Petri, prosten teol. dr Herman Schlyter har i ovan nämnda skrift både allsidigt och grundligt redogjort för denna nu nedlagda församlings historia under 265 år. Särskilt vill jag här framhålla Schlyters förmåga att på ett naturligt sätt i sin framställning också infläta Caroli församlings personalhistoria. Inom denna träder ett betydande antal lärda och dugliga präster oss till mötes. Den förste kyrkoherden var Salomon Rommel (1657–1710), som kom från Rostock; därifrån kallades också hans efterträdare Georg Friedrich Niehenck (1680–1752). Båda ägde stora och väl sammansatta bibliotek, som vi nu väl känner genom Sven G. Sjöbergs forskning. Från senare tider må nämnas Erik Angelin (kh 1827–66), Ephraim Bager (kh 1851–63), Henrik Hägglund (kh 1875–89), Carl Olof Dalin (kh 1890–1914) och slutligen Hagbard Isberg (kh 1916–49, därefter i

Kirseberg). Prästporträtten är väl utformade – utan alla överdrifter – och insatta i sitt sammanhang, det sociala och politiska livet i det växande Malmö.

Christian Callmer

Lunds universitets studenter 1667–1732

Uppsala universitets studentmatriklar 1595–1817 trycktes 1900–1960, och registret till denna edition utkom 1971 (jfr PHT 1971–72, s. 174 f.). Lunds universitet, vars nationsmatriklar – främst tack vare stadsfogden Carl Johan Sjöström – publicerades redan 1897–1922 med rikliga biografiska och genealogiska uppgifter, har i jämförelse därmed fått utgivningen av sina studentmatriklar försenad. De utgavs för åren 1667–1692, 1709–1712 och 1720–1732 jämte uppgifter ur universitetets filosofiska fakultets protokoll 1692–1707 och matrikel 1707–1720 samt kompletteringar ur nationsmatriklarna som bilagor till rektorsinbjudningar till professorsinstallationer 1926, 1927, 1930 och 1932 av överbibliotekarien Per Wilner men utan register. Matriklarna 1732–1830 publicerades med register först 1979 av Barbro Edlund, som 1981 även utgav en matrikel över ofrälse studenter i Lund utanför nationsindelningen 1710–1814 (jfr PHT 1981, s. 140 f.).

Då Bertil Broomé i PHT 1980 recenserade Barbro Edlunds edition av studentmatriklarna 1732–1830, nämnde han, att hon även utarbetat ett då ännu otryckt personregister till Wilners edition 1667–1732. Han hoppades, att detta register skulle tryckas, och rekommenderade, att det i så fall skulle kompletteras med ett nytryck av Wilners edition, som numera är svår att förvärva.

Så har nu skett. Den nya publikationen heter P. Wilner, *Lunds universitets matrikel 1667–1732. Åter utgiven med register* av Barbro Edlund (Acta universitatis Lundensis. Sectio I. Theologica, juridica, humaniora, 43; Arlöv 1984, VI+245 s.). Nytrycket av Wilners matrikel (s. I–VI och 3–176) återgår enligt Edlunds förord på en fotokopia. Det verkligt nya är sålunda registret, vars kvalificerade karaktär belyses av en förteckning över otryckta och tryckta källor (s. 243–245). Detta register ger forskaren mer än registret till matriklarna 1732–1830. Förutom personnamn och sidhänvisningar ger det nämligen även – där det varit möjligt – uppgifter om vad det blev av vederbörande student, försedda med hänvisningar – i stark förkortning – till t.ex. herdaminnen och Sjöströms na-

tionsmatriklar samt ibland även utförligare kommentarer.

Eftersom den registrerade matrikeln gäller en tid, för vilken husförhörlängder saknas i Skånelandskapen, är det inte förvånande, om enstaka identifieringsförsök misslyckats. En kronologisk orimlighet är sålunda, att den redan 1683 inskrivne malmöstudenten Andreas Svenonis, såsom Edlund (s. 178) efter Sjöström hävdar, skulle vara identisk med den skånsk-norrländska släkten Svenonius' stamfar, Andreas Svenonius, som först 1709 blev klockare i Brönnestad och dog först omkr. 1769 (se min bok om denna släkt, *Skrifter utg. av Personhist. samf.*, 16, 1966, s. 6 och 8, med polemik mot Sjöströms identifiering s. 6, not 4). Den hänvisning till studentens far malmöborgaren Sven Anderssons bouppteckning 1684, med vilken Edlund kompletterat Sjöströms identifiering, ger det definitiva beviset för att nämnda identifiering är förfelad. Enligt denna bouppteckning hette nämligen studentens mor, Sven Anderssons änka, *Cathrine* Niclasdotter, vilket inte stämmer med den av mig (s. 6) citerade uppgiften i Brönnestads begravningsbok 1715, att klockarens mor hette *Metta* Nilsdotter.

Hans Gilllingstam

Universitetshistorik

Gösta Johannesson, *Lunds universitets historia*. 2. 1710–1789. Lund: Liber förlag 1982. 456 s.

Till Lunds universitets 300-årsjubileum 1968 utkom första och fjärde bandet (rec. i denna tidskr. 1968/69 s. 258–261) av en till fyra band planerad Lunds universitets historia. Fyra år senare utkom ett tredje band (rec. här 1973 s. 128–131 av Gösta Johannesson) och först nu utkommer den andra delen, vars titel läses här ovan. Uppdraget gavs ursprungligen åt professorn i pedagogik Sven Edlund, som hastigt rycktes bort, därefter åt historikern Jerker Rosén och överbibliotekarien Krister Gierow, som båda gick ur tiden, innan den återstående delen var fullbordad. Till jubileet utkom också fyra band (alla utan personregister) av serien *Ur Lunds universitets historia*. Dessa kom endast att omfatta fyra naturvetenskapliga institutioner. Några undersökningar beträffande andra fakulteter har, så vitt man vet, ej planerats. Då själva universitetshistorien mest rör sig på det förvaltningsmässiga planet, saknar de flesta ämnen vetenskapshistoriska framställningar,

särskilt för de skeden som grovt kan markeras med årtalen 1850–1950, en period, som till största delen sammanfaller med universitetets, nu nästan nedlagda och delvis makulerade, årsskrift. Denna ville inom den vetenskapliga världen vara ett uttryck för universitetets verksamhet och tillkom i en tid av stark utveckling och med betydande forskare, även internationellt sett.

Med begagnande av de ovan nämnda författarnas förarbeten har nu Gösta Johannesson, en av de allra bästa kännarna av Skånes historia, både kompletterat och förkortat sina föregångares framställningar, själv nyskrivet stora partier och utredigerat denna andra del, som nu fullbordar verket. Den för från den karolinska tidens kärva undervisning till en empirisk och differentierad vetenskapssyn, särskilt märkbar inom naturvetenskaperna. Den avgränsas av åren 1710–1789, vilka ur europeisk synvinkel kan översättas med slaget vid Poltava och den franska revolutionen. Ur svensk synpunkt omfattar denna del de sista åren av den karolinska epoken, frihetstiden samt ungefär den första hälften av den gustavianska tiden. Denna avgränsning, som naturligen framförts redan i verkets första del, är där inte tillfredsställande motiverad.

Det är upplysningens tidevarv. Naturvetenskapernas framåtskridande markeras av namn, som James Bradley, Herschel, La Place, Galvani, Lavoissier, Buffon, Jenner. Voltaire och Rousseau blev tidens berömda namn. Framstegstanken företrädades av Lessing och andra. Nationalekonomin grundades av Adam Smith. Den stora encyklopedien, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné de sciences* började utkomma 1751. Men hur mycket av allt detta anamades vid detta universitet? Frågan är knappast besvarad. Från utlandet fördes frågan om begåvningsurvalet, *Delectus ingeniorum*, snille valet, in i universiteten och även i den allmänna debatten.

Liksom under tidigare och även under efterföljande perioder var en av rikets högsta ämbetsmän universitetets kansler och styresman med säte i Stockholm. Nils Palmstierna, som hade studerat i Lund, var både handlingskraftig och energisk, men var behäftad med det för chefer inte ovanliga felet att lägga sig i detaljer. Vid riksdagen 1760–62 tvingades han liksom kollegan vid Uppsala universitet kanslipresidenten Anders Johan von Höpken – båda hattar – nedlägga sina ämbeten; i stället kom mössor, för Lunds del riksrådet Carl Gustaf Löwenhielm (d. 1768), varefter följde ett

kort mellanspel med G. A. Hjärne. År 1772 tillträdde Melker Falkenberg, en bildad, kunnig och arbetsduglig person. Universitetskanslerns arkiv är också en första rangens källa för universitetens historia. Dit kom i slutgiltig form alla viktigare ärenden efter konsistoriets långdragna förhandlingar. Här finner man t. ex. en lista i skönskrift över lärosätets alla 481 studenter (1728), originalet till planen över Lundagårdshuset (1729) eller redogörelse för ridskolan (1784).

Det stora avsnittet om Akademiens inkomster och förvaltning har från början skrivits av Edlund, som kunde stödja sig på ett enormt excerptmaterial; det har omarbetats av Johannesson, som utvidgat framställningen med ett kapitel om Akademiens personal. För avsnittet Universitetet i staden ligger huvudsakligen Roséns förlaga till grund. Därmed har förvaltningen fått sitt, dvs. halva utrymmet. Återstoden delas så, att Undervisningen erhåller huvudparten (något mer än 170 s.) och Studenterna resten (c 55 s.).

Den här avhandlade periodens stora namn är filosofen Andreas Rydelius, juristen David Nehrman-Ehrenstråhle och historikern Sven Bring-Lagerbring. Rydelius, "portalgestalten till det akademiska livet i 1700-talets Lund" (s. 206), intog en förmedlande ställning mellan den cartesianska rationalismen och John Lockes empiriska filosofi; han fördröjde hitkomsten av Christian Wolffs filosofiska system, som fick ett starkt grepp i slutet av 1700-talet och ännu studerades under början av 1800-talet. Nehrman hade 1714–17 besökt universiteten i Rostock, Jena, Halle, Leiden och Utrecht. I synnerhet från rättsläraren Christian Thomasius i Halle hade han erhållit impulser för sitt juridiska tänkande. Sven Bring hade goda förbindelser med dansk forskning och sina kollegor i Köpenhamn. Men i övrigt är universitetets europeiska förbindelser inte föremål för något särskilt intresse.

De livligaste förbindelserna med utlandet gick till universitetet i Greifswald, då under svenska kronan. Under denna period har ca 825 svenska studenter, de flesta från det sydsvenska universitetets upptagningsområde, sökt sig till högskolan i Svenska Pommern. Av dem har mer än 150 också disputerat där; störst var tillströmningen på 1750-talet. Orsaken härtill var, att det sydsvenska universitetet beträffande disputationer var bundet vid en numerus clausus. För de övertaliga återstod då endast att vända sig

till det närmast belägna universitetet under svensk överhöghet. Greifswalds universitet hade vid seklets mitt erhållit en ny och ändamålsenlig byggnad, och vid detsamma verkade även svenskar, såsom orientalist, professorn och vice bibliotekarien Elias Trägård, professorn i moralfilosofi Johan Christoffer Muhrbeck och filosofen Levin Möller, vilka alla hade börjat sin akademiska bana i Lund. Med det mecklenburgiska universitetet i Rostock var förbindelserna betydligt svagare. Bördig från Rostock och utbildad där var medicine professorn J. J. Döbelius (med. dr i Rostock 1695), vars universitetshistoria ännu i dag kan läsas med utbyte. Från Dorpat kom Arvid Mollerus, jurist till professionen, men mycket mångsidig i sitt författarskap.

Mellan Lund och 1700-talets nyskapelse på högskoleområdet, Göttingen, skönjes några förbindelser. Den stora stjärnan vid detta universitet Albrecht von Haller recenserade svensk litteratur i Göttingische gelehrte Anzeigen och personligen kände han Eberhard Rosén (adl. Rosenblad) från dennes utlandsresa. Personligen bekanta var också orientalisterna Johann David Michaelis och Matthias Norberg, som studerat under två perioder i Göttingen. I övrigt kan endast en teologie studerande från Lund spåras, som åtnjutit Michaelis akademiska undervisning. Men till universitetsbiblioteket inflöt den nämnda kritiska tidskriften, Göttingische gelehrte Anzeigen, vilken fortfarande, i år i dess 235:te årgång, inkommer i biblioteket. Den märklige matematikern i Göttingen och aforistikern Georg Ch. Lichtenberg betraktade Kristianstadsstudenten Matthias Ljungberg som ett snille. Men Ljungberg lämnade Göttingen, blev professor i Kiel och slutligen statsråd i Köpenhamn.

Naturvetenskaperna hade flera skickliga företrädare, men de kom i skuggan av Linné och hans lärjungar i Uppsala och av Vetenskapsakademiens ledamöter i Stockholm. Man måste dock erinra om att under denna tid tillkom botanisk trädgård med orangeri, ett förbättrat observatorium, anatomicum och till sist lasarett. Bland naturvetenskapsmännen må nämnas astronomen Nils Schenmark, en synnerligen flitig och begåvad man, men i allmänhet rätt ogynnsamt bedömd (även av S. Lindroth). De yttre förutsättningarna i Lund var inte befordrande för hans arbete. Kontrasten mellan Vetenskapsakademiens observatorium på Brunkebergsåsen i Stockholm invigt hösten 1753, och det primitiva observatori-

et i Lundagårdshuset är stor. Man hade gärna velat veta något mera om docenten i matematik Carl Gustaf Sjösten (1767–1817), v. sekreterare i Vetenskapsakademien 1796 och dess sekreterare 1808–12.

Skarvarna mellan delarna 2 och 3 är inte alltid helt omärkliga. Matthias Norberg, som traditionellt föres till namnen kring Tegnér, har sin utbildning och sin vetenskapligt produktiva tid under den gustavianska tiden. Samma är förhållandet med Johan Lundblad; sannolikt hade han kommit att efterträda J. J. Ernesti som professor i Leipzig, om han inte hade hemkallats av Gustav III. På gränsen mellan två sekel står Anders Johan Retzius (1742–1821), som utnämndes till docent i naturalhistoria 1767, befordrades 1771 till historiae naturalis adjunkt och botanices demonstrator, 1777 till e.o. och 1795 till ord. professor. Det är en länge närd önskan, att Fysiografiska sällskapet ägnar en monografi åt denne vidsynte och mångsidige vetenskapsman, tillika sällskapets stiftare.

Lund universitets historia är knappast något personhistoriskt uppslagsverk, som dess föregångare för hundra år sedan var och är. Man önskar för Lunds del en motsvarighet till Ejvind Slottveds förteckning över lärostolarna och dess innehavare vid Köpenhamns universitet (1978). För att nå i verket nämnda personer finnes dock ett personregister, som emellertid uppvisar en ojämn struktur. Några uppenbara felaktigheter noteras här (rätta årtal och titlar anges): von Ascheberg, Rutger 1621–1693, Bong, Carl Fredrik (akademibokbindare B. kallas både i text och reg. för Borg), Gripenhielm, Edmund 1622–1675, Ihre, Johan 1707–1780, Scharffenberg, Peter 1728–1796, Silnecker, Olof 1636–1692, Sinius, Samuel 1723–1796, Spinoza, Baruch 1632–1667, Steuchius, Elof, Stjernclou-Lillienberg, Anders Daniel, Stjernclou-Lillienberg, David 1727–1787 lagman.

Christian Callmer

Jean Eric Rehns liv och verk

Anna Greta Wahlberg, *Jean Eric Rehn*. Lund (tr. i Arlöv): Bokförlaget Signum 1983, 209 s.

Bland svenska 1700-talsarkitekter räknas Jean Eric Rehn som en av de främsta. Rehn var en förbluffande mångsidig arkitekt och konstnär verksam på de flesta områden. Han var byggnads- och inredningsarkitekt, mönsteritare för olika konsthantverksgränar och en mycket skicklig tecknare och

akvarellist. Vidare gjorde han kostym- och dekorationsutkast för teater och hovfester, verkade som grafiker och grafiklärare och var teckningslärare för de kungliga barnen.

Den mångfrestande Rehns verksamhet har i skilda sammanhang blivit belyst av forskningen. Martin Olsson har redogjort för Rehns insatser inom de bildande konsterna i en längre uppsats ingående i volymen "Fem stora gustavianer". I samma verk har Carl Hernmarck skrivit en uppsats om Rehns betydelse för det svenska konsthantverket. Inredningsarkitekten Rehn har behandlats av bl. a. Gösta Selling och Andreas Lindblom. Rehns gravkonst har beskrivits av Martin Olsson och senast av Tora Göransson i en akademisk avhandling.

Flera av dessa konsthistoriker noterar att det inte finns någon samlad monografi om Rehn. Förklaringen torde vara att mångsidigheten och omfattningen i Rehns verksamhet verkat avskräckande på forskare.

Nyligen har Rehn emellertid ägnats en egen monografi, skriven av konsthistorikern Anna Greta Wahlberg, som 1977 framlade en avhandling i ämnet konstvetenskap vid Stockholms universitet med titeln "Svenska konstnärers väg till antiken 1755–93". I sin efterlängtnade bok om Rehn skildrar Wahlberg först översiktligt Rehns levnad. Därefter har Wahlberg strukturerat sitt ämne så att det strikt kronologiska framställningssättet övergivits. För att med framgång kunna bemästra mångfrestaren Rehns verksamhet redogör hon i bokens senare partier för Rehn i olika funktioner: Rehn och de kungliga slotten, Rehn som herrgårdsarkitekt, Rehn och manufakturkontoret, Rehns kyrkliga verksamhet, tecknaren Rehn osv. Detta synes vara ett fruktbart sätt att disponera ämnet och resultatet har blivit mycket gott. Wahlbergs omfattande och djupa kunskaper om 1700-talets konst- och kulturhistoria samt hennes eleganta språk gör inte läsningen mindre roande.

I tidigare forskning kring Rehn påträffas långt in på 1940-talet uppgiften att hans far skulle ha varit lappfogden och befallningsmannen Eric Bjur. Vid sonens födelse var modern Rebecka Rehn fortfarande gift med Bjur men makarna levde åtskilda. Wahlberg redovisar resultatet av nya genealogiska undersökningar, som klarlagt att Jean Eric föddes som utomäktenskaplig son till kaplaren i Nikolai församling i Stockholm, Johan Petrelius, som dock aldrig äktade modern, Rebecka Rehn.

Rehn inskrevs tidigt i fortifikationen där han blev dessinatorslöjtnant. Hans militära utbildning var samtidigt en arkitektutbildning. Efter att ha erhållit sin officersfullmakt tycks Rehn helt ha lämnat den militära banan. 1740 reste han genom Carl Hårlemans förmedling till Paris, där han utbildades till gravör under Jacques Philippe Le Bas. Han hade stor framgång och erhöll 1743 franska akademins guldmedalj.

Wahlberg beskriver vidare reaktionen i Stockholm efter Rehns vackra karriär i Paris. Hans välgörare började bli oroliga att Rehn skulle bli kvar i Frankrike, väl etablerad som han var. 1745 hemkallades han för att tillträda en tjänst som dessinator vid manufakturkontoret. Utöver sitt arbete där hade Rehn åtskilliga andra uppdrag dels som medhjälpare åt Hårleman vid inredningen av Stockholms slott, dels som gravör. 1755–56 företog han tillsammans med Johan Pasch och slottsbyggmästare Georg Fröman en studieresa till Frankrike och Italien. I Frankrike besökte Rehn sidenmanufakturerna i Lyon, där han försökte utröna hur fransmännen vävde och färgade siden. Vid sin hemkomst blev han 1757 hovintendent och professor vid konstakademien. Han var dessutom på 1760- och 1770-talen den mest anlitade privatarkitekten i Sverige. Bland byggnadsverken, som Wahlberg ingående beskriver, kan nämnas Lambohof, Erstavik, Ljung, Gimo och Forsmark.

Mot slutet av sin levnad hann Rehn bli omodern. Smaken blev alltmer grekiserande och Gustaf III favoriserade nya arkitekter och formgivare. När Rehn avled 1793 hade han länge haft magert med beställningar. Uppdragen gick framför allt till Masreliéz, Tempelman, Palmstedt och Desprez.

Wahlbergs bok är rikt illustrerad. Där finns etthundrafemtio två utsökta foton, varav många i färg. Namnregistret, som rymmer personer, institutioner och orter, är tyvärr behäftat med vissa brister och upptar långt ifrån alla de namn som är omnämnda i texten. Rehns hustru, Anna Christina, född Rungren, kallas i registret A. Ch. Rundgren.

Någon vetenskaplig monografi över Rehn är detta inte och kan i det hänseendet inte jämföras med exempelvis Setterwalls och Stavenows avhandlingar om Palmstedt och Hårleman. Att Wahlberg inte närt sådana planer framgår för övrigt av bokens förord. Vi får i boken en fyllig och lärd redogörelse för Rehns liv och verk med glimtar av det svenska 1700-talets historia och kulturliv.

Bo Elthammar

Fattigförsörjningen i Stockholm på 1700-talet

Ulla Johanson, *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet*. Stockholmsmonografier utg. av Stockholms kommun 56, 1984, 382 s.

Ulla Johansons (UJ) avhandling om fattiga och tiggare i Stockholms stad och län behandlar den offentliga fattigvården under frihetstiden. En presentation av innehållet och en redogörelse för huvudresultaten har undertecknad gett i HT 1984:4. Av denna recension framgår emellertid inte så väl att avhandlingen äger ett betydande personhistoriskt intresse. Det är nämligen inte enbart den offentliga fattigvården som skildras, vilket man kan förledas tro av avhandlingens underrubrik "Studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden". Författaren har nämligen även beaktat de enskilda insatser som gjorts inom ramen för den offentliga fattigförsörjningen, om dessa bidragit till eller avlastat denna, och det kan därför vara lämpligt att, just i denna tidsskrift något uppmärksamma "den icke offentliga" sidan av framställningen.

En viktig del av avhandlingen ägnas serafimerriddarnas insatser för fattigvården åren kring mitten av 1700-talet. Serafimeriddarna tillhörde rikets ledande skikt, och det är en märklig bild av engagemang för de nödställda från dessa höga herrars sida som UJ målar upp. I ordenskapitlet (riddarnas beslutande organ) agerade dessa, med en självpåtagen halvofficiell ställning, kraftfullt för fattigvårdens förbättrande. UJ understryker att kapitlets ställning som jämställd med rådet aldrig ifrågasattes av samtiden. Av de 24 första serafimerriddare som utnämndes 1748, var alla utom tre (Gustaf Bonde, Evert Didrik Taube och Mattias Alexander von Ungern-Sternberg) upptagna i taxeringslängderna för Stockholm 1750, flertalet var husägare. Då deras inflytande i församlingarna kan ha haft betydelse för fattighusens snabba tillkomst i flera församlingar redovisas riddarnas församlingstillhörighet. I Jacobs och Johannes församling var Carl Gustaf Bielke, Erland Broman, Herman Cedercreutz, Jacob Cronstedt, Johan Christoffer von Düring, Claes Ekeblad, Gustaf Fredrik von Rosen och Wilhelm Ludvig Taube skrivna. Den sistnämnde ägde hus både i Jacobs och Klara församlingar, dessutom skrev han 1748 under en skrivelse rörande fattigvården i Ladugårdslandsförsamlingen. Detsamma gällde Erland Broman, vilken samma år skrev under skrivelser till K. M:t från såväl Ladu-

gårdslandsförsamlingen som Jacobs. Herman Cedercreutz hade även fastighet i Klara och malmgård på Kungsholmen. Claes Ekeblad hade också en fastighet i Klara. I Klara och Olofs församling var Thure Gabriel Bielke, Carl Didrik Ehrenpreus, Anders Johan von Höpken, Nils Palmstierna, Gabriel von Seth, Carl Johan Stiernstedt och Fabian Wrede bosatta. Carl Fredrik Piper tillhörde Riddarholmsförsamlingen men hade även fastigheter på Kungsholmen. Till den sistnämnda församlingen hörde Carl Cronstedt och Axel Löwen. I Ladugårdslands församling fanns av serafimerriddarna endast Anton Johan Wrangel. Carl Gustaf Tessin var den ende av riddarna i Nicolai församling och Arvid Posse den ende på Södermalm, i Maria församling.

Ordenskanslern Carl Gustaf Tessin, fylld av uppslag och idéer, framstår som den ledande och pådrivande kraften i arbetet. Under hans ledning inspekterade riddarna fattighus, förhörde prästerskapet och bombarderade rådet med reformförslag. Tessin var så engagerad i detta arbete att han t. o. m. föreslog att man skulle gå runt i hus och herresäten för att samla in pengar till de behövande. Uppslaget till detta hade han hämtat i Frankrike, och han framhöll att folk var mer benägna att visa generositet när förnåma herrar bad om bidrag. Tessin förklarade sig själv villig att i detta syfte genast börja gå omkring i Gamla stan, där han själv var bosatt. Tydligt var de övriga riddarna något betänksamma inför denna propå, eftersom kapitlet beslöt att sådana åtaganden skulle ske på frivillighetens grund.

Det finns åtskilligt mer att hämta, också om andra serafimerridares insatser, i UJ:s skildring av detta, av tidigare forskare föga uppmärksammade, kapitel i fattigvårdens historia.

Det var emellertid inte endast samhällets toppar som visade prov på generositet. Den blinda vedbärraränkan Anna Forsman i Kungsholms församling är ett exempel på detta. År 1757 hade samtliga församlingar utom just Kungsholms uppfört egna fattighus. I augusti 1761 hade denna församlings fattighusfond dock vuxit till 10400 daler kopparmynt (dkmt), och man kunde börja diskutera ett bygge. Vintern samma år avled Anna Forsmans systerson, silkesvärgesällden Erik Roos. Året förut hade han ärvt en förmögenhet av sin far handelsmannen med samma namn. Systersonen var ogift, och pengarna delades lika mellan hans släktingar på fäderne- och modernesi-

dan. På mödernet var Anna Forsman ensam, och hon erhöll nästan 70000 dkmt. För fattighjon gällde att vad de lämnade efter sig när de dog, skulle tillfalla de församlingar som försörjt dem. Forsman hade emellertid i vittnens närvaro informerat kyrkoherden i församlingen Olof Gråberg om att hon skulle skänka sina pengar till fattigkassan redan under sin livstid. Kyrkoherden hade i sin tur lovat att både hon och hennes svagsinta dotter skulle bli ordentligt underhållna under deras återstående livstid. Fattighusbygget kunde sätta fart.

UJ har, vilket antytts ovan, grundligt inventerat de fattiginrättningar som i större eller mindre utsträckning faller utanför den offentliga vården – till denna senare räknar UJ t. ex. Danviks hospital, Drottninghuset och Barnhuset, vilka naturligtvis ägnas stort utrymme i framställningen –, och ur personhistorisk synvinkel finns här mycket av intresse att hämta, och nedan ges några exempel på institutioner av detta slag som uppmärksammas.

I Hedvig Eleonoras församling (då kallad Ladugårdslandsförsamlingen) tillkom på privat initiativ i början av 1730-talet det s. k. Rymanska fattighuset som rymde 20 fattiga. Grundare var gulddragareåldermannen Johan Ryman d. ä.

År 1747 stiftade komministern i Ladugårdslandsförsamlingen Peter Murbeck och sju av dennes vänner den Murbeckska inrättningen. Den var främst avsedd för utfattiga föräldralösa flickor, som fick undervisning och vid behov även husrum, kläder och mat. Skolan låg till att börja med i Murbecks församling men flyttades i slutet av 1760-talet till Katarina, där den under lång tid fungerade som fattigskola.

Den 4 juli 1724 fick Borgerskapets Enkehus kungliga privilegier. Initiativtagare var grosshandlaren Abraham Grill, som ansåg att det fanns ett starkt behov av ett fattighus för behövande änkor av borgarståndet. Förebilden hade han hämtat från broderns likartade inrättning i Amsterdam "Grills Hoffje". Grosshandlaren hyrde en fastighet och betalade själv hyran. Så småningom donerade sonen Claes Grill 27000 dkmt till änkehuset, och ett hus vid Hamngatan kunde inköpas, där änkehuset låg till 1879. Vid 1750-talets början underhölls 40 fattiga i änkehuset.

Grevinnan Anna Maria Soop grundade 1734 det Soopiska fattighuset som var beläget på Blasieholmen. Tio fattiga och sjukliga kvinnor, utsedda av familjen Soop, i samråd med Stockholms konsistorium, för-

sörjdes där. Anna Maria Soop donerade även 44 000 dkm till en fond, vars avkastning skulle komma de intagna till fromma.

UJ har i sin avhandling gett oss en bred och kunskapsrik skildring av fattigvården i Stockholms stad och län under 1700-talet. Förhoppningsvis har ovanstående axplock ur framställningen givit prov på att det finns mycket att hämta för den personhistoriskt intresserade. Avhandlingen är typografiskt mycket tilltalande utformad och rikt illustrerad. Välgjorda person- och ortregister förhöjer bokens värde.

Göran Nilzén

Medicinarminnen från 1800-talets första hälft

Lundberg, Dan Vincent, *Mina minnen (1816–55)* av Carl XV:s förste livmedikus, utg. och kommenterade av Wolfram Kock. Södertälje: Fingraf 1983, 283 s., ill.

Manuskriptet med Vincent Lundbergs minnen har länge varit känt bland medicinhistoriskt intresserade. Wolfram Kock har gjort en god gärning, när han tagit sig an utgivningen, skaffat nödiga fondmedel och i samarbete med dr Ivar Spak, en ättling till Lundberg, presenterat minnena i bokform. Kock har också utarbetat informativa kommentarer.

Minnena skrevs ner 1883 när Lundberg var 67 år och omfattar tiden från småbarnsåren till 1855. Han föddes 1816 i Stora Åby och höll sitt östgötska ursprung i ära. Fadern hade olika yrken – fanjunkare, arbetschef och jägmästare – och man levde knapert med naturhushållning. Pojken hade läshuvud, hjälptes fram och gick igenom trivialskolan i Linköping. Han var då 14 år och fick börja informatorslivet. Hans patroner blev också hans gynnare och ett par lärare vid gymnasiet stod bi så att han 1834 kunde bli student i Uppsala. Han fick bostad hos östgöten F.V. Palmblad mot att han hjälpte honom i tryckeri och med bokförsäljning. Han träffade författare och lärda i den "romantiska" kretsen kring Palmblad.

Han flyttade sedan till Observatoriet och matematikern och astronomen G. Svanberg, i vars hus romantikerna ej stod högt i kurs. Lundberg skildrar ingående sin studietid och sina lärare. Han ser med välvilja på dem och några utmejslade personligheter växer inte fram ur skildringen. Man får dock en god inblick i en medicinares studiegång, omväxlande i Uppsala och Stockholm.

Sedan Lundberg blivit färdig läkare, fick han – som var mycket vanligt – inte ett par tjänster som han ville ha. Men "intrigerna" bakom detta kan man inte bedöma utan tillgång till andra partens åsikter. Han erbjöds professuren i kirurgi i Lund men ville inte ha den, praktiken i Stockholm var mer inbringande och han ansåg det akademiska Lund vara ett getingbo. Praktiken i Stockholm svällde och han räknar upp en rad kända familjer, där han var husläkare och vän. – Med sin "bröstsjuka" hustru fick han många barn, fem nådde vuxen ålder.

Lundberg var road av att resa och han skildrar ingående sina resor. Den första, 1844–45, var en studieresa till England och kontinenten. Han besökte en rad berömda kliniker med tanke på att bli kirurg. Från Rouen till Paris för han för första gången med järnväg "icke med oblandat nöje", det var för nytt, för bråkigt och man såg inte landskapet så bra som från diligens. De andra resorna var turistresor och han skildrar ett sobert nöjesliv, glädjen över att besöka kända platser och att få njuta av stor konst i original.

Vincent Lundberg framträder som en arbetsam, skötsam, rekorderlig och harmonisk man omgiven av vänner och alltid välkommen. Skryter gör han inte. Kriser och konflikter har han inte haft eller inte lagt på minnet. Han skriver en lättflytande svenska och man läser boken som en god vardags-skildring. Personregistret upptar nära 400 namn, de flesta nämnda med välvilja och utan särpräglning.

Till sist ett par påpekanden: Langs sommarställe (s. 126) heter Gubbero. Tidningen Argus (s. 96 och 264) var J. Johanssons Argus som kom ut 1820–38. I boktiteln anges helt korrekt att Lundberg var Karl XV:s förste livmedikus, men minnena slutas när han blev Karls läkare varför titeln blir missledande. Omslaget pryds av ett förtjusande porträtt av Oskar I i familjekretsen, men boken handlar inte om denna.

Lars Öberg

Geijerstudier

I januari 1983 firades 200-årsminnet av Erik Gustaf Geijers födelse. Uppsala universitet ordnade i samband därmed ett vetenskapligt symposium ägnat hans verk. De olika föreläsningarna vid symposiet har tryckts under samlingstiteln *Geijer-jubileet i Uppsala 1983* (Acta universitatis Upsaliensis, C 45, 1983, 144 s.).

Det första bidraget i volymen är

Torgny Segerstedts framställning *Geijer – den samhällsverksamme*. Den är en redogörelse för hur Geijers tankevärld formades från 1809 till 1841 under intryck av den politiska och sociala utvecklingen såväl ute i Europa som hemma i Sverige. Förf. framhåller härvid bl. a. betydelsen av Geijers offentliga uppdrag – t. ex. som ledamot i Stora uppfostringskommittén 1825–28 och som riksdagsman 1828/30 och 1840/41 – och de sociala kontakter som dessa medförde. Vidare redovisas centrala begrepp, tankar och uppfattningar i Geijers samhällsfilosofiska arbeten. Förf. visar också hur Geijers syn på samtida samhällsfrågor och olika samhällsinstitutioners roll och funktioner omkr. 1840 ledde fram till en omorientering. Härigenom kom han att få stor betydelse för en länge fortgående debatt om en rättvist utsedd folkrepresentation och om socialpolitikens uppgifter och mål.

Det till omfånget längsta bidraget har titeln *Geijer – diktarmusikern*. I en tvärvetenskaplig dialog behandlar litteraturforskaren Thure Stenström och musikforskaren Ingmar Bengtsson temat ord och ton hos Geijer. En viktig fråga när Stenström och Bengtsson från olika utgångspunkter diskuterar Geijers kvaliteter som diktarmusiker är prioritetsproblemet, dvs. huruvida texten tillkom före musiken eller tvärtom. Bengtsson skisserar också huvuddragen i den musikvetenskapliga debatten om detta problem, som tillförts bidrag av bl. a. T. Norlind, A. Bergstrand och Bengtsson. En annan fråga som behandlas är om texten i Geijers sånglyrik kan betecknas som "dikt" och om det egentligen är musiken som ger verken konstnärligt värde. – Geijer växlade mellan de båda rollerna som diktarmusiker och skald, men i första hand tycks han ha sett sig själv som professor i historia. Båda förf. anser att hans sånglyrik främst var avsedd för samvaron i brödrasamfund, i den kristna församlingen, i hemmet och i de lärda salongerna samt vid universitetsfester. Detta anses delvis förklara varför kvaliteten på hans alster i genren växlar. Genom jämförelse med exempel ur den dåtida sv. musikrepertoaren visas f. ö. också att Geijers verk väl bör ha hävdats i den sv. musikmiljön. I den sista hälften av framställningen ägnas fyra av Geijers musiksatta texter – Tonerna, Den lilla kolargossen, Skärslipargossen och Natthimmelen – en fördjupad analys ur litteratur- resp. musikvetenskaplig synpunkt.

I sin analys av Skärslipargossen snuddar

Bengtsson vid tanken att dikten borde betraktas som en poetisk-musikalisk tablå. Ulla-Britta Lagerroth ger i debattinlägget *Geijers Skärslipargossen – en tableau vivant* ytterligare teatervetenskapliga synpunkter på dikten. Förf. vill se den som ett allkonstverk, en poetisk-musikalisk-pantomimisk tablå. Sådana konstformer började framväxa i Europa på 1700-talet och nådde stor popularitet i början av 1800-talet. Framförandet gick ut på att på scenen antingen återskapa ett känt konstverk eller arrangera fria fantasier som en tavla. Tablåföreställningar gavs privat i Stockholm redan 1812 och snart även på teaterscenen. I uppsalakretsen kring Malla Silfverstolpe var intresset för tableaux vivants stort. Lagerroth visar, att Skärslipargossen genom sin uppbyggnad och handling arrangerats enligt tableaux vivants-principen. Hon anser det inte heller uteslutet att Geijer kan ha haft en bild eller ett konstverk som utgångspunkt.

Under rubriken *Geijer och Uppsala* behandlar Sven G. Svenson Geijers förhållande till den miljö där han vistades från 1799 till 1846, hur han påverkades av den och hur han själv påverkade och i mycket dominerade den. Vid upprepade tillfällen gav Geijer slentrianmässigt uttryck för vantrivsel med den yttre miljön trots att han av allt att döma trivdes i staden. När det gällde den akademiska miljön kan noteras, att hans studieår inte var särskilt lyckosamma och inte heller lyckliga. Viktiga för hans personliga utveckling blev emellertid de kontakter han vid denna tid etablerade med de blivande 1809 års män. Som lärare och professor i historia från 1815 var Geijer mycket framgångsrik. Studenterna strömmade till hans föreläsningar, som blev ryktbara, och han uppskattades och gynnades av det nya kungahuset. Geijers förhållande till kollegerna var inte alltid det bästa. Avfallet skärpte dessa motsättningar men motogs med entusiasm av studenterna, till vilka han i stort hade ett harmoniskt förhållande. De kontakter Geijer hade med stadens förvaltningsledning och borgare under sina rektorsperioder var mestadels problemfria. Mycket stor betydelse för Geijer fick umgänget i Uppsalas förnäma kretsar, där Malla Silfverstolpe och Robert von Kraemer var de dominerande namnen och där Geijer själv var den intellektuella medelpunkten. Till umgängesvännerna hörde bl. a. också A. F. Lindblad och Jenny Lind. Här musicerades, lästes nyutkommen litteratur, diskuterades och lektes sällskapsle-

kar. Efter Geijers avfall blev relationerna till vännerna aldrig riktigt desamma som tidigare. Geijersgården var dock ett centrum i sällskapslivet ända tills Geijer 1846 lämnade Uppsala.

Thorsten Nybom behandlar *Historikern Erik Gustaf Geijer*. Förf. framhåller att "den svenska historieskrivningens fader" genom sin flexibilitet och fortgående revision och kritik av sitt arbetes inriktning och utgångspunkter kunnat tolkas som förespråkare för olika historieuppfattningar. Nybom tecknar Geijers utveckling som historiker från hans tidiga "romantiska" period till hans avgörande kontakter med rättsfilosofen Lorenz von Stein och samhällsteoretikern och historikern Alexis Tocqueville. Den sistnämnde anses ha haft en avgörande betydelse för den äldre Geijers vetenskapliga och politiska omorientering. Förf. redovisar i korthet viktiga moment i Tocquevilles historieteori, vilken med små justeringar skulle kunna överföras till att omfatta också Geijer. Nybom sammanfattar även Geijers vetenskapsideologi och ger sin tolkning av hans avfall. Detta har i huvudsak beskrivits politiskt som en övergång från konservatism till liberalism. Förf. ser det dock som en reaktion mot borgarklassens politik och ideologi. Historiografiskt ser Nybom Geijers nya väg som ett avfall från historieforskningen till en vetenskap som skulle bli den historiska sociologin. Geijer hade, i likhet med bl. a. Tocqueville, insett att en ny tid krävde en ny samhällsvetenskap. Förf. vill i den gamle Geijer se en samhällsvetare av "potentiellt världsformat".

I inledningen till sin översikt över *Geijers personlighetsfilosofi* konstaterar Anders Jeffner att denna ej blivit föremål för någon modern samlad framställning. Förf. avgränsar de grundläggande problem – det ontologiska, det normativt etiska och det kosmologiska – kring vilka Geijers filosofiska författarskap kretsar. Han pekar också på de frågeställningar, idéer och tolkningar som är knutna till de olika problemen och presenterar diskussionsläget under Geijers tid. Jeffner söker även följa Geijers problemlösningar, som alla bygger på den tidigt framförda och senare utvecklade formeln "intet jag – intet du", av Geijer kallad personlighetsprincipen. Förf. diskuterar också utvecklingen och innebörden av begreppet personlighet hos Geijer. – I ett inlägg betonas även Bengt Redell jag-du-relationens dominerande betydelse för Geijers tänkande. Han framhåller dock att denna

relation inte tillräckligt uppmärksamats när det gäller Geijers religiösa produktion.

I sitt anförande om *Geijerarvet* redogör Lars Lönnroth för principerna för Geijers konservativa världsbild före avfallet och hans senare världsåskådning, som gav en ny syn på bl. a. politik, litteratur, samhälle och undervisning. Den humanistiska helhetssynen, som förf. anser vara Geijers mest betydelsefulla bidrag till vår kulturhistoria, har av senare generationer tolkats och förvalts på olika sätt: Den geijerska världsbilden blev grunden för 1800-talets nationalliberalism, senare reviderad i konservativ riktning av bl. a. geijerlärjungen Sigurd Ribbing. En viss radikalisering av geijerarvet skedde genom bl. a. göteborgsliberalerna S. A. Hedlund och V. Rydberg medan det utsattes för sträng kritik av Strindberg och studentföreningen Verdandi. Geijers helhetssyn upplöstes efter hand. Splittringen är inte helt genomförd hos K. Warburg men tydlig hos forskare som Anton Blanck och Elsa Norberg, som tagit fasta på enskilda aspekter av hans filosofi. En uppvärdering av helhetssynen har skett genom enstaka humanister, t. ex. J. Landquist. Lönnroth berör slutligen F. Bööks tolkning av arvet under andra världskriget och de marxistiska geijerforskarnas – representerade av Per Nyström, Per Meurling, Knut Aspelin och Arne Melberg – utredningar om Geijers tankevärld.

I volymen ingår även Martin H:son Holmdahls inledningsanförande och Stig Strömholms tal vid invigningen av Geijerutställningen i universitetsbiblioteket i Uppsala.

Gunilla Karlsson

Fullmakter till prästvigda

Hilding Pleijel, *Växjöbiskoparnas prästbrev. Från Olof Wallquist till Sven Lindegård. En pilotstudie*. Lund 1984, 79 s. (Växjö stiftshistoriska sällskap. Meddelande nr 6.)

Professor Hilding Pleijel, svensk kyrkohistorisk forsknings grand old man, har i Växjö stiftshistoriska sällskaps meddelande-serie utgivit en intressant liten bok med titeln Växjöbiskoparnas prästbrev. Han kallar den en pilotstudie.

Ett prästbrev är enligt Svenska akademins ordbok en "av biskop utfärdad fullmakt, som prästvigd person under ordinationsakten erhåller till bevis att han har vigts till präst". Pleijel analyserar brevens yttre form och teologiska innehåll i Växjö

stift alltsedan Olof Wallquists biskopat 1787–1800. Han understryker, att en undersökning om prästbrev egentligen borde avse samtliga svenska stift och helst även grannländerna. Detta har han dock av flera skäl måst avstå från.

Inledningsvis tar författaren upp de svenska prästbrevens historia före biskop Wallquist. Ursprunget här i Sverige kan följas tillbaka till 1571 års kyrkolag. Enligt denna skulle den nytillträdande kyrkoherden till sin församling medföra ett "inställe-brev". Den nu gällande författningsgrunden finner man i 1686 års kyrkolag, där det heter, att "efter ordination skola de ordinerade taga sitt prästbrev av biskopen, uti vilket om deras lagliga kallelse och vigsel vittnas".

Det är en svår uppgift att skriva prästbrevens historia. I domkapitlens arkiv finns inte några kopior av breven. De utgjorde ju biskopens fullmakt till prästen att utöva sitt ämbete. Man måste alltså söka dem i prästernas egna efterlämnade handlingar. Att skriva prästbrevets historia i Växjö stift innebär redan det, att en hel del möda måste läggas ned på att spåra upp prästbrev.

Pleijel analyserar femton Växjöbiskopars prästbrev. Närmast är det, som ovan nämnts, den yttre utformningen och det teologiska innehållet han intresserar sig för. En källkritisk svaghet vidlåder, som Pleijel själv framhåller, undersökningen, nämligen den att med undantag för biskop Elis Mal-meström endast ett prästbrev per biskop har uppspårats och undersökts. Vi vet alltså inte säkert, om det gjorts ändringar i de prästbrev som utfärdats av en och samme biskop eller om alla haft samma lydelse. Men den omständigheten, att nästan alla undersökta prästbrev härrör från ordinators senare ämbetsår ger anledning tro, att de fått sin slutliga utformning.

Av prästbreven kan man inte alltid dra några bestämda slutsatser om utfärdarens samhälls- och ämbetssyn. Flera biskopar har endast övertagit företrädarens formuleringar eller följt olika förebilder. Man kan i sådana fall endast dra den slutsatsen, att ordinator inte ogillat innehållet i prästbrevet. I några fall har ändringar dock gjorts, som i hög grad är uttryck för utfärdarens syn på prästämbetet. Detta gäller exempelvis Sam Stadener och Yngve Brilioth.

Sam Stadener ändrade endast ett ord. Men ändringen var ytterst betydelsefull. Ordinator hade tidigare under sitt namn skrivit "Biskop i Växjö stift". Stadener ändrade detta till "Biskop över Växjö

stift". Förklaringen till ändringen ges på sätt och vis i Stadeners herdabrev, som han utfärdade vid sitt tillträde 1933 och i vilket en omättlig auktoritetstro kommer till uttryck. Han understryker i herdabrevet, att "människorna just nu hava ett starkt behov av auktoritet". Frånvaron härav hade lett till att "samhället gått sönder eller är nära bristningspunkten". Människor behövde från predikstolen höra "den absoluta fastheten och det oemotsägligt pålitliga". Att en svensk biskop uttrycker sig så just 1933 äger onekligen sitt intresse.

Stadeners efterträdare, den lärde professorn och sedermera ärkebiskopen Yngve Brilioth, ändrade "det heliga predikoämbetet" till "det heliga prästämbetet", också det en ytterst medveten ändring. Han sökte genom ändringen inte nedvärdera predikan utan ville, för att använda Pleijels egna ord, "framhålla att den blivande prästen bör besinna, att han inte bara har att vara en Ordets predikare och själasörjare utan även en förvaltare av Altarets sakrament".

Pleijels undersökning omfattar endast ett femtiotal sidor. Men på dessa lyckas han få med mycket av intresse. Växjö stifts biskopar karakteriseras sakkunnigt och på ett intresseväckande sätt av den eminente kännare av stiftets historia, som Pleijel är. Han har, som bekant, ägnat denna flera undersökningar. För inte länge sedan utkom exempelvis Gustavianskt kyrkoliv i Växjö stift (Lund 1981).

I Pleijels undersökning passerar en rad färgstarka personer revy. Särskilt fäster man sig kanske vid Olof Wallquist och Esaias Tegnér. Läsaren får inte enbart reda på förändringar i prästbreven från tid till annan. Han får också en inblick i det kyrkopolitiska och andliga klimatet i Smålandsstiftet.

Pleijel avslutar sin studie, som han börjat den, nämligen med att understryka att hans skrift är att betrakta som en pilotstudie. Han uttrycker förhoppningen, att andra skall fullfölja det "projekt" han, den 91-åriga forskaren, börjat och att de därvid skall korrigera och komplettera de framlagda problemlösningarna och förklaringsförsöken. "Då", avslutar Pleijel, "tillämpas den princip som jag städse haft för ögonen, både som lärare och som forskare: All historisk forskning är egentligen en enda fortlöpande diskussion." Till detta är endast att tillägga: Måtte hans önskan om fortsatta studier kring prästbrevets historia gå i uppfyllelse!

Axel Norberg

Lars Herman Gyllenhaal

Clas Göran Palmgren, *Excellensen Lars Herman Gyllenhaal*. Stockholm: Seelig & Co 1984, 630 s., personreg.

Lars Herman Gyllenhaal (1790–1858) hör förvisso inte till de betydelsefulla personerna i 1800-talets politiska liv, trots att han innehade några av de högsta ämbetena i sin samtid (president i Göta hovrätt 1836–43 och 1845–55, justitiestatsminister 1843–44 och lantmarskalk vid 1850/51 års riksdag). Även för personer med en viss historisk bildning torde han i det närmaste vara okänd. Det kan därför förvåna att denne föga betydande man begåvats med en tämligen omfattande vetenskaplig biografi. Förklaringen torde ligga i att författaren – hovrättsrådet Clas Göran Palmgren – blev synnerligen intresserad av LHG (en anfader) när han i sin ungdom skrev en trebetygsuppsats i statskunskap (1944) om dennes offentliga liv. Nu föreliggande verk är ett arbete som Palmgren, av och till, bedrivit som fritidssyssla i ca fyrtio år. Boken hade väl knappast hunnits med under den tid som i dag är avsatt till avhandlingsskrivande inom doktorandstudierna.

Palmgrens arbete spänner över en mängd fält. Förutom det historiskt-politiska behandlas sociala, litterära, konstvetenskapliga och ekonomiska händelser i LHG:s närhet. Personregistret upptar omkring 500 namn. LHG:s frände och avlägsne släkting Carl Henric Gyllenhaal har begåvats med ett särskilt kapitel.

LHG föddes på familjegodset Härlings-
torp i Skaraborgs län. Efter studier i Uppsala, som bl. a. ledde fram till hovrättsexamen 1808, började LHG:s juridiska karriär, vilken innefattade tjänster vid Svea och Göta hovrätt samt Västernorrlands lagsaga. 1836 utnämndes LHG till president i Göta hovrätt. Palmgren kan påvisa att hans meriter för detta ämbete var svaga och att flera personer borde ha haft företräde före honom. Varför föll då valet på LHG? Svaret hänger samman med LHG:s fallenhet för ekonomiska frågor och att denna begåvning fört honom i direkt kontakt med Karl XIV Johan.

LHG hade 1827 på ett förtjänstfullt sätt utfört en omfattande bouppteckning efter fadern till kungagunstlingen och sedermera riksmarskalken Magnus Brahe och därvid fått mycket goda relationer till denne. Efter någon tid fick han i uppdrag att förvalta kungens egendomar i södra och västra Sverige, vilket utföll till monarkens synnerliga belåtenhet. Palmgren framhåller att det inte

enbart var kungens mening att belöna LHG för gjorda tjänster som föranledde utnämningen till hovrättspresident, utan också en önskan att i landsorten placera personer som kunde höja nivån i sällskapslivet. LHG var nämligen ekonomiskt oberoende.

LHG blev nu en presumtiv kandidat till justitiestatsministerposten. Han förekom i diskussionerna om vem som skulle efterträda Mathias Rosenblad 1840, men verkar inte ha fått något direkt erbjudande. Då Rosenblads efterträdare Arvid Posse avgick senare samma år fick LHG anbud, men tackade nej. I stället utnämndes den tillförordnade justitiestatsministern Carl Törneblad till ordinarie på nyåret 1841. Denna utnämning, som skedde mot samtliga statsråds avstyrkande, visar hur svårt det var att vid denna tid fylla konseljen. Kandidaterna måste för det första vara dugliga eller åtminstone inte gränsa till motsatsen. För det andra måste de vara acceptabla för Karl Johan. På sin ålders höst ville kungen ha lugn och ro i regeringsarbetet och undvika sådant som kunde leda till obehag. Slutligen måste kandidaterna själva vara villiga och beredda att anpassa sig till de förhållanden som rådde under Karl Johans senare regeringstid. En regeringspost vid denna tid torde inte ha varit något särskilt eftersträfvansvärt. De personliga relationerna mellan kung och minister spelade m. a. o. stor roll. Däri ligger också huvudanledningen till att LHG utnämndes till justitiestatsminister i januari 1843. Palmgren menar att han "var den ende av de jurister, som Karl Johan anlitat för särskilda uppdrag och därvid lärt känna, som hade tillvunnit sig kungens förtroende och enligt dennes uppfattning var lämpad för nämnda ämbete".

Det var med blandade känslor som LHG åtog sig uppdraget. Möjligtvis kände han sig, som Palmgren säger, inte "uppgiften vuxen". Som villkor ställde han att presidentposten i Göta hovrätt skulle förbli obesatt, vilket också accepterades. Insatserna som justitiestatsminister var inte betydande. Den största prestationen LHG gjorde under de knappa två åren i ämbetet låg egentligen utanför detsamma nämligen bouppteckningen efter Karl Johan. Efter tronskiftet i mars 1844 hoppades LHG att få avgå tämligen omgående, men avgången ägde inte rum förrän i december samma år. "Lovad vare Gud", anförtrorde han almanackan. LHG återvände till presidentstolen i Jönköping och trodde förmodligen att han i framtiden skulle få slippa längre uppdrag i Stockholm.

Inför riksdagen 1850/51 förberedde de konservativa sig för att fälla det kungliga representationsförslag i liberal anda, som lagts fram under intryck av händelserna i Europa 1848 (februarirevolutionen i Frankrike med åtföljande oroligheter) och antagits av riksdagen som vilande. Initierade visste att Oskar I också ivrade för att det skulle falla. Sammanhållningen mellan olika konservativa grupperingar innan frågan var avgjord framstod därvid som viktig. I detta sammanhang var posten som lantmarskalk – Ridarhusets talman – inte oväsentlig för att driva frågan i önskad riktning. Att kungens val föll på LHG berodde på att han framstod som mest lämpad när andra, mera skickade, inte kunde komma i fråga. LHG:s inställning till det vilande förslaget behövde man på högsta ort och bland ledande konservativa inte tvivla om. En tillgång som blivande lantmarskalk var att LHG utåt kunde verka neutral eftersom han inte hade deltagit i debatten – åtminstone inte i främsta ledet – om representationsfrågan sedan förra riksdagen eller ens bevisat denna. Själv åstundade han lika lite denna post som posten som justitiestatsminister, men lät sig övertalas.

LHG:s politiska gärning var obetydlig. Palmgren försöker inte ändra på den synen. Författarens stora förtjänst ligger i stället i att han inträngande skildrat det politiska spelet under LHG:s samtid, särskilt under 1840-talet. Han har därvid använt mycket utländskt material, som tidigare inte har utnyttjats och som kastar nytt ljus över vissa händelser. Han har också kunnat vederlägga en mängd uppgifter av olika avhandlingsförfattare i statskunskap och historia. Hans egen noggrannhet och exakthet synes stor. I diskussionerna med tidigare forskning träffar han emellertid någon gång inte helt rätt. Projektet "Partiväsendet i Sveriges riksdag 1847–66" vid Stockholms universitet, gav 1977 ut boken "Partiliv i ständsriksdagen". En av författarna har undersökt partitillhörigheten hos en stor mängd riksdagsmän på Ridarhuset vid 1850/51 års riksdag. Palmgren menar att detta är "vetenskap på avvägar", eftersom åtskilliga av dessa riksdagsmän "aldrig sagt ett ord". Han vill därför instämma med projektledarens uttalande i förordet att det här rörde sig om "politiska nollor". Att undersöka vanliga riksdagsmäns politiska ståndpunkter har emellertid varit en medveten strävan hos detta projekt. Projektledaren framhåller att de politiska nollorna betydde "ettor i voteringsprotokollen" och vidare

att "kännedomen om menige riksdagsmäns politiska preferenser ofta har stor betydelse för analysen av viktiga samhällsförändringar".

Palmgren har skrivit en synnerligen intressant bok som t.o.m. kan tjäna som ren nöjesläsning för dem som, med Palmgrens ord i inledningen, är "väl förtrogna med svensk politisk historia vid 1800-talets mitt".

Jan Berggren

Ny högskolematrikel

Elise Adelsköld, *Stockholms högskolas matrikel 1928–1950*. Sthlm: Norstedts Tryckeri AB 1984. 122 s.

Stockholms högskola – senare Stockholms universitet – började sin verksamhet 1878, då närmast som en akademi, en allmän högre forsknings- och bildningsanstalt vars verksamhet inte i första hand var inriktad på vad som idag kallas grund- och forskarutbildning. Inriktningen var inledningsvis huvudsakligen naturvetenskaplig. Samtidigt som den ursprungliga tanken om att vara en i förhållande till statsmakterna helt obunden akademi alltmer övergavs, bredades högskolan såväl ämnes- som verksamhetsmässigt. På högskolan började grundutbildning bedrivas och formerna kom alltmer att anpassas till de som rådde vid statsuniversiteten i Uppsala och Lund. Omkring sekelskiftet påbörjades utbyggnaden av en juridisk fakultet. De samhällsvetenskapliga och humanistiska ämnena var fram till mellankrigsperioden mycket sparsamt representerade. Först efter första världskriget fanns underlag att bilda en humanistisk fakultet.

Bland samtidens högskoleprofessorer var denna utveckling i högsta grad kontroversiell. Många menade att högskolans förmåga att fungera som en vetenskaplig spjutspets skulle upphöra om högskolan började bedriva reguljär grund- och forskarutbildning. Det hävdades vidare att högskolan inte skulle ha möjlighet att på lika villkor kunna konkurrera om de bästa forskarbegävningsarna. Det som i detta avseende uppfattades ha gett högskolan ett försprång i förhållande till statsuniversiteten, var just dess fria verksamhetsformer, obundenheten av trånga statliga regler och förordningar. I den stund högskolans verksamhet blev identisk med statsuniversitetens skulle forskarbegävningsarna föredra dessa traditionsbemängda och avskilda läroanstalter framför ett liv i storstadens bullrande vardag.

1927 blev för första gången en humanist vald till högskolans rektor, historikern Sven Tunberg. Hans rektorsperiod sträckte sig fram till 1950. Denna tid innebar en mycket kraftig expansion framförallt inom det humanistiska och samhällsvetenskapliga området. En rad nya professurer inrättades, ofta med anknytning till olika redan befintliga institutioner i huvudstaden. Frågan kan ställas om högskolan nu hade samma goda förmåga att i konkurrens med de gamla ärorika lärosätena locka till sig framstående forskare, såsom uppfattades vara fallet under den naturvetenskapligt inriktade etableringsfasen 1880–1900. Ett underlag för en test av reflexioner i denna riktning finns nu genom att Elise Adelskölds universitetsmatrikel förts fram att omfatta tiden 1928–1950. Som bekant har redan två delar utkommit (1968 och 1978) omfattande perioden 1878–1887 (av Carl-Gustaf Thomasson) respektive 1888–1927 (av Elise Adelsköld), den senare recenserad av Sten Carlsson i PHT 1978: 4.

Iögonfallande är läget inom de ämnen inom den humanistiska fakulteten som sedan skulle komma att utgöra stommen i den först på 60-talet bildade samhällsvetenskapliga fakulteten. Inom ämnet nationalekonomi finner man som professorer Gustav Casel, Gösta Bagge, Gunnar Myrdal, Erik Lundberg och Ingvar Svennilson, samtliga internationellt sett framstående forskare. Bland lärarna finner man bland andra Alf Johansson, Bertil Ohlin, Dag Hammarskjöld, för att nu nämna några av de mer namnkunniga och internationellt kända.

Intrycket av högskolan som en vetenskapligt dynamisk arbetsplats förstärks vid en blick på läraruppsättningen vid den statsvetenskapliga institutionen. Här verkade bland andra Herbert Tingsten, Elis Håstad, Gunnar Heckscher, Jörgen Westerstahl och Edvard Thermanius. Intressant att notera är hur många av högskolans lärare och forskare som kombinerade sin vetenskapliga verksamhet med en politisk karriär. Under perioden återfinns fyra (Bagge, Heckscher, Ohlin, Helén) som skulle bli partiledare, fem som skulle bli statsråd (Bagge, Hammarskjöld, Kock, Myrdal, Ohlin) samt vidare ett antal mycket framträdande samhällsdebattörer. Här skall Tingstens namn åter nämnas.

Matrikelns uppgifter vittnar således om att högskolan vid sin vidgning mot det samhällsvetenskapliga området lyckades bli ett centrum för samhällsforskning och samhällsdebatt. Högskolans vetenskapsmän er-

höll ett inflytande som gick långt utanför de akademiska murarna. Men matrikeln vittnar även om att vetenskap (och politik) fortfarande var männens värld. Av matrikelns 325 biografier rör endast 25 kvinnor. Av dessa hade 17 administrativa tjänster inom högskolans förvaltning. Endast 8 kvinnor kan föras till kategorin lärare-forskare. Av dessa hade dock samtliga tjänst utanför högskolan men var knutna dit som tillfälliga lärare, titulärdocenter etc. Endast en av dessa kvinnor fortsatte med vad som skulle kunna betecknas som en traditionell vetenskaplig karriär. Men detta skedde inte vid högskolan utan utomlands. Majoriteten av kvinnorna – 5 av 8 – var ogifta. Uppgifterna vittnar klart om den bristande jämställdhet mellan könen som rådde i det akademiska systemet. Högskolans radikala ansats från 1880-talet då den ryska matematikern Sonja Kowalevski utnämndes till professor fullföljdes aldrig. Elise Adelskölds och Allan Hellstrands (som svarat för biografierna över den administrativa personalen) matrikel kan ge svar på en rad intressanta frågor av mer generell natur rörande det högre utbildningsväsendets utveckling. Vi ser fram emot en fortsättning som rör de följande turbulentiska decennierna.

Per Thullberg

En lundateolog minns

Kjell Barnekow, *Stråk i ett liv*. Lund: Walter Ekstrands Bokförlag. 1984, 263 s.

F. d. kyrkoherden i Ystad, prostens teol. dr, friherre Kjell Barnekow, har i en mycket intressant och välskriven memoarbok skildrat sin barndoms- och uppväxttid på Sinclairsholm i norra Skåne samt sina studieår i Lund fram till 1940, då dessa avslutades i och med förf:s disputation.

Inledningsvis berättar Barnekow om sin hembygd och sina förfäder – dock saknar man en skildring av Sinclairsholms tidigare öden, innan godset år 1823 kom i förf:s förfäders ägo. Nämda år förvärvades detta av Kjell Barnekows farmors farfar, Fredrik-Elof Gyllenkrok, för att 1864 övertas av sonen Fredrik, en tid kabinettskammarherre hos Karl XV och dennes personlige vän, vadan kungen ofta besökte Sinclairsholm. Fredrik Gyllenkrok hade inga söner, men väl två döttrar, av vilka Eva Gyllenkrok år 1867 ingick äktenskap med Edvard Barnekow, som var förf:s farfar. Denne var sjöofficer och erhöll kommandörs rang. Han vistades långa tider i Stockholm och

långa tider i Karlskrona. Edvard Barnekow var varmt gripen av 1800-talets lågkyrkliga väckelse närmast under engelsk påverkan. I Stockholm ägnade sig denne framstående sjöofficer åt söndagsskolverksamhet och kom därvid bl. a. att engagera prins Oscar Bernadotte som söndagsskollärare. I Karlskrona grundade Barnekow KFUM. Denna andliga tradition hör alltså på sitt sätt med till förf:s egen bakgrund. På tal om denna spelar Gumlösa kyrka – vårt lands äldsta tegelkyrka och en klenod bland Sveriges kyrkor – en avgörande roll, som nu och då skymtar fram i skildringarna. Gumlösa var familjens kyrka, eftersom Sinclairsholm ligger inom församlingen.

”Morfar Gyllenkrok” avled 1894 och hade redan 1890 vid ett besök i Stockholm försäkrat sig om att en av hans dottersöner skulle överta Sinclairsholm. Valet föll på Kjell Barnekow, dvs. förf:s far. Denne Kjell Barnekow d. ä. gifte sig 1906 med Marthe von Dardel. Hon tillhörde en släkt med sina rötter i Saint-Blaise i kantonen Neuchâtel. I själva verket hette också förf:s morfar von Dardel. Hans far hade i unga år utvandrat från Schweiz till Sverige och avancerade med tiden till Karl XV:s hovman; han blev också kungens måhända mest intima vän. Carl von Dardel, som förf:s morfar hette, kom att gifta sig med sin kusin Ebba de Dardel från Saint-Blaise. Även Kjell Barnekows morfar gjorde tjänst vid svenska marinen men övergick snart till att ägna sig åt lantbruk. Detta bar sig emellertid inte, och familjen kom på obestånd. Genom ingripande från hustruns syskon i Schweiz kom Carl von Dardel och hans maka samt de fyra barnen att hamna i Neunkirchen söder om Wien. Familjen Dardel hade där förvärvat ett stort industri-företag, och nu erbjöds Carl platsen som dess VD, något som han genast accepterade. På så sätt kom förf:s mor att hamna i Österrike – hon var vid flyttningen dit 1886 sju år. 1906 återvände hon till Sverige och ingick äktenskap med Kjell Barnekow d. ä.

Den utförliga skildringen av förf:s genealogi kommer alltså att föra läsaren inte bara till skånska slott och herresäten utan också till schweiziska och österrikiska miljöer. Särskilt kommer skildringarna av släkten i Neuchâtel att spela en stor roll. Förf. har under skilda tider av sitt liv vistats kortare eller längre tider i Saint-Blaise och på andra platser i Schweiz och ger intressanta och levande skildringar, som berör både familjeliv och kyrkoliv.

Framför allt är det givetvis hemmiljöer-

na, som bildar stommen i bokens tidigare avsnitt – livet på Sinclairsholm, umgänget med de andra högreståndsfamiljerna i ”trakten”, som gårdarna inom närmiljön kallas. Vi får uppleva jular på Sinclairsholm och fester på granngårdarna, vi får följa förf. på hans väg från småskola till gymnasium samt ta del av hans konfirmandsläsning för prosten Axel Th. Callmer, kyrkoherde i Sörby och Gumlösa och tillhörande en känd skånsk prästsläkt.

Förf. ger också intressanta inblickar i vardagslivet på Sinclairsholm, i gårdens skötsel och ekonomi, i de anställdas sociala förhållanden och relationer till herrskaps-folket. Vad det senare beträffar betonar Barnekow, att han skildrar förhållandena från framsidan. Han ger emellertid en värdefull komplettering av Lo-Johanssons och andra arbetarförfattaresha negativa bild av statarlivet.

Inte minst för en gammal lektor som recensenten är det spännande att läsa om en gymnasists minnen från läroverket i Kristianstad. Det var i augusti 1922, som Kjell Barnekow började där, och han blev inackorderad hos ingen mindre än rektor själv. Livet i rektorshemmet kommer sålunda tilika med skildringarna av lärare och kamrater att ge en fyllig och livlig bild åt avsnittet om gymnasieåren. Den 8 juni 1928 avlade förf. studentexamen. På hösten samma år började studierna i Lund. Enligt då gällande ordning hade förf. att avlägga den s. k. teol. fil-examen för att sedan få inskrivas i den teologiska fakulteten. Det var på vårterminen 1930, som de teologiska studierna kunde påbörjas. I samband med skildringen av dem presenterar förf. sina lärare – nu snart närmast legendomspunna personer. Levande och fängslande tecknas porträtten av Efraim Briem, Johannes Lindblom, Erling Eidem, Hjalmar Holmquist, Gustaf Aulén, Anders Nygren och Yngve Brilioth. Recensenten har sett och hört och delvis känt de flesta av dessa grandseigneurer i svensk teologi men aldrig själv haft någon av dem som lärare. Inte minst därför är det så spännande att låta känna Barnekows syn på dessa sina akademiska lärare, vilkas skilda teologiska valörer även antyds. I det sammanhanget faller förf. en mild dom över de liberala anstrukna och gör den träffande jämförelsen: ”I sin fromhet flydde de på Kants sätt till samvetet.”

Under studietiden hinner Barnekow med både förlovning, militärtjänst och utlandsstudier i Paris, och även i dessa samman-

hang ger han prov på sin goda berättarkonst. I september 1933 är Barnekow klar med sin teol. kand. och på hösten är det alltså dags att "prakta". Huvudlärare under den praktisk-teologiska kursen var dåvarande docenten Dick Helander, vilken får Barnekows varma erkännande som vägleddare. Efter "prakt"-terminen – enligt förf. alltför kort – blev Kjell Barnekow prästvigd den 17 december 1933 av biskop Edvard Rodhe. Någon omedelbar prästtjänst blev det inte, då förf. redan nu var inriktad på fortsatta teologiska studier. Den 10 september 1934 gifte sig förf. med Anna-Stina Callmer, tillhörande samma prästsläkt som Barnekows barndoms- och konfirmationspräst. Licentiatexamen avlades i ämnena kyrkohistoria och dogmatik, och i samband med förf:s berättelse härom kommer två nya lundaprofessorer in i bilden: Hilding Pleijel och Ragnar Bring, båda f. ö. ännu i livet. I sina licentiatstudier hade Barnekow stor framgång och lekte nog en tid med tanken på att göra en akademisk karriär. Så skulle emellertid inte bli fallet.

Förf. berättar utförligt om sina forskningar i Niels Hemingsens teologi och om hur materialet tvingade honom att överge det i Lund "obligatoriska" Nygrenska schemat, "a priori konstruerade frågor på stoffet, som så passades in i alternativet eros eller agape" (s 251). Barnekow hade funnit, att han i stället måste precisera terminologin hos Hemingsen och analysera det kunskapsteoretiska och allmänfilosofiska betraktelsesättet hos denne efter "den i England och Frankrike vanligaste metoden för idéanalys". Denna metod behagade emellertid icke Anders Nygren, som var den tongivande mannen i fakulteten och det viskades att denne ville nedvärdera betyget på avhandlingen till 1½. Efter en kompromiss fick avhandlingen 2 betyg, men med tvekan, vilket diskvalificerade Barnekow för en docentur. Vägen kom i stället att gå från Lund ut till den praktiska prästgårdningen. Det är ytterst intressanta inblickar i det teologiska klimatet i Lund år 1940 och tiden däromkring, som denna öppenhjärtiga memoarbok låter läsaren få del av.

Jämte de mycket fina personhistoriska aspekter, som Barnekow ger, lämnar han också mycket viktiga bidrag till den kyrkohistoriska utvecklingen under 1930- och 40-talen med perspektiv framåt i tiden. Särskilt betydelsefullt i detta sammanhang är kapitlet om den lundensiska högkyrkligheten och Laurentiistiftelsen (s. 225–242). Här skildrar förf. "den tidebönsgrupp, som dagligen

samlades i Domkyrkans absid kl. 13" och vilkens medlemmar kom att bilda det arbetslag, som med tiden skapade Laurentiistiftelsen – det studenthem med tillhörande kapell (sedermera kyrka) som blev en fristad i Lund för studenter med "högkyrklig" läggning. Med utomordentlig träffsäkerhet tecknas här porträtt av Harald Andersson, Bengt Strömberg, Ingvar Hector, Lechard Johansson, Ragnar Ekström och Olle Herrlin – den egentliga tidebönsgruppen – och i samband härmed också av Herbert Olsson, Albert Lysander och Gunnar Rosendal. Den svenska högkyrkighetens historia är ännu i stort sett ett oskrivet kapitel. Anmälaren har i PHT (årg 69, 70 och 74) i tre uppsatser skildrat "Birgittagestalten och svensk hörkyrklighet under 1900-talet", dvs. de första impulserna som kom från England 1908 och som ledde till bildandet av Sankt Sigfrids Brödraskap 1916 samt Societas Sanctae Birgittae 1920, där emellertid banérförarna samt och synnerligen kom från Mellansverige. Barnekow har kompletterat bilden av den framväxande högkyrkligheten med denna skildring av den liturgiska väckelsen i Lund och dess förgrundsmän. Det är en värdefull dokumentation, som han där givit.

Kjell Barnekow slutar sin framställning 1940, då han efter disputationen lämnar Lund. Då var Laurentiistiftelsen ännu bara en dröm, en vision. Det vore värdefullt att få följa fortsättningen i en andra del av hans memoarer.

Nu och då framskymtar Barnekows framtida engagement i den s. k. social-etiska delegationen. På något sätt tycks han i detta se ett samband med sin ungdoms kyrkliga ideal. Den av de i boken skildrade personerna, som skulle kunna ha utgjort en brygga från denna lundatidens hänförelse till en senare tids social-etik är utan tvekan Herbert Olsson. Så vitt recensenten har sig bekant, kom emellertid den social-etiska delegationen att beträda helt andra vägar än vad denne från början hoppats och trott på. Från högkyrkligt håll kom också Barnekows senare utveckling – under påverkan av nämnda delegation – att betraktas både med misstro och besvikelse. Det vore därför av stort intresse att få se Barnekows egen beskrivning av den personliga utvecklingen – och den kyrkliga, såsom den ter sig ur hans synpunkt – under 50-, 60- och 70-talen. Vi emotser med spänning fortsättningen!

Begnt Ingmar Kilström

Fotografihistoria

Rolf Söderberg och Pär Rittsel, *Den svenska fotografins historia 1840–1940*. Stockholm. Bonnier Fakta 1983, 344 s.

Under senare år har intresset för äldre fotohistoria ökat betydligt. Idag finns en i rätt vida kretsar spridd insikt om äldre fotografiers ovärderliga betydelse som dokument och källor till bl. a. lokalhistoria, bygghistoria, folklivets historia och inte minst, naturligtvis, till personhistorien. Detta har lett till att äldre fotosamlingar idag allt oftare vårdas som de värdefulla dokument de faktiskt är. Samtidigt äger fotografierna ytterligare en dimension. De är fotografens bildkomposition. Nästan alltid har fotografen inväntat rätt ögonblick eller arrangerat en bild.

Hittills har inget samlat verk funnits om den svenska fotohistorien, och därför är det en pionjärgärning som Rolf Söderberg och Pär Rittsel gjort när det skrivit en omfattande historik över detta ämne. Boken spänner över 100 års fotograferande fram till 1940. Författarna har delat in sitt material i ämnesordnade kapitel, som Porträttfotografen 1860–1900, Social dokumentation 1860–1900, Teaterfotografiet och Tidningsreportaget. Ett drygt åttiotal fotografer presenteras mer utförligt. Flera av dem ägnas upp till sex–sju sidor bild och text. Här återfinns många kända namn, alltifrån den mycket kände 1800-talsfotografen Johannes Jaeger till Frans G. Klemming, Carl Curman, Severin Nilson, John Herzberg, Ferdinand Flodin och en av det sociala 1900-talsreportagets stora – Gunnar Lundh. Mest utrymme av alla får Henry B. Goodwin – 14 sidor bild och text.

Fotografins tekniska historia tas också upp av författarna. Begrepp som stereoskopbild, daguerrotyp, gummitryck och bromoljetransfer förklaras och pressfotografernas kamerautrustning skärskådas. Ett bra register och omfattande bibliografiska uppgifter avslutar verket. Det har dessutom blivit en mycket vacker bok, välgjord in i minsta detalj. Såväl layout som reprofotografering liksom tryckning är värda särskilda eloger. Alla bilder presenteras generöst och i stort format, allt dessutom på ett papper som gör bilderna rättvisa. Med andra ord har Söderberg och Rittsel åstadkommit en efterlängtat översikt över vår fotohistoria. Men kanske är det här på sin plats med några funderingar kring om detta verkligen ger en rättvisande bild av fotohistorien. Boken *Den svenska fotohistorien* kommer sä-

kert att bli ett länge framöver rådfrågat uppslagsverk.

Författarna påpekar själva i sin text hur svårt det många gånger kan vara att få en klar uppfattning om fotografers samlade verk. Det är helt enkelt svårt att spåra upp bildsamlingar i museer och arkiv, eftersom de ofta splittrats på olika ämnen. Därför har Söderberg och Rittsel ibland uppenbarligen varit tvungna att orientera sig om olika fotografers verk med utgångspunkt i vad som redan finns skrivet om dem i den tryckta litteraturen. Eftersom denna bitvis är mycket mager, har resultatet bitvis också blivit tunnare än vad som kanske varit möjligt. Till viss del är det kanske klokt att se boken som en sammanfattning: det här vet vi idag om vår fotohistoria, det här kan vi presentera, resten kräver ny grundforskning.

När det gäller stockholmsk fotohistoria är författarna dock mycket väl orienterade. Båda verkar till vardags i Stockholm och mycket litet av stadens fotohistoria kan ha undgått dem. Verket har en stockholmsk slagsida, något som författarna för övrigt ber om utsäkt för i sitt förord.

Ett annat slags tendens i urvalet har att göra med vad författarna menar hör hemma i en fotohistoria. Det är uppenbarligen skillnad på fotografer och fotografier. Rittsel och Söderberg tenderar att inskränka den svenska fotohistorien till att handla om de "eleganta" fotograferna, de som ägnade sitt fotograferande åt ett estetiskt skapande, fotograferna som i första hand var konstnärer. På s. 54 skriver de att den "bildskatt" som utgörs av fotografier av t. ex. äldre, numera försvunna stadsmiljöer inte hör hemma "i en exklusiv fotohistoria som denna".

Till de därigenom uteslutna fotograferna hör flera kända fotografer. Bl. a. Karl Lärka, biograferad i SBL, göteborgsfotografen Axel Svensson, vars fotosamling presenterades i boken Tapethandlare Svenssons Göteborg 1976, och finnmarksfotografen Nils Keyland, också från biograferad i SBL. Andra som uteslutits är västgötafotograferna Karl F. Andersson och Gustaf Ewald, vars bilder utgavs i två separata volymer 1981 och 1984. Uteslutet är dessutom ett kapitel i vår fotohistoria, det som borde ägnats alla de hundratal, kanske flera tusen, duktiga amatörfotografer som verkade runtom i landet i början av 1900-talet. Tyvärr finns inte många lokalhistoriskt förankrade inventeringar av dessa fotografers verksamhet, men resultat från t. ex. Västerbotten och Dalarna visar

att där fanns många skickliga fotografer med omfattande verksamhet. Bra exempel på lokala fotografers bilder finns t. ex. i årsboken Västerbotten 1972, 1977–79 och 1982.

Dessa fotografer saknade ofta konstnärliga ambitioner. De kunde ta utsökta, stämningsfulla, sakliga och skarpa bilder med både balans och harmoni i bildkompositionen, men några fotokonstverk av den högre skolan är det sällan fråga om. Därmed faller de flesta för Söderbergs och Rittsels krav på att deras bilder "skall lysa av elegans, tyngd och konsekvens" (s. 233). Man kan alltså fråga sig om det är rimligt att en fotograf måste vara skön bildkonstnär för att vara säker på en plats i vår fotohistoria.

Vi har med Den svenska fotografins historia fått en mycket välgjord presentation av en rad viktiga fotografer. Ett uppslagsverk där olika decenniers fotografer och fotoideal levandegörs. Men förlaget bör nog se detta verk som del I av vår fotohistoria. Del II väntar fortfarande på att bli skriven. Där borde Söderberg och Rittsel i första hand koncentrera sig på våra bygdefotografer och dokumentärfotografer av olika slag. Många viktiga namn och "epoker" skulle säkert vara värda att lyftas fram. Några namn som jag själv tycker skulle ha en given plats i del II, är Lotten von Düben, Mathias Klintberg och Gerda Söderlund. Alla var de på olika vis betydelsefulla fotografer. En fortsättning av vår fotohistoria skulle dessutom ha alla förutsättningar att bli mycket spännande, eftersom denna oskrivna del av fotohistorien är omfattande och viktig, men samtidigt mycket outforskad.

Jan Garnert

Visdiktare och konstnär

Matts Heijbel, *Ruben Nilson. Visdiktaren. Konstnären. Plåtslagaren*. Förlags ab Marieberg, Sthlm, 1984, 160 s.

Ruben Nilson (1893–1971) är en av våra främsta visdiktare. Många av hans visor har blivit klassiker, såsom t. ex. Amerikabrev, Balladen om Eken, Den odödliga hästen, Den okände soldaten, Fimpen och tändsticken, Laban och hans döttrar, Rallarevisa, Trubaduren och Åkare Lundgrens begravning.

Om visornas upphovsman har man dock vetat påfallande lite, fr. a. troligen beroende på att han efter genombrottet på 1930-talet

drog sig undan offentligheten.

Ruben Nilson föddes i Sthlm i en arbetarfamilj och växte upp i egnahemsområdet Årsta. Han gick fyra år i folkskola med mycket goda betyg och lär ha varit besviken över att inte ha fått studera vidare. I stället utbildade han sig till plåtslagare och var anställd i sin brors verkstad i Sthlm fram till 1934, med undantag för ett misslyckat försök som egen företagare i Örebro 1918–23. Han var en duktig yrkesman men sämre i affärer.

På sin fritid ägnade han sig åt måleri och visdiktning. Han tycks främst av allt ha velat bli erkänd som konstnär, utställningsdebuterade 1929 och deltog de följande åren på utställningar på Liljevalchs. Det var dock som visförfattare han fick sitt genombrott. Uppmanad av bl. a. Vilhelm Moberg gav han till slut efter för en tjatande vänkrets och gav ut debutsamlingen Vanvördiga Visor på Hökerbergs förlag 1935 och med illustrationer av honom själv.

Samlingen väckte stor uppmärksamhet och hans visor togs upp av bl. a. Anders de Wahl och Gunnar Turesson. Själv blev Ruben Nilson irriterad över vad han ansåg vara sirapsartiklar i veckopressen och av vad han upplevde som borgerlighetens förundran över att en arbetare kunde skriva. Med ett par undantag vägrade han sedan att låta sig intervjuas, trots ihärdiga försök från massmedia.

I samband med genombrottet lämnade Ruben Nilson plåtslagaryrket efter en schism med brodern/arbetsgivaren. Han försökte därefter leva på sitt konstnärsskap och skrivande och levde periodvis i svår, men till stor del självvald misär. Han lämnade sin hustru 1937 och bodde i 25 år gratis och mer eller mindre i hemlighet i varuhuset SPAK:s möbellager, först i Sthlm, sedan i Stocksund. Genom stipendie- och STIMPengar fick han 1964 möjlighet att köpa ett torp i Åkerlänna, nordväst om Uppsala, dit han flyttade med sin nya kvinna. Även här ville han vara i fred, hade hemlig telefon och ingen postgång. Många av hans gamla vänner visste inte ens om att han var i livet.

Förutom debutsamlingen utgavs även samlingarna Vår vackra värld (1937) och Balladen om Eken (1947), samtliga i flera upplagor. Genom Fred Åkerströms insjuningar på 1960-talet fick Ruben Nilsons visor en renässans och han är i dag en av våra mest sjungna visförfattare. Ett Ruben Nilson-sällskap bildades 1981, nyligen sände TV ett prisbelönt program om honom och nu har alltså frilansjournalisten Matts Heij-

bel sammanställt den första biografen över honom.

Förf. har gjort ett mycket ambitiöst arbete. Förutom studier i arkiv, bibliotek m. m. har han intervjuat cirka 150 personer som på ett eller annat sätt haft beröring med Ruben Nilson. Framställningen är detaljrik, redig, lättläst, grafiskt tilltalande och inramad av ett omfattande bildmaterial, bl. a. med Ruben Nilsons egna illustrationer. Många av hans visor är också medtagna, en del publicerade för första gången.

Det märks att förf. är Ruben Nilson-älskare, men skall ha all heder av att inte låta detta gå ut över sakheden. Det är en välgjord, osminkad biografi över denne intressanta visdiktare och personlighet.

Carl Henrik Carlsson

Per Meurling – en radikal humanist

I 30-talets mångskiftande kulturdebatt var Per Meurling en flitig deltagare. Han tillhörde den radikala kretsen kring Per Nystrom i Lund och bedrev kultur- och litteraturkritik med tydliga marxistiska förtecken. Britt Hultén har i sin avhandling om de svenska 30-talstidskrifterna (1977) betraktat honom som den mest renodlade marxisten i Lundakretsen, Tomas Forsner har ansett honom vara mer polemiker än analytiker (Ord och bild 1980) och Margareta Zetterström har funnit honom tillämpa marxismen på ett mekaniskt och odialektiskt sätt (Erik Blomberg – en kämpande intellektuell, 1977).

Nu har Meurlings texter blivit föremål för en inträngande granskning av Tommie Zaine i *Radikal 30-talshumanism. En studie i Per Meurlings tidigare kultur- och litteraturkritik med tonvikt på åren 1933–36* (Uppsala 1983, 179 s., personreg.). Läsaren får följa Meurlings väg från 20-talets estetiserande skepticism med positiva värderingskriterier som "sanning och skönhet" och "vetenskap och konst" över det tidiga 30-talets honnörsord "radikalism" till decenniemittens "medvetenhet", "reell humanism", alltså en humanism som tar hänsyn till samhällsindividen. Avhandlingens titel är alltså välvald och läsaren ges en nyanserad bild av den schablonstämplade Per Meurling.

Det är inom Clartés krets Meurling trevande närmar sig sin marxistiska hållning. Vid 30-talets början ser han som sin uppgift att inom litteraturkritikens ramar avslöja missförhållanden i samhället, vid dess mitt är den marxistiska intentionen dess klarare: att medvetandegöra läsarna om det borger-

liga tänkandets bankrutt. Dikten har för honom blivit klasspropaganda, och diktns uppgift är att upprätthålla människans värde som samhällsindivid.

Liksom 30-talets primitivister intog Meurling en radikal hållning i sexualdebatten och hävdade den erotiska skildringens rätt till plats i litteraturen, dock inte som ett uttryck för en sann livskänsla som för primitivisterna, utan som uttryck för en sannfärdig skildring av livet självt och de sociala villkoren. Så blev D. H. Lawrence's romaner socialt trovärdiga och Agnes von Krusenstjernas i samtiden debatterade romancykel *Fröknarna von Pahlen* lärande, sann och avslöjande. Båda författarna ifrågasatte den rådande sexualmoralen. I Wilhelm Reichs efterföljd såg Meurling i sexuellt förtryck ett uttryck för klassförtryck.

Meurlings litteratursyn kan slagordsmässigt sammanfattas, anser Zaine, som ett krav att formen skall vara realistiskt hållen och innehållet klassmedvetet. Så faller t. ex. Pär Lagerkvist för strecket, eftersom han i abstrakt form privatiserar i sina skildringar av världens ondska. Doktrinär får dock aldrig litteraturen bli. Diktandet måste byggas på äkta ingivelse. Diktare som var både socialt medvetna och ursprungliga var för Meurling t. ex. Harry Martinson, Eyvind Johnson, Ivar Lo-Johansson och Vilhelm Moberg. Deras gemensamma drag var kritiken av borgerlighetens brister, avslöjandet av juridiska, sociala, moraliska och ekonomiska missförhållanden.

När Meurling försöker flytta över programmet också till bildkonsten, blir hans argumentering för en social-realistisk konst smått parodisk. 1900-talets europeiska kritiska experimenterande konst avfärdas till förmån för den sovjetiska sentimentalt idealiserade människoskildringen. Zaine försvarar sitt avhandlingsföremål med att han var mindre bevärdad på bildkonstens område än på litteraturens. Och sant är nog det. Intressant hade varit om Zaine med sitt analysinstrument dragit in Erik Blombergs synpunkter i den debatten. På så sätt kunde olika slags socialistisk konstkritik belysas.

Över huvud taget önskar jag att Zaine inte isolerat Meurling i 30-talets debatt. På många sätt är hans utveckling från estet till programmatiker ganska typisk för tiden. Kanske en jämförelse med just Blomberg, vars åsiktsförändring går i en liknande bana, hade varit fruktsam och Meurlings särart kanske blivit än tydligare. Så blir kapitlet "Marxism eller borgerlig humanism?" det avsnitt, där det verkligen brän-

ner till i avhandlingen. Här konfronteras Meurlings teser med andra samtida skribenters och belyses Meurlings position i samtiden. Tommie Zaine redogör för hans debatter med t.ex. Manfred Björkquist, Gunnar Hirdman och Alf Ahlberg. Hans polemik får en annan tyngd och hans synpunkter blir förståeliga. Han anklagar t.ex. arbetarrörelsen för att bara ha övertagit borgerlighetens bildningsideal. Han anser det vara ett svek mot arbetarklassen att den i stället inte givits ett redskap att ifrågasätta de "eviga värdena" och för att förändra världsordningen.

Tommie Zaine är en närsynt läsare av Meurlings texter, han verkligen analyserar dem och inte bara platt refererar. Dock skulle jag önska att han varit generösare med att sätta ut dateringar för de citerade Meurlingartiklarna. Läsningen måste ofta avbrytas för kontroller i notapparaten eller i den bibliografi över Meurlings artiklar som Zaine sammanställt. Den är alfabetiskt uppställd, och det passar bra för att orientera sig i texten, men de hade i mitt tycke varit intressantare att få en kronologiskt ordnad artikelsammanställning.

Avhandlingen ingår som nummer två i *Aesthetica Upsaliensia*. Den är ett stenciltryck med 179 tättskrivna sidor. Inte den minsta lilla bild av Meurling i hans ungdom lättar upp framställningen. Jag förstår de ekonomiska orsakerna. Men måste en avhandling se ut som en stencil utskickad från hyresvärden? Kan inte en avhandling få se ut som en bok?

Barbro Schaffer

Minnen av Clarté-rörelsen

År 1984 pensionerades Kaj Björk som ambassadör i Ottawa. Han hade då en omväxlande bana att se tillbaka på. I ungdomen som student vid högskolorna i Göteborg och Stockholm hade han varit aktiv clartéist, i det följande yrkeslivet internationell expert inom den socialdemokratiska rörelsen och senare chefredaktör för *Ny Tid* under åren fram till tidningens nedläggning 1963. Därefter var han diplomat – sändebud i Kina på 1970-talet och slutligen i Kanada. Den minnesbok han lägger fram (*Ett 30-tal. Minnesbilder*. Sthlm: Tiden, 1984, 198 s.) har en ovanlig begränsning i tiden. Den börjar då författaren är tolv år och avslutas när han fyller tjuogoett. Framställningen är genomarbetad. Björk ställer sitt liv och sina politiska ställningstaganden i relation till händelseutvecklingen ute i värl-

den. Några begränsningar blir nödvändiga. Han tvingas av och till konstatera att den eller den tilldragelsen inte alls observerades av skolgossen.

Kaj Björk ger vissa glimtar av livet i den familj han växte upp i. Fadern Adolf Björk var psykiater och vid tiden för sonens födelse praktiserande läkare i Göteborg. Redan året därpå gick han plötsligt ur tiden, 34 år gammal. Ändå står det klart för läsaren att Björk inte varit opåverkad av faderns minne. Denne hade studerat medicin i Lund och Stockholm och tidigt anslutit sig till radikala kretsar och åsikter. Några omdömen som recensenten framletat ur Göteborgs Läkaresälls krets förhandlingar för 1919 vittnar därom. I Gösta Göthlins minnesord över Adolf Björk heter det: "Med ett våldsamt livsbegär kastade han sig ut i det sjudande livet och blev snart en förgrundsfigur i den Lidforsska kulturkretsen i Lund. Han var en teoretiskt övertygad socialdemokrat och stod i livligt och personligt utbyte med flertalet ledande män inom det socialdemokratiska partiet." Nekrologens författare antyder dock några begränsningar hos Björks för övrigt dominerande personlighet. Han förmodar, att "Björks intellekt var av övervägande receptiv och kombinatorisk natur, under det att han mindre ägde den skapande kraften. Å andra sidan skuro hämningar in och blevo till integrerande delar av hans personlighet." Björks beläsenhet omvittnas: "Hans bokhylla dignade av den litteratur, som söker nyckeln till livets och människans gåta: religion, filosofi, naturvetande och människoskildring." – Adolf Björks spekulativa läggning har dock ingen motsvarighet hos sonen. Dennes uppmärksamhet riktades tidigt mot den konkreta sociala, ekonomiska och politiska verkligheten.

Adolf Björks på sin tid diskuterade roll vid en ung studentskas död i Lund antyds av sonen. Den har nyligen granskats av Johannes Blidfors i monografen *Lejoninnan från Lund*. Ett livsöde kring sekelskiftet (1982).

Kaj Björks mor var konsthantverkare och som sådan försörjde hon sig som änka med fem barn. I minnesbilderna figurerar särskilt äldste sonen Leif Björk, elva år äldre än Kaj, även han Clartéist och under några år gift med Karin Boye; med tiden blev han byråchef vid Statistiska centralbyrån.

Kaj Björk gick i Göteborgs högre skola. Skolan var visserligen präglad av liberala idéer men även av elevernas här-

komst ur burgna familjer. Om sina lärare har Björk inte ett ord att säga. Mera har han att berätta om livet med några likasinnade bland eleverna. Till dessa hörde litteraturprofessorn Sverker Eks söner Jan och Anders, den förre längre fram lasarettsläkare, den senare ryktbar skådespelare. Björk omtalar även att filosofiprofessorn Malte Jacobsson hade barn i skolan.

I det Björkska hemmet förekom då och då Sven Backlund, publicist i den socialdemokratiska pressen och expert inom partiet på internationella frågor. Björk vill inte vidgå några direkta impulser – han läste sällan vad Backlund skrev – men nämner ändå den stimulans det kan ha utgjort att ha hört och sett den populäre Backlund. Utvecklingen i Sovjetunionen fångade redan tonåringen Björks intresse. Leif Björk och Karin Boye ingick i den nordiska Clarté-delegationen som besökte Sovjet 1928. Intresset för den ryska samhällsutvecklingen stimulerades under de följande åren av broderns artiklar i ämnet. Vid privat umgänge med bröderna Ek styrktes Kaj Björks radikala åsikter. Till Björks tidiga inspiratörer hörde också Ebbe Linde, vid denna tid verksam i Göteborg som lärare vid Chalmers. "Ebbe Linde, en glad och vänlig man några år över de 30, tillhörde vår miljö, och han gav oss mycken uppmuntran. Vår späda ålder hindrade honom inte att ta oss på allvar. Själv hade han tagit studenten vid 15 års ålder. Hans lärdom och hans intressen tycktes sträcka sig över alla tänkbara områden. Poesi, prosa och dramatik flödade ur hans penna." En tid frestades Kaj Björk att sluta upp kring den socialdemokratiska utbyrtaren Albin Ström, därtill påverkad av Linde som följde Ström en bit på vägen. Men Björk orienterade sig mot den socialdemokratiska huvudlinjen i politiken. Härvidlag blev Per Nyströms besök i Göteborg av betydelse för honom: "Denne lundaakademiker med sin glada och frodiga uppsyn motsvarade inte alls traditionella föreställningar om marxistiska kammarlärda."

Kaj Björk anslöt sig vid mitten av årtiondet till Clarté. Vid samma tid började han medverka i Ny Tid. Han debatterade skolfrågor och förde fram idéer som längre fram skulle bli mycket gångbara. Studentexamen skulle avskaffas, eleverna borde få medinflytande, praktikplatser kunde anordnas och ekonomiska hinder för högre utbildning avlägsnas. Ny Tids dåvarande chefredaktör Rickard Lindström var reformist och föga ortodox socialist. Unge Björk observerar

Lindströms kapacitet som journalist men träder inte i närmare beröring med honom och lägger denna gång inga nya drag utöver tidigare kända till hans personlighet.

Kaj Björk överflyttade snart till Stockholm. Han medarbetade i Social-Demokraten och sökte upp Zeth Höglund, en av faderns ungdomsbekanta. Till någon fast anställning inom tidningen, som Björk eftersträvade, ville Höglund likväl inte använda sitt inflytande. – Höglund är inte lika radikal som i sin ungdom och hans och unge Björks åsikter gick kanske för mycket isär.

På högskolan i Stockholm mötte Kaj Björk bland lärarna en akademiker som stod Clarté nära. Det var Alf Johansson, än så länge docent, som undervisade honom i nationalekonomi och gav goda impulser. Men Björk har rum för viss kritik. "Min enda invändning mot Alf Johansson var att han föreföll mig alltför tolerant som akademisk lärare. När jag skrev en uppsats om rationalisering, var han inte alltför kritisk vid granskningen, och vid senare muntligt förhör blundade han för kunskapsblottor."

Från 1937 blev inbördeskriget i Spanien en central angelägenhet för Kaj Björk och för de politiska kretsar där han rörde sig. Till dem som talade för de regeringstroga i Spanien hörde Georg Branting och Per Meurling och Björk ger dem konturer i sin framställning: "Georg Branting var mannen som förmådde släta ut alla tvivel om den spanska kampens renhet. Med sin bittra och lidande uppsyn verkade han märkt av kriget, och hans torra röst förmedlade ett budskap om fascistiska illdåd, ... Som en stor mans son hade han en särskild sorts auktoritet. Hans inflytande i det egna partiet var ringa, men han hade många kontakter med vänsterradikaler i andra länder." Bilden av Per Meurling tecknas inte av Björk med samma sympati. Han menar, att Meurling exploaterade minnet av brodern Olles död i Spanien, då han framträdde som talare. "I årtal hade hans förening av marxistisk lärdom med formell skicklighet imponerat på Clartés läsare. När det gällde personpolemik mot politiska motståndare hade Meurling ingen konkurrens. Att vi avnjöt hans hårdaste snärtar och länge bevarade dem i vårt minne har jag lust att kalla ett exempel på ondskans fascination. Men som person föreföll han snarare amoralisk än ond."

Vid 30-talets slut gick Clarté-rörelsen genom en kris som hotade dess existens. Den tysk-ryska paktens konflikter mellan Sovjet och Finland resulterade i nya kon-

stellationer. Ebbe Linde rasade i pressen mot ryssarna. Zeth Höglund tog avstånd från Clarté och flera Clartéister med gamla sympatier för Sovjetunionen ville nu avveckla organisationen. Dess roll som förmedlare mellan socialdemokrater och kommunister var för en tid utspelad. Gunnar Inghe och Nils Kellgren hörde till avfällingarna och Stellan Arvidsson var numera Finlandsaktivist. Bland de ståndaktiga fanns Gösta Rehn och Arnold Ljungdal liksom Per Nyström. Den sistnämndes åsikt blev avgörande för Björks tilltro till Clartés framtid. — Anspråk som samtidigt fördes fram på att utestänga kommunisterna inom ABF stupade på studierektorn Gunnar Hirdmans motstånd. — Till dem Björk lärde känna vid slutet av denna epok hörde C.-H. Hermansson som liksom några andra Clartéister i stället befästes i en kommunistisk övertygelse. Björk tog emot grundläggande impulser av den s. k. austromarxistiska skolan och dess syn på socialiseringsproblemet och kunde inte dela Hermanssons uppfattning av den storpolitiska utvecklingens djupare innebörd. "Hermansson befann sig i ett tillstånd av genomsökande ideologisk klarhet. Det gällde för honom att skära igenom all sentimentalitet och komma fram till en logiskt oantastlig hållning, hur avskräckande denna än kunde verka för mer känslosamma personer." Kaj Björk, nu myndig, förblev på en gång Clartéist och socialdemokrat. — I boken finns ett personregister som tyvärr har vissa defekter.

Åke Lilliestam

Från målare till ambassadör

Yngve Möller, *Mina tre liv. Publicist, politiker, diplomat*. Sthlm: Tiden, 1983, 346 s.

Bokens författare har brutit sig en bana som publicist, politiker och diplomat och har redigerat titeln på sin minnesbok efter mönster därav. Yngve Möller föddes i Onslunda socken i sydöstra Skåne 1912. Fadern var i likhet med flera andra av socknens invånare borstbindare och försörjde sig med hustruns bistånd på att försälja dessa produkter inom ett distrikt av några mils omkrets i det skånska landskapet. Fadern var en tid i Amerika men återvände. En av Yngves bröder emigrerade till Danmark och blev bofast i Köpenhamns omgivning.

Från 1920-talet bodde familjen i eget hus. År 1921 elektrifierades byn och inom kort vidtog andra förändringar av det sociala livet. Det lyssnades till radio via hörlurar och

automobiler susade fram på bygatan. Snart visades även stumfilmer i en lokal i byn. Föräldrarna vandrade mellan gårdarna och sålde sina produkter. Från 1925 kunde man dock sälja från egen bil. Sonen Yngve sattes i målarlära och arbetet förde honom till Malmö, där han 1932 blev medlem av en socialdemokratisk ungdomsklubb. Han lärde känna den socialdemokratiske publicisten Yngve Gyllin som stimulerade Möller att söka sig till Brunnsviks folkhögskola. Hans första erfarenhet av Brunnsvik blev en tvåveckors sommarkurs 1933 i ABF:s regi med Gunnar Hirdman som introduktör till den socialistiska teorin. Den följdes snart för Yngve Möllers del av två vinterkurser som elev vid folkhögskolan och han kan liksom många andra vittna om den utomordentligt stimulerande miljön vid denna skola.

Särskilda intryck under denna period av sitt liv tog Möller dels av Martin Andersen Nexös Pelle Erövraren — och intresset blev inte mindre av att bokens huvudperson utvandrat till Bornholm från en ort inte långt från Möllers hemtrakt — dels av Nils Karleby Socialismen inför verkligheten. Karleby gick ur tiden vid unga år — han var då sekreterare i socialiseringsnämnden. Tage Erlander har i en artikel om Karleby i SBL (1975) vittnat om hans betydelse som teoretisk idégivare vid sidan av Ernst Wigforss för en hel generation av unga socialdemokrater. — Möller minns sin handledare: "Gunnar Hirdman var en medryckande föreläsare med stora fonder kunskap, förvärvade huvudsakligen genom självstudier. Han hade ett lustigt sätt att beledsaga sitt tal med täta, starka fnysningar, medan han höjde och sänkte lejonmanen, leende vänlig och svår att motstå i sin entusiasm och intellektuella rörlighet."

Lärarna vid Brunnsviks folkhögskola presenteras utförligt en efter en av den tacksamme eleven Möller alltifrån rektorn Alf Ahlberg till den lärde statsvetaren John Lindgren, som nog var den som betydde mest för Möller, till Erik Eklund, skolans administratör, Gustaf Uhr som undervisade i ekonomi och geografi, Richard Norrman som var historielärare och skolbibliotekarie, till musikläraren Bertil Blomberg. Den sistnämnde var måg till en av skolans förutvarande rektorer, Yngve Hugo, och huvudansvarig för Brunnsviks sångbok liksom skolans rika sång- och musikliv. Genom sångboken blev Möller som så många andra ur senare och följande generationer av elever förtrogen med tonsatta delar av Erik

Axel Karlfeldts, Dan Anderssons och andra dalaskalders verk.

När Möller väl var tillbaka i Malmö och måleriet fann han att hans håg stod till journalistiken och han rekommenderade sig hos Torsten Nilsson på Arbetet. Innan han hann byta yrke hade han emellertid några sommarmånader framför sig som elev vid Nordiska folkhögskolan i Genève. Till skolans upphovsmän hörde en annan publicist, Sven Backlund, som Möller kunde studera på nära håll: "Backlund var då ännu inte fyllda femtio år. Son till en präst och en skådespelerska rörde han ursprung från båda: en väldig predikare och en storartad aktör. Han var invalidiserad i ena foten och haltade markant. Gestalten var satt och kraftig, håret yvigt. När han kom i tagen travade han fram och åter på podiet, slog käppen hårt i talarstolen, allt under flödande tal med globala perspektiv."

Ännu någon tid ägnade sig Möller åt måleriarbete i Stockholm. Han besökte då ånyo ABF och lärde känna en annan skåning, Ivar Dahlberg som gav honom tillfälle att medarbeta i sin tidskrift Studiekamraten. — Efter några år som journalist vid olika socialdemokratiska landsortstidningar inträffade för Möllers del 1942 — han var då 30 år gammal — en avgörande förändring. LO:s pressombudsman Ragnar Casparsson erbjöd honom en nyinrättad syssla som biträde till denne. Möller blev centralt placerad och bevitnade åtskilligt inom det politiska livet på nära håll. Inför minnet av Casparsson stannar Möller i motvillig beundran. Casparsson var till det yttre kortvuxen, till det inre självmedveten och kunde strängt kritisera själve Per Albin Hansson. Möller är dock förvånad över Casparssons felbedömningar. Då Tryggve Lie på hösten 1944 passerade Stockholm på väg till Moskva förespråkade Casparsson vid en middag på Carlton hotell att Sverige efter kriget borde begära att bli upptaget i det brittiska imperiet. — Casparsson saknar dock inte föregångare som Möller kan hänvisa till: Knut Wicksell talade 1892 för att Sverige skulle söka ryskt beskydd och Bengt Lidforss förordade 1900 en svensk anslutning till Tyskland.

I LO stannade Möller under sex år. Han var redan en välskolad iakttagare av det politiska livet när han 1948 flyttade till Gävle som chefredaktör för Arbetarbladet. Som ledarskribent kunde han där verka som social reformator i en anda som han betecknar som socialdemokratisk för att markera avståndet till den doktrinära socialismen som

han stod främmande för.

IBland fick Möller känna av följderna av sina ställningstaganden i spalterna. David Hall sade upp bekantskapen med honom efter det att Möller slutit upp bland dem som tvingade fram Halls avgång få månader efter dennes tillträde som finansminister 1949. När Gunnar Hedlund några år senare begick ett misstag då han deklarerade, ställde Möller och andra samma krav. Erlanders bedömning att Hedlund kunde kvarstå som statsråd finner Möller i efterhand vara den riktiga.

Skåningen Yngve Möller fann sig väl till rätta i Gävle och avböjde 1952 ett anbud att bli chefredaktör för den stockholmska Af-tontidningen, ett beslut Möller inte haft anledning att beklaga. Fyra år senare lades denna ned. — Som många andra socialdemokratiska publicister drogs Möller till politiken. Han valdes in i stadsfullmäktige i Gävle och var från 1958 och ett tiotal år framåt fullmäktiges ordförande. Det inträffade under en expansiv period av svensk ekonomi och även Gävle växte och förvandlades. Ett monstruöst varuhus byggdes vid stadens stortorg och Möller ångrar också sin del i besluten om dess tillkomst. År 1954 återvände Möller till de nationella uppgifterna. Han blev då ledamot av riksdagens första kammare. Möller noterar att en av hans vänner, den liberale publicisten Anders Yngve Pers uppfattade detta åtagande som ett avsteg och ett "förräderi".

Möller var de första åren med om riksdagens öppnande. Han fann dock det dåtida ceremonielet förödmjukande för riksdagens ledamöter och avstod längre fram från att delta. Efter några år som kammarledamot fick Möller tillfälle att specialisera sig. Han valde utrikespolitiken och utsågs till ombud vid Europarådet i Strasbourg. Från 1963 deltog han i utrikesnämndens sammanträden och kort efteråt uttogs han till delegat vid Förenta nationerna. Arbetet i världsgör-organisationen synes ha legat väl till för Möller. Han upplevde tio generalförsamlingar och tog aktiv del i arbetet inom det utskott som behandlade biståndsfrågor.

Tillsammans med sin danskfödda hustru företog Möller vidsträckta resor till olika länder. Med Sovjetunionen såväl som USA blev han tidigt förtrogen och 1971 anträdde han en privat studieresa till Kina.

Det tredje steget i sin karriär var Yngve Möller beredd att ta 1972. Av utrikesministern Krister Wickman erbjöds han att bli sändebud i Washington. Han var 60 år gammal och accepterade inför utsikten att fylla

ut sin bana med några års arbete i USA. Med utgången av året lämnade Möller såväl Gävle stadsfullmäktige som riksdagen. Han drog sig tillbaka från Unesco-rådet och UD:s antagningsnämnd och avgick som ordförande i Gävleborgs sparbank. Den svenska kritiken av USA:s krigsinsatser i Vietnam lade emellertid hinder i vägen för Möllers tillträde. Den svenske ambassadören togs inte emot i Washington. Möller blev för en tid sysslolös. Nära nog ett halvår förlöpte innan han fick nya order. Utan föregående varsel underrättades han om regeringens beslut att han i stället skulle bli ambassadör i Oslo. Möller döljer inte att han fann det abrupta beskedet kränkande. Han antar dock att de nya formerna för medbestämmande inom förvaltningen numera lägger hinder i vägen för en sådan procedur.

Möllers minnesbok avrundas med en övervägande ljus skildring av fem års arbete i den norska huvudstaden. Till ambassadörens dominerande uppgifter hör att tillsammans med näringslivets företrädare söka främja de svensk-norska handelsförbindelserna. Bland hans åligganden fanns även plikten att närvara vid den årliga utdelningen av Nobels fredspris, som äger rum i universitetsaulan, och Möller faller några kritiska omdömen om den norska nobelkommitténs val av pristagare.

Personregister saknas till dessa välskrivna levnadsminnen.

Åke Lilliestam

I nervtrådarnas spetsar

Ragnar Granit, *Hur det kom sig – Forskarminnen och motiveringar*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag, 1983, 238 s., personreg.

Ragnar Granit – professor vid Karolinska institutet och nobelpristagare – har skrivit en memoarbok. Att välja mellan humaniora och naturvetenskap har säkerligen för många varit svårt. Ragnar Granit är en medicinare, som på flera ställen i rubricerade bok återkommer till denna svårighet. Trots sitt glödande intresse för fysiologin finner han sig vid flera tillfällen stå inför ett vägskäl. Hans skrift visar att det inte är en smalspårig naturvetare utan en person med bred bildning som hållit i pennan.

Man får följa hur en vetgirig yngling utvecklas till en neurofysiologins mästare, hans uppväxt i Helsingfors, studietid, forskningsresor och slutligen hans forskar- och lärargärning vid Karolinska institutet i

Stockholm. – Intressant är att ta del av skildringen av vardags- och studentlivet i Helsingfors. En rad berömda personer passerar revy och sätts i sammanhang med Granits familj och hans egen utveckling. Den som är bevandrad i Finlands kulturliv på 1910–30-talen igenkänner flera framstående bärare av vetenskap och konstnärlig verksamhet. Finlands oår berör han också liksom spänningar inom befolkningsgrupperna.

Den forskningsgren som han skulle komma att ägna sig åt var förhållandevis svagt representerad vid universiteten världen över, men i England fann han föregångare och framförallt ett forskningskamratskap. Han återvänder till detta forskningscentrum – Oxford – flera gånger under sin forskartid. Han skildrar med värme och humor äldre och jämnåriga kollegor.

Efter 25 års forskning över synsinnet började Granit arbeta inom ett nytt neurofysiologiskt fält, nämligen den centrala styrningen av kroppens rörelser. Forskningen över motorikens fysiologi varade i 20 år och under denna tid samlades omkring honom en stor skara forskare från skilda länder och av skildringen förstår man, att aktiviteten vid Nobelinstitutet var hög och ibland fanns det övernog med forskare och forskningsintensitet.

Han beskriver sin forskning på ett upplysande sätt, synsinnesforskningen ganska passager, men muskelmotorikens styrning mycket instruktivt och förståeligt även för en icke fackman. I ett kapitel diskuteras medvetandet ur fysiologisk synpunkt. Han framhåller i detta mycket intressanta avsnitt att, även om man på experimentell väg nått långt för förståelsen av denna synnerligen komplicerade sfär som medvetandet är, det är ett område som inte blott fysiologer studerar utan även filosofer och psykologer. Granit undrar om det är "alldeles säkert att experimentatorer med sina få och enkla test kan ta reda på allt vad en sådan finurlig cell har för sig". Han syftar här på att medvetandet är cellulärt lokaliserat – cellerna är "verkliga små homonuculi av klokhet i sin förmåga att integrera intryck".

Granit granskar forskningen, forskartyper och lärosäten kritiskt. Han ser att universitet och högskolor tenderar att bli i huvudsak yrkesskolor, då organisationsklådan hos byråkraterna blir allt mer påträngande, den intellektuella idealism, på vilken lärosätena skall byggas, trängs undan av antivetenskap.

När jag läser vissa avsnitt i boken hör jag

i andanom när Granit vid det ovala bordet i Karolinska institutets kollegierum gör ett inlägg, sakligt men ofta med en underton av humor. Boken vilar på saklig grund, visar lärdom, visdom, humor och medvetenhet.

Åke Nilzén

Diplomatminnen

Gunnar Jarring, *Rikets förhållande till främmande makt. Memoarer 1952–1964*. Bonniers 1983, 232 s.

Jarring skildrar i denna nya memoarbok (tidigare del anmäld i PHT 1981:4) sina år på några av den svenska utrikesstatens viktigaste befattningar: chef för utrikesdepartementets politiska avdelning – chef för representationen vid Förenta Nationerna – ambassadör i Washington. Han bjuder inte på sensationella avslöjanden men väl på god information och på goda inblickar i utrikesförvaltningens arbete. En mängd kända personer virvlar förbi på sidorna, i rutinlägen likaväl som i krissituationer, men författarens omdömen är alltid försiktiga och återhållsamma.

Måhända finns ändå några punkter att diskutera. Den kritiska inställning till utrikesminister Undén för undfallenhet mot Sovjetunionen hos några högre tjänstemän, som Jarring beskriver, var inte utan samband med Undéns egen hållning under krigsåren. De tjänstemän, som då upplevt hans tämligen konstanta kritik mot företrädaren Günther för ett alltför mjukt handlag gentemot Tyskland, måste ha väntat sig ett hårdare uppträdande av honom gentemot den stora grannen i öster, i synnerhet under hans första år. Gentemot Hitlers Tyskland hade Undén inte haft några illusioner – men var han alltid så realistisk när han bedömde sovjetiska förhållanden och intentioner? Under krigsåren hade de högre UD-tjänstemännen i viss utsträckning skött utrikespolitiken, medan Undéns meningar ofta underkänts i regeringen. Men hade resultatet blivit så dåligt, och var Undéns bedömning alltid så mycket säkrare än deras?

Men visst var Undén en utomordentlig departementschef, med enastående ställning inom regering, riksdag och parti. Jarring ger flera exempel på hans auktoritativa sätt att leda utrikesdepartement och utrikespolitik. Ett gäller en omröstning i säkerhetsrådet under Libanon-krisen 1958, där Jarring kom på mellanhand mellan Undén och Dag Hammarskjöld. Detta var en av Jarrings mer spännande upplevelser under hans tid hos FN. En annan var hans upp-

drag 1957 att söka medla mellan Indien och Pakistan i Kashmirfrågan. Den färgrika relationen om resor i detta uppdrag är en av bokens höjdpunkter.

Redogörelsen för åren som ambassadör i Washington sysslar just inte med storpolitik men bjuder på rolig och intressant läsning om sällskapsliv i Washington, informationsverksamhet och kontakter med svensk-amerikaner. Mindre spektakulära men väl så väsentliga uppgifter för en svensk diplomat, som har att ge Sverige bästa möjliga plats i olika amerikanska samhällsskiktets bild av världen utanför det egna landet.

Jarring har skrivit ännu en sympatisk och läsvärd memoarbok. Och det finns alltså intressanta ting från en lång tjänstgöring som ambassadör i Moskva och från medlingsuppdrag i Mellanöstern att skildra.

W. M. Carlgren

Finländsk – och svensk – adel

Gentes Finlandiae VI. Skrifter utgivna av Finlands riddarhus VII i samarbete med Finlands adelsförbund. Frenckellska tryckeriaktiebolagets förlag. Esbo 1984. 232 s.

Detta nya häfte av denna förtjänstfulla och innehållsrika serie, vars föregående häfte recenserades i PHT 1982, s. 11 f., har redigerats av den nye finländske riddarhusegeneologen, friherre Erich von Ungern-Sternberg.

Denne bidrar själv med ett par uppsatser, dels *Ätten Lode. Korrigeringar i dess genealogi*, dels *Tillägg till artikeln i "Gentes Finlandiae" IV av fil. mag. Torsten G. Aminoff om ätten Möller-Möllersvärds härkomst och ålder*. Den förra bygger emellertid huvudsakligen på min uppsats "Probleme in der Genealogie der Familie Lode" i den västtyska tidskriften *Ostdeutsche Familienkunde* 1981 och på min artikel om ätten Lode i SBL, av vilka endast den senare citerats och på ett missvisande sätt, som ej ger läsaren någon föreställning om dess grundläggande betydelse för Ungern-Sternbergs framställning (jfr Genos 1984, s. 170 ff.).

Den omfångsrikaste uppsatsen, som fyller nästan en tredjedel av detta häfte, är fil. mag. John H. Linds utredning *De Ingermanlandske "Ryss-Bajorer"*. *Deres sociale og genealogiske baggrund*. Med utnyttjande av ett omfattande ryskt material ges här viktiga korrigeringar till genealogierna för ätterna Aminoff, Apolloff, Baranoff, Butterlin, Clementeoff, Golowitz, Kalitin, Nassokin, Pereswetoff-Morath, Ros-

ladin och Rubzoff. Särskilt utförligt behandlas ätten Aminoff.

Av stort värde är också professor Gudrun Utterströms till sin grundnatur filologiska uppsats *Tvåledade svenska adelsnamn under stormaktstiden*. Den avslutas med kronologiskt-statistiska tabeller över frekvensen av olika förleder och efterleder.

I övrigt märkes i häftet särskilt tre uppsatser av ambassadör Åke Backström, *Nobiliseringarna inom släkten Alopaeus* (med namnen Alopaeus, von Alopaeus och Nordenswan), *von Rechenberg, den öselskfinska grenen och Ättegrenen Tawastjerna i Fjärran östern*. Fru Katy Hedman, dipl. ekon. Inger Ehrström och med. lic. Christian Hedman har författat uppsatsen *Om några personer med namnet Krämer (med skiftande stavning) på 1600- och 1700-talen*, som presenterar fortsatta forskningar efter Torsten G. Aminoffs publicering i *Gentes Finlandiae II* av fil. mag. V. V. Soanlinnas utredning om löjtnant Jakob Johan Krämers ursprung.

Häftet avslutas med ett välkommet namnregister till de föregående fem häftena av *Gentes Finlandiae*.

Hans Gillingstam

Furstinnor och andra kvinnor

Nr 21 i serien *Kvinnohistoriskt arkiv* utgöres av en volym, betitlad *Bibliotheca feminarum, Om de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg, kvinnoliv och kvinnotanke under 300 år*. Göteborg 1984, 211 s., ill., distribution: Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning, Göteborgs universitet. Med denna volym upphör serien.

Volymen tillägnas stiftarna av Kvinnohistoriskt arkiv: Asta Ekenvall, Rosa Malmström och Eva Pineus. Utgivarna Beata Losman och Louise Lönnroth, båda vid landsarkivet i Göteborg, har i boken samlat värdefulla upplysningar om de nuvarande Kvinnohistoriska samlingarnas (tidigare "Kvinnohistoriskt arkiv") tillkomst, funktion och innehåll. Dessutom publiceras några kvinnohistoriska uppsatser inom historia, vetenskapshistoria och litteratur, skrivna av kvinnliga forskare i Göteborg.

Denna sista del i serien *Kvinnohistoriskt arkiv* avses ingalunda avsluta publiceringen av kvinnohistoria i Göteborg. Enligt utgivarna planeras en ny skriftserie, ingående i Göteborgs universitets acta-serie, ev. under namnet Göteborg Women Studies.

Del 21 innehåller elva uppsatser. De tre

första avser de kvinnohistoriska samlingarna. Beata Losman ger en nyttig översikt av samlingarnas 25-åriga historia i uppsatsen *Kvinnohistoriskt arkiv och de kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg* (s. 3 ff.). Materialet är numera inordnat i Göteborgs universitetsbibliotek och sysselsätter tre bibliotekariéer på deltid. Till samlingarna är sedan fem år knuten en referensgrupp i vetenskapliga frågor, kallad Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning. Beata Losman kompletterar sin redogörelse för samlingarna med en separat *Förteckning över arkiv och handskrifter förvarade vid kvinnohistoriska samlingarna på Göteborgs universitetsbibliotek* (s. 25 ff.). Det är mycket värdefullt att på detta sätt få en sakkunnigt uppgjord översikt över samlingarna med kort angivande av innehåll och antal volymer i de enskilda bestånden.

I uppsatsen *Ett vetenskapligt kvinnobibliotek* (s. 17 ff.) redogör Margareta Benner för det långvariga och entusiastiska arbetet att bygga upp en omfattande kvinnohistorisk dokumentation i form av främst slagordskatalog och bibliotek. Listor har i flera år publicerats i Hertha. Från 1971 har en självständigt löpande bibliografi publicerats, först under titeln *Kvinnohistoriskt arkiv*, från 1980 under titeln *Ny litteratur om kvinnor*. Samlingarna får nya, något större samt bättre belägna lokaler i samband med den pågående om- och tillbyggnaden av Göteborgs universitetsbibliotek. Efter någon tvekan har man beslutat sammanhålla kvinnolitteraturen i egna lokaler inom de öppna magasinerna. Datorisering och nordiskt samarbete på området har påbörjats.

Den nye professorn i kvinnohistoria Gunhild Kyle inleder raden av kvinnohistoriska uppsatser. Hon har upprörts över den hårda behandlingen av drottning Maria Eleonora, Gustav II Adolfs gemål, framförallt i senare litteratur. I uppsatsen *En kvinnohistoria* (s. 40 ff.) reagerar hon särskilt mot Sven Stolpes och Viveka Heymans uttalanden om Maria Eleonora i deras böcker om drottning Kristina.¹ Stolpe betecknar, påpekar hon, Gustav Adolfs äktenskap med Maria Eleonora som en katastrof. Hon var obegåvad, trångsynt och skrev sitt eget språk som en piga. Hennes kärlek till kungen uppfattades redan av samtiden som hysterisk och det var "tack vare ankans patologiska motstånd" som Gustav Adolf begravdes först i juli 1634. Hon förvarade kungens

¹ Kyle, s. 40 f.

hjärta i ett skrin. Viveka Heyman kallar Maria Eleonora enfaldig och smått hysterisk. Drottningen behöll kungens hjärta, draperade sitt rum med svart kläde och ville inte att maken skulle begravas, förrän hon själv kunde följa honom i döden. Hon kallar drottningen en "infantil hysterika", en "motbjudande karikatyr av det kvinnliga".

Kyle vill inte åstadkomma "någon konstlad Ehrenrettung" av drottningen men anser henne "värd ett bättre öde än att avfärdas med sådana svepande omdömen som överspänd hysterika, svag kvinna eller efterhängsen hustru, dvs. med sexistiska stereotyper". Sådana omständigheter, som har påverkat vederbörande, bör också beaktas. Kyle fäster sig särskilt vid några av de negativa drag, som följt Maria Eleonora genom åren i litteraturen: hennes "oresonliga svartsjuka" och hennes egendomliga beteenden efter Gustav Adolfs död, särskilt episoderna med kungens hjärta, det sorgdraperade rummet på Nyköpings slott och den sena begravningen.² Kyle vill bl. a. visa, att Maria Eleonora kunde ha skäl för svartsjuka och att särskild hjärtbegravning och svartdrapering av sorgegemaken inte var ovanliga företeelser på 1600-talet. Uppskovet med begravningen hade bl. a. ekonomiska orsaker.

Enligt recensentens mening var det som oroade Maria Eleonoras omgivning inte hennes påstådda svartsjuka – den har inte belagts i källmaterialet men kan naturligtvis ha funnits ändå – utan uttrycken för hennes intensiva längtan efter kungen, då han var borta, och hennes i och för sig förståeliga oro och ångest, då han var ute på sina fälttåg och djärvt, för att inte säga dumdristigt, utsatte sig för livsfara. Han blev ju mer än en gång sårad och stupade till sist i stridsvimlet. Men uttrycken för den unga flickans ångest – hon var inte fyllda 21 år, då hon kom till Sverige – var så starka, att de djupt oroade släkt och omgivning. Man var rädd för att de skulle leda till fysisk och psykisk ohälsa. Det som ifråga om hjärtat upprörde Axel Oxenstierna och riksrådet var inte, att detta enligt vanligt bruk vid balsamering särtagits och förvarats för sig utan att det ej snart lades ner i kungens kista. Det var okristligt "att hantera och frångå sal. K. M:t kroppens hjärta", menade rikskanslern, som väl måste förmodas ha känt till tidens sedvänjor, även i utlandet.³ Maria Eleonora gjorde senare gällande, att en av huvudorsakerna till att hon ville lämna Sverige var just att hon inte hade fått behålla kungens hjärta. Det var inte heller svartdra-

peringen i sorgegemaken, som upprörde samtiden; förfarandet var som Kyle framhåller vanligt vid denna tid. Vad man där emot anmärkte på var att drottningen skänkte bort det svarta tyget till fattiga och sedan satte dit nytt tyg, vilket tydligen togs som ett nytt bevis på hennes välkända slösaktighet.⁴ Det största bekymret med begravningen var, att Maria Eleonora antingen inte ville begrava kungen alls, så länge hon själv levde, eller också var bestämt emot att låta honom begravas i Stockholm, som hon avskydde. Särskilt oroande var, att hon alltför ofta ville besöka och t. o. m. öppna kistan, även sedan begravningen väl skett. Jakob De la Gardie skrev till rikskanslern i mars 1643, att drottningen begärt att få öppna Gustav Adolfs kista och "hans lekamen här efter som hittills hantera".⁵ Pfalzgrevinnan Katarina framhöll för biskop Johannes Rudbeckius risken för att drottningen skulle få slag, om hon inte fick som hon ville, men biskopen svarade med att bl. a. peka på faran av att smittas av någon sjukdom vid en gravöppning.⁶ Även riksrådet uttalade sådana farhågor. Att hon inte fått komma ner i graven som hon ville, angavs också senare av drottningen som ett skäl till att hon ville lämna Sverige.

Att söka fånga den olyckliga drottningens komplicerade psyke är inte lätt. I en artikel i SBL 25 har jag sökt låta källmaterialet vittna om känslo- och fantasimänniskan Maria Eleonora. Jag hänvisar till denna.

Beata Losman återkommer i boken med en tredje uppsats: *Vad är kvinnlighet på 1600-talet* (s. 61 ff). Hon menar, att det under 1600-talets krig var den stora massan av landsbygdskvinnor, som svarade för den livsviktiga jordbruksproduktion, varav folket hemma levde. Om dessa kvinnor ger källmaterialet föga.⁷ "Om man undrar vad begreppet kvinnlighet innebar för kvinnorna själva, om man vill veta vad de tänkte om sitt kön", då är det kvinnorna i samhällets toppskikt, som man måste studera. Materialet medger inget annat, framhåller författaren.

Losman granskar först tre kvinnoöden, Agneta Horns, drottning Kristinas och Kristian IV:s dotter Leonora Christina Ul-

² Kyle, s. 51 och 53.

³ SRP 1637 9/5, s. 26. Jfr ibid 1639 12/8, s. 565.

⁴ Kammarkollegiets protokoll I (1620–38), 1634 5/9, s. 463.

⁵ 1634 27/3, AOSB II: 5.

⁶ SRP 1634 14/7, s. 165.

⁷ Alf Åberg har varit inne på samma ämne, vad gäller den karolinska tidens kvinnor.

feldts. De har alla efterlämnat spår av sin tankevärld och Losman finner här möjlighet att studera deras uppfattning om sin kvinnoroll, särskilt om rollen som hustru.

Från dessa tre självbiograferande kvinnor övergår Losman till tre andra, som enligt henne kan bedömas utifrån deras handlingar: Katarina av Pfalz, Ebba Brahe och hennes dotter Maria Sofia De la Gardie. Det var tre begåvade kvinnor, som uppvisade en stor ekonomisk duglighet. Men, framhåller Losman, även de mest begåvade och verksamma kvinnor var i viss mån könets fångar, de hade aldrig samma chans till utbildning som männen. Denna chans kom med äktenskapet och framförallt med änkeståndet.

Det är ägnat att förvåna, att i den litteraturlista, som är bifogad uppsatsen (s. 93), inte finns någon hänvisning till de relativt utförliga artiklar i SBL, som ägnats fem av de sex beskrivna damerna, dvs. alla utom Leonora Christina.

Utrymmet tillåter mig här inte mer än att nämna de sex övriga uppsatserna i boken: i historia Gunnell Karlsson, *Så skapades prostitutionen* (s. 94 ff.); i litteraturvetenskap Birthe Fihn, *Varför älskar vi Elinor Glyn?* (s. 122 ff.) och Eva Lilja Norrlind, *När kvinnolivet plötsligt syntes. Anteckningar runt Sonja Åkessons självbiografi* (s. 139 ff.); i humanekologi Britta Jungen, *Kvinnoerfarenhet och vetenskap* (s. 152 ff.); i idé och litteraturhistoria Asta Ekenvall, *Lise Meitner – kärnfysiker mot atombomb* (s. 172 ff.) och slutligen Rosa Malmström, *Asta Ekenvall-bibliografi* (s. 202 ff.).

Åke Kromnow

Pedagogisk handbok i släktforskning

Per Clemensson och Kjell Andersson, *Släktforska! Steg för steg*. Stockholm: LT:s förlag 1983, 144 s.

Boken skiljer sig från tidigare handböcker – Heckschers, Furtenbachs m.fl. – genom den pedagogiska uppläggningsen. Författarnas ambition har varit att inte bara orientera om det källmaterial som står till förfogande utan att även rent konkret visa hur man steg för steg lägger upp sin forskning.

Som åskådningsexempel har författarna valt en person, Anders Larsson, född 1821 i Varola socken i Västergötland och visar hur man i källorna finner uppgifter om honom, hans släkt och omgivning. Ett hundratal fall har prövats för att få fram ett så allmängil-

tigt exempel som möjligt och för att kunna visa på några typiska felaktigheter i källmaterialet.

En klar pedagogisk fördel med boken är det stora formatet (A 4). På samma uppslag finns plats för en avfotografering av Anders Larssons födelsenotis 1821, kommentarer till de uppgifter som lämnas där samt två s. k. faktarutor – en om födelse- och dopböcker och en om namnskicket i äldre tider. På samma sätt finns uppslag för husförhörlängder, död- och begravningsböcker, in- och utflyttningslängder, lysnings- och vigselböcker, bouppteckningar, uppbudss- och lagfartsprotokoll, mantalslängder, jordeböcker, generalmönsterrullor och alla övriga för en släktforskare viktiga källor. Med hjälp av grundliga och konkreta anvisningar får läsaren lära sig forskningsvägarna.

Största utrymmet ägnas av naturliga skäl åt kyrkoarkiven, men även domstolsarkiv, länsförvaltningens arkiv och lantmäteriar-kiv behandlas utförligt. I ett särskilt kapitel tas "övriga arkiv och källor" upp mer summariskt. Bland flera bilagor märks en omfattande litteraturförteckning och en förteckning över ersättningskällor och dupletter. Boken är avsedd både för självstudier och grupparbete och innehåller även förslag till studieplan.

Naturligtvis går det att göra en och annan anmärkning. Hans Gillingstam har t.ex. i Släkthistoriskt forum 3/84 fäst uppmärksamheten på de såväl i denna som andra handböcker förbisedda fångförteckningarna i justitiekanslerämbetets arkiv. Man kanske också skulle kunna önska att författarna något mer markerat vilka regionala skillnader som finns. Påståendet (s. 10) att i stort sett samtliga husförhörlängder från tiden före 1895 finns inlevererade till landsarkiven är en sanning med modifikation vad beträffar t.ex. landsarkivet i Uppsala. Likaså borde man kanske något nämnt om de speciella svårigheter som gäller vid släktforskning i t.ex. stadsförsamlingarna i Stockholm. Men detta är bara randanmärkingar och kanhända har författarna av pedagogiska skäl velat generalisera så mycket som möjligt.

Clemensson är arkivarie vid landsarkivet i Göteborg och studiecirkelledare, Andersson journalist och författare till studiematerial i olika ämnen. Detta har visat sig vara en lyckosam författarkombination. Boken är noggrann, saklig, innehållsrik och ett pedagogiskt mästestycke. Den kommer förmodligen att bli den dominerande handboken för nybörjare i släktforskning ett bra tag

framöver, även fullt användbar för mer avancerade släktforskare, hembygdsforskare m. fl.

Carl Henrik Carlsson

Arkivguide om svenskamerikanska samlingar

Intresset för svensk utvandring och våra emigranternas öden och äventyr är inte bara en svensk angelägenhet. I själva verket har svenskamerikanerna själva alltid vårdat sig om sina underbara öden. Svenskamerikanska historiska samlingar har funnits sedan 1860-talet, 1905 bildades ett svensk-amerikanskt historiskt sällskap i Chicago och för snart 50 år sedan invigdes det första svenskamerikanska historiska museet i Philadelphia. Det närmast maniska intresset för rötterna i nutidens Amerika har naturligtvis kraftigt stimulerat hågen att kartlägga den egna nationella gruppens hävder och detta initierade t. ex. Allan Kastrups storverk "The Swedish Heritage in America" som utkom lagom till amerikanska 200-årsjubileet 1976. Några år senare fick Swedish Pioneer Historical Society, 1983 olyckligtvis omdöpt till det fantasilösa Swedish American Historical Society, 71 000 dollars från USA:s humanistiska forskningsråd. Pengarna skulle användas för att registrera det på olika institutioner förvarade otryckta källmaterialet till svenskamerikanernas historia.

I dagarna har man publicerat redogörelsen för ett femårigt inventeringsarbete i arkiv, muséer och även hos privatpersoner i 26 delstater från kust till kust. Inte mindre än 3 090 arkivsamlingar beskrivs och man får åter anledning konstatera att de svenska emigranternas historia hör till de bäst kartlagda. Åran härför tillkommer inte bara det 1948 i Chicago grundade Svensk-amerikanska historiska sällskapet och dess många föregångare. Också från rikssvenskt håll har stora insatser gjorts för att dokumentera "Den okända släkten". I förordet till *Guide to Swedish-American Archival and Manuscript Sources in the United States* (Swedish-American Historical Society, Chicago 1983, 600 s.) ges också en liten eloge åt Emigrantinstitutets av Wallenbergsstiftelsen understödda verksamhet i USA:s och Kanadas svenskbygder. Så kan också arkivguiden ses som en fullföljning av institutets inventering och mikrofilmning av svenskamerikanska kyrkoarkiv 1969–1979. Emigrantinstitutets fältarkivarie och representant i svenskbygderna under dessa år,

Lennart Setterdahl, har t. ex. utfört inventeringsarbetet och ställt sina unika kunskaper om svensk-amerikanska förhållanden till projektets förfogande. Därmed har man kunnat koncentrera sig på de många luckor som Emigrantinstitutets arkivsvep lämnade efter sig.

Arkivguiden är ett vackert exempel på lagarbete där fältarbetaren Lennart Setterdahl minst en gång i månaden överlämnat sina inventeringsrapporter till huvudredaktören, f. d. collegepresidenten Wesley M. Westerberg i Chicago. Denne lade ned mycken möda på att redigera det överväldigande rika materialet. Tyvärr avled Westerberg under redigeringsarbetets slutfas, vilket naturligtvis varit till förfång för arkivguiden. Man föreställer sig att många inkorrektheter och lakuner inte funnits med om Wesley Westerberg fått slutföra sitt arbete.

Eftersom också Emigrantinstitutets inventarier presenteras i förteckningen kan arkivguiden betraktas som den i särklass komplettaste i sitt slag. Här överlämnas nyckeln till allt material om svenska invandrare som förvaras hos 135 institutioner från Nome vid Berings sund i nordväst till Sanford i Florida i sydöst. De flesta samlingarna är mycket små, i många fall bara några handlingar som Jenny Lind-breven på Chicago Historical Society eller Newberry Library i samma stad, men här möter också väldiga serier som guvernören och senatoren Frank Carlsons 567 efterlämnade arkivkartonger i Kansas State Historical Society i Topeka, eller de 65 000 brev som ingår i författaren Carl Sandburgs samling på University of Illinois. Den som i alla sammanhang får sitt lystmäte är personhistorikern som här inte bara möter svenskamerikanska monumentalfigurer av typen John Hanson, John Dahlgren, John Ericsson eller Charles Lindbergh utan också den okände emigranten när han eller hon representeras genom en liten dagbok, några brev eller en levnadsbeskrivning. Åter frapperas jag av religionens stora roll bland de etniskt aktiva svenskamerikanerna. Större delen av dem som lämnat efter sig privatarkiv var i Augustanasynodens eller någon av de många andra svenskamerikanska kyrkornas tjänst. En rad betydelsefulla samlingar av bandade intervjuer har förtecknats, främst Edward och Gerda Sundbergs hundratals intervjuer med svenskamerikaner och flera stora ljudbandssamlingar i Minnesota och Nebraska. Det är glädjande att också svenskamerikanska sagesmän berörts av

amerikanska personhistorikers och hembygdsvänners nit med bandspelaren.

Inte så sällan är arkivguiden övernitisk. Mycket utrymme upptas t.ex. av maskinskrivna doktorsavhandlingar och magisteruppsatser som rätteligen hör hemma i en bibliografi. Å andra sidan hade man önskat sig mer preciserad information om flera av de stora arkivsamlingarna. Men sådana anmärkningar är legio när man diskuterar arkivförteckningar och bibliografier där fullkomligheten är särskilt ouppnåelig. Speciellt betydelsefullt i dylika sammanhang är förekomsten av generöst tilltagna register. Den svenskamerikanska arkivguiden innehåller ett generalindex som i huvudsak är baserat på person- och ortnamn. Sak- och ämneshänvisningar är visserligen insprängda bland egennamnen men man saknar här

genomarbetning och konsekvens. Nog hade ett särskilt ämnesregister varit på sin plats med tanke på den myckna och unika information om arbete och liv i Svensk-Amerika som de över 3 000 registrerade samlingarna har att erbjuda.

Medlemmarna i Swedish-American Historical Society kan känna berättigad stolthet över denna stora arkivguide som befäster de svenska utvandrarnas ställning i Amerikas historia. Det är inte många etniska grupper i dagens USA som visar upp en så imponerande lista över källorna till sin historia. Emigrationsforskare och personhistoriker på bägge sidor Atlanten har begåvats med en slagruta som visar var de svenskamerikanska arkivsamlingarna finns och varav de består.

Ulf Beijbom

Tidskriftsöversikt

Ale. Historisk tidskrift för Skåneland 1983. Birgitta Odén och Allan Persson har skrivit minnesord över disponent Birger Persson, som i början av 1960-talet sökte återuppliva den förening för skånsk historia som varit verksam 1866–1923. I och med att Persson fick kontakt med Jörgen Weibull och Sven Kjällerström återuppstod föreningen och det bestämdes att dess huvudsakliga syfte skulle vara att samla intresserade lekmän och utge tidskriften *Ale*.

Anno 1983. Som vanligt kortbiograferas en stor mängd under året avlidna svenskar. Längre minnesord har beståtts Sten Broman, Ulf von Euler, Sten Frykberg, Einar Nerman, Bengt Nordenskiöld, Ruben Rausing, Georg Rydeberg, Axel Strand och Gunn Wållgren.

Arte et Marte 1983. Wilhelm Odelberg kom i kontakt med Folke Henschen när denne höll på med ett verk om den patologiska anatomin i Sverige. Vid några tillfällen sade Henschen åt Odelberg att han, eftersom han var ansvarig för vården av Swedenborgs litterära kvarlåtenskap, borde se till att Swedenborgs rätta skalle kom till Sverige och nedlades i sarkofagen i Uppsala domkyrka. Detta blev verklighet och om hur det gick till berättar Odelberg under rubriken "Emanuel Swedenborgs kranium – förlorat och återbördat. En sällsam historia".

Dalarnas hembygdsbok 1983 har helt ägnats dalaidrottens historia. Så har t. ex. Jan Lindroth skrivit om dalaidrottens väg till folkrörelse, föreningsstrukturen och ledarskiktet under åren 1880–1939. – Daniels Sven Olsson har intresserat sig för löparen Hjalmar Andersson (1889–1971), som blev Dalarnas förste olympiske medaljör 1912 och Margit Nordin (1898–1982) som ensam kvinna i fädernas spår 1923.

Halland 1983. Leif Eeg-Olofsson anser att präster som blivit kända för originalitet av något slag ofta blir föremål för sägenbildningar. Han berättar i detta sammanhang om sägnerna kring Lars Linderot (1761–1811), som är mest känd som författare till psalmen Ingen hinner fram till den eviga ron, som ej eldigt framtränger.

Hembygden. Dalsland. En stor del av årsbokens utrymme upptas av uppsatser om dalsländsk emigration. Så skriver t. ex. Lilly Setterdahl om utvandringen från Frändefors och om ättlingarna i Pennsylvania, och Ellen Johansson om dalsländska emigranter vid Stilla-havskusten. – Om Carl Peter Ericson och hans dikter i Svenska Amerikanaren med motiv från Edstrakten, berättar Algot Gustafsson i bidraget "En diktande svensk-amerikan". Ericson föddes på torpet Sörbo under Norra Hökedalen i Dals Ed 1851. – Schlagerförfattaren Fritz Gustaf (Sundelöf) från Åmål biograferas av Jan Vegelius och rådmannen Jan Magnus Dahlgren, som var en märkesman i 1800-talets Åmål, av Åke Blomgren. – Sixten Lundbohm intog en särställning inom Dalslands konstliv. Han porträtteras av Gunnar Ohlsson.

I Gamla Hvitfeldtares årsbok 1983 har Tage Wikström redogjort för Margareta Hvitfeldts testamente. – Gunnar Olsson har med utgångspunkt i Lechard Johannessons bok "Pontus Wikner. Dagböckerna berättar" (1982), fördjupat sig i dennes skoltid. – Lars Freeman berättar om läkaren August Bondeson som författade "Skollärare John Chronschoughs memoarer". – Carl von Garaguly har skrivit minnesord över Sten Frykberg.

Fataburen 1983. Inga Arnö-Berg berättar om "Alexis Engdahl – en skaffare i Artur Hazelius' tjänst". Det var på 1880-talet som han reste runt och samlade föremål åt Nordiska museet, där över 1 200 föremål från honom finns. I Hazelius' arkiv finns utförliga brev från honom, och det är med utgångspunkt i dessa som Arnö-Berg kan ge en ingående skildring av hans samlarverksamhet. – Per H. Falk beskriver snickaren Olof Martin och en byrå i "rutat arbete". Martin började i snickarlära hos mästare Johan Wulff 1720 och blev mästare i Stockholm 1736. 1752 blev han ålderman i snickarämbetet och han avled 1765. – Nils Gustaf Ekholm var en av de färdkamrater S. A. Andrée valde för sin ballongfärd till Nordpolen. På Spetsbergen 1896 undersökte Ekholm ballongens täthet och han blev inte nöjd med resultatet. Detta år kunde man av olika skäl inte komma i väg, men Ekholm var beredd att delta i det nya försök som skulle göras året därpå, under förutsättning att de påtalade defekterna åtgärdades. Andrée ville inte gå med på detta och Ekholm avsåg sig deltagandet i expe-

ditionen. Om Ekholm, som under en stor del av sitt liv av många betraktades som en svikare, har Rolf Kjellström skrivit under rubriken "Mannen som steg av ballongen." — Åke Daun har skrivit minnesord över John Granlund.

Genos 1983. Olav Panelius redogör för släkten Kraftman från Borgå. — W. W. Pochljokin berättar om Carl Henrik Klicks sista månader och efterkommande i Ryssland. — Leo Nyholm skriver om släkten Walmqvist, och Tore Blomqvist om två köpmän i Åbo med samma namn, Simon Granberg. — Henrik Borgström har utrett Borgåsläkten Borgströms ursprung.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1983. Om den kanske mest framstående borgar-släkten i Halmstad på 1600-talet Machum och det grönglaserade huset vid nuvarande Storgatan 32 skriver Ludvig Kollberg. — C. M. Andersson uppehåller sig vid den holländska märkesdamen Anna Albertsdotter Machum (1615–1696). — Felix Körling (1864–1937), som var kantor, musiklärare, kompositör m. m. i Halmstad, biografieras av Eric Håge. — Vidare finns en skildring av Halmstads musikliv vid sekelskiftet 1900 av Körling själv, hämtad ur Hallandsposten. F. d. elever ger sina intryck av Körling som lärare. — Eric Håge har skrivit minnesord över förre intendenten för The Swedish Home for Aged People på Staten Island, N. Y., och Hilding Lindgren över Måns Hallberg som var chef över Svenska Tändsticksbolagets fabriker i Burma under ett 30-tal år.

Hälsingerunor 1983. Per Nanstad konstaterar att i raden av Forsakarlar intar bonden Lars Andersson i Lund (1801–71) en framträdande ställning. Bidraget har rubricerats "Lars Andersson i Lund. Riksdagsman i bondeståndet vid mitten av 1800-talet." — Hugo Ljungström har skrivit minnesord över riksspelmannen Olof Nordén i Nordsjö, Vallsta, som avled 1982 nära 96 år gammal.

Idrott, historia och samhälle 1983. "C. J. L. Almqvist och simkonsten. Några simhistoriska notiser" heter Arne Bergstrands bidrag. Han framhåller att av vad man kallar klassiska författare har få talat om simning oftare än Almqvist. Så framhåller denne t. ex. i sin journalistik från 1840-talet bland Nya elementarskolans förtjänster även dess pionjärinsatser på simundervis-

ningens område, till vilka Almqvist själv som rektor för skolan bidragit. — Henrik Sandblads artikel om läkaren "Arvid Faxé (1733–1793), en pionjär för svensk simsport", anknyter till föregående ämne. Genom sin läkarpraktik och sitt författarskap fick Faxé ett anseende som kunde ge hans ord verklig auktoritet, och han intar en märkesplats i marin hälso- och sjukvårdshistoria. För simningen har han pläderat i flera av sina skrifter.

Jämten 1983. Två östjämtska fotografer, Selim Sundin och Brita Mårtensson i Skyttmon, presenteras av Sören Lilja respektive Lilian Henriksson. Sundin (1884–1961) växte upp i Östersund men lärde sig troligen att fotografera i USA. Från slutet av 1920-talet arbetade han som fotograf på heltid. Sin stora insats gjorde han genom att dokumentera arbetslivet. Han har t. ex. fotograferat varje steg av kraftverksutbyggnaderna i Ragunda. Mårtensson (1881–1954) levde hela sitt liv i Skyttmon. Hennes fotografiska intresse väcktes 1905, och i hennes bilder kan man följa olika vardagssysslor från fäbodarna, slåttern, kolmilor, flottning m. m. — Tord Nordenström berättar i "De kejserliga hovskräddarna i S:t Petersburg" om den handfull jämtar från Storsjöbygden, som under förra hälften och omkring mitten av 1800-talet kom på idén att pröva sin lycka som skräddare i det ryska kejsardömet huvudstad. — Mary Bergström biografierar konstnären Eric Hemmingsson — en målare från Skärvången.

Kalmar län 1983. Om människor och minnen från smålandsbyn Hultserum före laga skiftet 1878 har Eric Eilert berättat. — Carl Jonas Love Almqvist företog sommaren 1836 en resa längs ostkusten från Stockholm ner till Blekinge. För denna redogör Anders Fahlbeck i bidraget "Med Carl Jonas Love Almqvist på Öland och i Kalmartrakten".

Karolinska förbundets årsbok 1983. Arne Losman har studerat karolinen Nils Bielke som kulturpersonlighet. — Gunnar Jarring har skrivit om Birgitta Scherzenfeldt och hennes fångenskap hos kalmuckerna. Jarring hävdar att hennes livsöde är det mest fascinerande — som är oss bekant — bland alla de kvinnor som följde Karl XII:s krigare i fält och fångenskap. — Stig Jägerskiöld har ägnat sitt bidrag åt en av den karolinska epokens märkliga gestalter, smedssonen från Skänninge Erik Linde-

man, slutligen kungliga rådet, adlad och greve Lindschöld.

Föreningen Gamla Christianstad 1983. Christian Callmer har biograferat wittenbergsmagistern Thuro Liebman, kyrkohistorikern J. J. Thomaus och predikanten Emil Flygare, som alla varit präster i Kristianstad. — Under rubriken "Eriksgata som blev en valrörelse" skildrar Nils Elowsson Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas besök i Kristianstad 1754. — Wilhelm Edström berättar om Gustaf Hellströms ytterst starka samband med Kristianstad. Bidraget har Edström kallat: "Gustaf Hellström — på gott och ont en Kristianstadspojke". — Hans Holmberg undersöker Fredrik Bööks förankring i sin hemstad Kristianstad.

Svenska Linnésällskapets årsskrift 1982–83. Alwyne Wheeler har skildrat Daniel Sölanders (1733–82) verksamhet som zoolog i England. Han lämnade Sverige i maj 1760 och återvände aldrig till hemlandet. — Pehr Kalm, som blev professor i ekonomi vid Åbo akademi 1747, var mycket intresserad av sin vetenskaps praktiska sidor. Detta har Olof Mustelin belyst i sin studie "Pehr Kalm om våra inhemska växters nytta". — Sven G. Sjöberg konstaterar att den resa till Ostindien som skeppsprästen Jacob Wallenberg skildrat i *Min son på galejan* ytterst är en parodi på samtidens resebeskrivningar med deras ofta stereotypa redovisningar av iakttagelser och fakta. Men resejournalen har dock faktisk bakgrund. Den beskriver skeppet *Finlands seglats* från Göteborg till Kanton 1769–1771. Hur mycket man kan lita på skeppsprästen frågar sig Sjöberg i sitt bidrag "Jacob Wallenberg i Sydafrika — ett sanningsvittne?". — Bo Lundmark har skrivit om Linnés berömda sametrumma som finns med på det kända porträttet av naturforskaren i samedräkt av den holländske målaren Martin Hoffman.

Livrustkammaren 1983. Carl Gustaf Hellqvist (1851–1890) var en av många historiemålare som skolades i Akademin för de fria konsterna i Stockholm. Han slutade sin skoltid på akademien när han vunnit den kungliga medaljen i det årliga historiska tävlingsämnet. Året var 1875 och ämnet Gustav Vasa anklagar Peder Sunnanvåder inför domkapitlet i Westerås 1524. Därefter reste konstnären runt i Europa och bosatte sig så småningom i Tyskland. I sitt historiemåleri valde han ofta att måla motiv och historiska händelser ur Gustav Vasas liv

men också ur Gustav II Adolfs. Sune Rudnert har kallat sitt bidrag "Lik i lasten" med underrubriken "En studie i en svensk historiemålares framställning av inskeppningen av Gustav II Adolfs lik i Wolgast 1633".

Lychnos 1983. Erik Hamberg presenterar Historiska Sällskapet i Uppsala. Det bildades av Olof Knös 24 maj 1786 och bedrev sin verksamhet till sekelskiftet 1800, med avbrott för några år kring 1790, då inga sammankomster hölls. Knös hade 1780 blivit docent i historia litteraria och året därpå blev han e.o. amanuens vid UUB. Han samlade under åren på sig ett mycket omfattande bibliotek med stark historisk inriktning. — Gunnar Wikmark har fördjupat sig i Gustaf Emanuel Beskows uppeendeväckande avgång 1882 redan femton år efter starten från den av honom skapade framgångsrika Beskowska skolan. Wikmarks studie heter "Från kampen mot latinväldet i svenska läroverk" och har underrubriken "Latindebatten vid Beskowska skolan". — Tore Frängsmyr har i anledning av att ämnet Idé- och lärdomshistoria introducerades i Sverige för femtio år sedan, behandlat ämnet "Johan Nordström och lärdomshistoriens etablering i Sverige", och Gunnar Eriksson ansluter med ett bidrag kallat "Den nordströmska skolan".

Aktuellt från föreningen marinemusei vänner 1983. Senhösten 1770, samma år som prins Henrik av Preussen besökte Karlskrona på väg till sin syster Lovisa Ulrika i Stockholm, lämnade kronprins Gustav Sverige för att bege sig till Paris. På vägen stannade han i Braunschweig där han träffade den berömda fältherren prins Ferdinand av Braunschweig, som senare fick tillfälle att träffa den svenske kungen på Maltesholm och i Karlskrona sommaren 1778. Om denna episod har Holger Frykenstedt berättat. — Bo R. Elmberg har kallat sitt bidrag "Elmberg — en 200-årig karlskronasläkt".

I *Kulturen 1983* minnestecknar Eva Nordenson direktör Holger Crafoord som varit medlem av styrelsen för Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige från 1949 samt vice ordförande och ordförande i arbetsutskottet från 1957. — Oscar Reutersvärd skriver om Gösta Adrian-Nilssons collage "Apparat för magasinering av solljuset (marin)", som väckte stor uppmärksamhet på en utställning om 1920-talsmodernismen i Paris 1982.

Kyrkohistorisk årsskrift 1983. Med utgångspunkt i Kurt Johannessons forskning om Johannes och Olaus Magnus, som kastat nytt ljus över den historieteoretiska diskussionen rörande reformationstidens Sverige, har Carl Fredrik Hallencreutz behandlat reformatorn Olaus Petri som missionshistoriker. — Mycket personhistoria innehåller även Gunnar Smedbergs bidrag till Uppsala stifts äldsta historia. Här möter t. ex. Siwardus som kan ha varit den förste uppsalabiskopen (jfr PHT 1982: 3–4, s. 62 f.). — Om en detalj i Urban Hiärnes biografi och i svensk psalmhistoria skriver Allan Arvastson under rubriken "Urban Hiärnes 'Psalmobservationer'". — Eva-Gun Junker har gjort några påpekanden och källkritiska reflexioner i anledning av Birgitta Rengmyrs artikel om Lydia Wahlström och Anita Nathorst som publicerades i *Kyrkohistorisk årsskrift 1981* (uppmärksammas i PHT 1982: 3–4, s. 63).

Kungl. Musikaliska akademins årsskrift 1983 innehåller minnesord över bl. a. hovsångaren Sigurd Björling, tonsättaren Sten Broman, kapellmästaren Sten Frykberg, violinpädogogen professor Otto Kyndel, sångerskan Kerstin Lindberg-Torlind och musikdirektören och tonsättaren Waldemar Åhlén. — Gunnar Larsson publicerar Johan Peter Cronhamns första sekreterarberrättelse från 1860, som tidigare inte publicerats. Cronhamn var den förste som till den årliga berättelsen fogade en betraktelse över tillståndet i landets musikliv. Gunnar Larsson har också skrivit om Adolf Fredrik Lindblad och Musikaliska akademien.

Nationalmuseum Bulletin 1983. Allan Elenius skriver om Bruno Liljefors' Höstlandskap med raphönsflock (1913) och Pontus Grate om Anders Zorns porträtt av Coquelin Cadet.

Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1983. Christian Callmer har bidragit med en biografi över Anders Lidbeck som var universitetsbibliotekarie i Lund mellan — som det heter — upplysning och romantik. — Sten G. Lindberg har ägnat sig åt boktryckaren Johann Snell, och hans bidrag har rubriken "Snell — forskningens fakta och frågor". — Vidare finns minnesord bl. a. över förste bibliotekarien vid Vetenskapsakademins bibliotek Maj Dalén Gyllenstierna och förste bibliotekarien vid UUB Hans Sallander.

Nordisk medicinhistorisk årsbok 1983. Birger Strandell har beskrivit proceduren när David Schultz (1732–1823), preses i Collegium Medicum, ändrade sitt namn i samband med adelskapet. Rubrik: "Hur David Schultz von Schulzenheim fick sitt namn". — Wolfram Kock har behandlat en pionjärinsats i svensk gynekologi. Bidraget heter "Sven Sköldberg och ovariectomien". Sköldberg föddes i Jönköping 1838; disputerade i Uppsala 1867 men det var som amanuens vid Allmänna Barnbördshuset 1864–65 som Sköldberg kom in på sitt verkliga intresseområde inom medicinen.

Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri 1983. Örjan Lindberger lämnar redaktörsskapet för *Nordisk tidskrift* och porträtteras av Inge Jonsson som sammanfattar dennes forskningsinsatser och gärning som lärare och forskningsledare. — I nitton år, från 1871 till 1890, var Marie Westberg — född i Stockholm 1853 och död där 1893 — ledande solist på den kvinnliga sidan vid Det kongelige Teaters balett i Köpenhamn. De bärande partierna i August Bournonvilles baletter blev till stor del hennes. Om henne berättar Åke Lilliestam under rubriken "Marie Westberg sedd av några samtida".

I tidskriften *Pommern 1983* (utg. i Hamburg) har Gunnar Atmer författat ett bidrag benämnt "Blücher als schwedischer Husar und sein Übertritt in den preussischen Dienst". Det är bekant att den preussiske generalfältmarskalken Gebhard Leberecht von Blücher började sin militära bana som svensk husar under det s. k. Pommerska kriget. Blücher biograferas här kortfattat medan mera utrymme ägnas åt en analys av motiven till hans övergång i preussisk tjänst. Uppsatsen avslutas med en påminnelse om att Blücher ännu en gång ställdes i svensk tjänst. Det var 1807 när Gustav IV Adolf i Svenska pommern drog i fält mot Napoleon.

Sankt Eriks årsbok 1983. Henrik Ahnlund kallar sitt bidrag Stockholms stads arkitekt och det handlar om kapten Johan Eberhard Carlberg som dog 1773 nästan 90 år gammal. Ända från 1727 hade han verkat som "Stockholms stads arkitekt". Endast ett fåtal av hans skapelser realiserades och ganska lite är kvar i dag. Ett exempel härpå är Stora sjötullshuset vid Blockhusudden som stod klart 1729. Hans främsta insats var inte som skapande arkitekt utan som

organisatör. — Gösta Selling tecknar minnesord över Samfundet Sankt Eriks mångåriga skattmästare och förre ordförande, advokat Olof Behm.

I *Släkt och Hävd 1983* skriver Kurt H. Trägårdh om "Hur jag fann den äldsta grenen av min släkt i Sydafrika", Georg Björkholm om "Hans Gran — en karolinsk ryttare", Carl Kalling om "Kallingska ätten med rötter i Finland", Erik Vasseur om "Auguste L. G. Griffé — Sveriges förste charkuterist", Christopher von Warnstedt om "Karolinen Sven Svensson Mask. En äventyrare och hans släkt", Lars Ericson om "Emigrationen från Stockholm 1598–1599. Kring några tidiga politiska flyktingar" och Nils Hård af Segerstad om släkten "Bjur från Söderhamn". — Pontus Möller har skrivit en nekrolog över Wilhelm Tham.

Swedish American Genealogist 1983. Bland de många personhistoriskt intressanta bidragen kan nämnas Nils William Olssons utgåva av en kort men innehållsrik dagbok förd av den unge emigranten Johan Fredrik Roos af Hjelmäter. Dagboken beskriver dennes resa från Sverige till New Orleans. Den ger en livfull skildring av livet i USA vid mitten av 1800-talet och är värdefull när det gäller att identifiera ett antal svenskar i "staterna". Rubriken på Nils William Olssons bidrag är "The Diary of an Early Swede with a Texas Connection". — En släkttavla rörande uppfinnaren John Ericson publiceras och Nils William Olsson har påpassligt skrivit om svenskar ombord på Monitor. — Erland Dagman har ägnat sig åt en svensk akademiker, Gustaf Mellberg, som blev farmare i Amerika.

Svensk litteraturtidskrift kom 1983 ut med sitt sista häfte. Ekonomiska svårigheter är orsaken till detta beklagliga faktum. 184 nummer av tidskriften har utkommit sedan 1938 då Olle Holmberg startade. — "Om Hjalmar Söderberg och Ellen Key" heter Lars O. Lundgrens bidrag. Denne framhåller att sammanställningen av dessa båda i förstone kan synas något långsökt, men att en närmare granskning avslöjar flera beröringspunkter. — Carl Olov Sommar påpekar i sin uppsats "Strindbergs inferno — att inte kunna författa", att Infernokrisen 1894–97 spelar en dominerande roll i Strindbergsforskningen. Sommar menar att den litterära skaparförmågan alltid betydde oerhört mycket för Strindberg. När den inte fungerade, som under Infernoperioden, uppstod

psykiska störningar och komplikationer av delvis svårartat slag. — Eva Alexanderson berättar om hur hon på sommaren 1953 av Bonniers förlag sändes till Marika Stiernstedt i Öregrund för att hjälpa henne med arbetet på boken om Ludvig Nordström, "Kring ett äktenskap". Eva Alexanderson skulle bistå med sekreterarhjälp. Sina intryck av författarinnan skildrar hon under rubriken "Porträtt av Marika".

Sörmlandsbygden 1983. En av klenoderna i silverkammaren i Strängnäs domkyrka utgöres av en hög, delvis förgylld, silverbälgare som föräddes pastor Karl Askling i Vadsbro-Blacksta församling 1896 som minnesgåva av Verner von Heidenstam till tack för att han i juli detta år förrättat den på sin tid så omskrivna vigseln. Om detta och Askling berättar Lis-Greta Calltorp under rubriken "När Vadsbroprästen vigde Heidenstam på Blå Jungfrun".

Tullhistorisk tidskrift 1983. Lars Magnus Nylén har skrivit om tullmästaren Erik Gilhams spännande liv i tullverkets tjänst med t. ex. dramatiska jakter på spritsmugglare under 1920-talet. — Richard Bengtsson behandlar de ur tullverkets synvinkel unika Bowallska enkehusinrättningen och Bowallska enkehusinrättningens fond i Malmö och personerna bakom dessa.

Täljebygden 1981–1983 har helt ägnats Fritz Pettersson (f. 1900) och hans fotografier av liv och människor i Södertälje under tre decennier. 1922 etablerade sig Pettersson i Södertälje som fotograf med brett register. Ingen annan fotograf i staden har registrerat människorna och vad som hände så flitigt. 1960 lämnade Pettersson över rörelsen till sonen. Bildurvalet i denna publikation, som också innehåller en utförlig biografi över fotografen, koncentrerar sig till 1920-, 30- och 40-talen.

Uppland 1983. Linnés berömda lärjunge Carl Petter Thunberg köpte 1780 efter hemkomsten från sina upptäcktsfärder jorden runt en lantgård utanför Uppsala. Om detta berättar Torsten Schmidt i uppsatsen "Carl Petter Thunberg och Råby". — Den för många okända folklivsskildraren Johan Josef Malmberg (1836–74) presenteras av Håkan Liby under rubriken "Några uppländska folklivsbilder av Johan Josef Malmberg". — Ola Ehn har skrivit minnesord över Per Axel Björkman, Greta Ericson och J. Walfrid Gustafsson som alla tre stod

Upplands fornminnesförening och hembygdsförening nära.

Vetenskapssocieteten i Lund 1983 innehåller bl. a. minnesord över Gunnar Carlsson, Karl Ragnar Gierow, Gunnar Hedström, Einar Mörck, Jan Pinborg och Johan Åkerman.

Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg. Minnestal hållna på högtidsdagarna 1982 och 1983. Publikationen innehåller minnestal av Alvar Ellegård över Frank Behre, av Peter Hallberg över Sverker Ek, av Hemming I. Virgin över Tore Levring, av David Dyrssen över Georg Lundgren, av Patrick Sourander över Jan Mellgren, av Bengt Hubendick över Orvar Nybelin och av Lars Öberg över Olof Sievers.

Västerbotten 1983. Christer Westerdahl tar upp temat från årsboken 1981 om jakt och skildrar vargjägaren Valfrid Enokssons levnadsöde under rubriken "Den siste vargjägaren". Enoksson var länge verksam i den västerbottniska fjällvärlden men kom ursprungligen från Västergötland. – Katarina Ågren har skrivit om Emma Andelius och den västerbottniska rotslöjden.

Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museum 1983. Under rubriken "Om åldermännen i det lovliga skomakareämbetet i Köping" har Georg Björkholm biograferat åldermännen från karolinsk tid till skråväsendets avveckling. – Greta och Ulf Renborg berättar om den skickliga amatörfotografen Emma Gustafsson (1874–1939) från Nyhyttan och hennes bilder. – Sven Hammarlund redogör för

sambanden mellan Johan Adam von Gerdten, som under åren 1803–1833 ägde Stora Ekeby i Ryttern i Västmanland, och dennes skyddsling konstnären Alexander Laureus.

Älvsborgs länsmuseum har i och med *Västgöta-Dal 1983* fått ett språkrör. Clary Winberg berättar om samlaren Karl Gustaf Cedergren (1867–1941) från Vänersborg i uppsatsen "K. G. Cedergren och den förhistoriska samlingen på Vänersborgs museum". Cedergren studerade medicin i Stockholm och träffade Artur Hazelius som hos honom väckte ett livslångt intresse för kulturhistoria. Genom sin privatpraktik i Skara och Vänersborg fick Cedergren, genom de kontakter som skapades, möjlighet att köpa föremål och fornsaker till sina samlingar. Fornsakssamlingen, som nu finns på Vänersborgs museum, har ordnats och katalogiserats. – Rune Ehre biograferar föremålet för Lödöse museums utställning "J. E. Lindgren. Resefotograf". Johan Edvin Lindgren (1866–1930) var tekniskt intresserad och skaffade sig sannolikt sitt fotografiska kunnande i Amerika i början av 1890-talet. Det Lindgrenska bildarkivets dokumentationsfält är stort; klädedräkt, hus, trädgård, rekvisita ger tidsmiljö och speglar väsentliga förändringar i landsbygdens liv från sekelskiftet till 1930-talet. Sina motiv hämtade fotografen främst från socknarna Ale-Skövde, Hålanda och Upphärad.

Sigfrid Svensson höll den 23 april 1983 ett föredrag vid invigningen av Gerhard Wihlborgs minnesutställning på Ystads konstmuseum. Detta har publicerats i *Ystadiana 1983* under rubriken "Såsom jag minns Gerhard Wihlborg".

Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1984

Personhistoriska Samfundets årsmöte 1984 ägde rum den 14 juni i Riksarkivet. På revisorernas förslag beviljades styrelsen och skattmästaren ansvarsfrihet för 1983. Till ledamöter av styrelsen omvaldes fil. dr. Birgitta Lager-Kromnow (ordförande), docent Fredric Bedoire, professor Sten Carlsson, arkivchef Leif Gidlöf, riddarhusgenealog Pontus Möller, docent Arne Losman, docent Göran Nilzén (sekreterare), överbibliotekarie Wilhelm Odelberg och bankdirektör Bertel Rennerfelt. Till ny ledamot av styrelsen efter professor Herman Schück,

som undanbett sig omval, valdes docent Göran Dahlbäck. Till ledamöter av redaktionsutskottet omvaldes Birgitta Lager-Kromnow och Göran Nilzén. Som ny ledamot av utskottet efter Herman Schück valdes Göran Dahlbäck. Till revisorer omvaldes kanslichef Björn Bergman och fil. lic. Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes dr Elise Adelsköld.

Förste arkivarien docent Jan Lindroth talade över ämnet "Kungahus och idrott – kungliga insatser i den svenska idrottsrörelsen".

Förkortningslista

AA	Arbetarrörelsens arkiv
AK	Riksdagens andra kammare
DS	Diplomatarium Suecanum
HT	Historisk tidskrift
KB	Kungliga biblioteket
NTBB	Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen
PHT	Personhistorisk tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
StvT	Statsvetenskaplig tidskrift
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VHAAH	Vitterhetsakademiens handlingar

Personregister

- Abraham Brodersson, slottshövitsman, 144
 Adelsköld, Claes Anders, försäkringstjänsteman, emigr. till Australien, 128
 Adolf Fredrik, kung, 185
 Adrian-Nilsson, Gösta, konstnär, förf., 185
 Ahlberg, Alf, fil. dr, förf., 172, 174
 Ahnlund, Nils, professor, historiker, 149
 Alexander I, rysk tsar, 64, 66, 69–70
 Almgren, Knut August, fabrikör, riksdagsman, 32
 Almqvist, Carl Jonas Love, förf., 121, 184
 Alopaeus, släkt, 178
 Aminoff, släkt, 177–178
 Andelius, Emma, hemslöjds pionjär, 188
 Anders, regementspräst i Riga, 15, 17
 Andersen-Nexö, Martin, dansk förf., 174
 Anderson (i Råstock), Anders, riksdagsman, 85
 –, I. H., generalkonsul, emigr. till Australien, 129
 Andersson, Dan, förf., 175
 –, Gunnar, professor, överdirektör, 120
 –, Harald, kontraktsprost, 168
 –, Hjalmar, idrottsman, löpare, 183
 –, Johan, bryggare, 147
 –, Karl F., fotograf, 169
 –, (i Lund), Lars, riksdagsman, 184
 Andreas Sersanders, fästningsingenjör, arkitekt, 145
 Andrée, S. August, ingenjör, ballongfarare, 183
 Angeldorff, Christoffer, kyrkoherde, publicist, 43–44
 Angelin, Erik, kyrkoherde, 154
 Anna Mattsdr, g. m. Matts Hansson på Gam-melgården, 21
 Anrep, Margareta, 20
 Apolloff, släkt, 177
 Appelbom, Catharina, g. m. Verner Tranefelt, 16–17
 –, Johan, major, 17
 Araktjev, A. A., rysk krigsminister, 66–67
 Arfwidsson, Nils, publicist, 35
 Armfelt, Gustaf Mauritz, förste dir. för Kungl. teatrarna, 116
 Arnim, Hans Georg von, brandenburgsk general-löjtnant, 103
 Arvidson, Stellan, fil. dr, rektor, 174
 Ascheberg, Rutger von, generalguvernör, 157
 Askling, Karl, kyrkoherde, 187
 Aspelin, Knut, docent, litteraturhistoriker, 162
 Atterbom, P. D. A., skald, 54
 Aulén, Gustaf, professor, biskop, 167

 Backlund, Sven, publicist, 173, 175
 Bager, Ephraim, kyrkoherde, 154
 Bagge, Elisabet, g. m. Olof Engelbertsson Bure, 18
 –, Gösta, professor, statsråd, 166
 Banér, Johan, fältmarskalk, generalguvernör, 91, 105
 Baranoff, släkt, 177
 –, Gotthard von, överste, 22

 Barmen, F. G. de, fältpastor, 25
 Barnekow, Edvard, kommandör, 166–167
 –, Kjell, godsägare, 167
 Baumgart, Hans, borgare i Kalmar, 145
 –, Peter, borgare i Kalmar, 145
 Behm, Olof, advokat, 187
 Behre, Frank, professor, språkman, 188
 Bellingshausen, Herman von, överstelöjtnant, lantråd, 28
 Below, Johannes, livmedicus, 13, 17
 Bengt Laurensen, borgmästare, 143
 – Magnusson se Folkunga-ättens lagmansgren
 Bengtsson, Hjalmar, journalist, förf., 120, 129
 Berend Föglar, borgmästare, 143
 Berg, Anders (Mårtensson), kommandör, 20
 –, Bendix (Bengt) Johan von, major, 16, 18, 21
 Beskow, Bernhard von, sekreterare i Svenska akademien, förf., 40
 –, Gustaf, hovpredikant, 185
 Bielke, Carl Gustaf, riksråd, president, 158
 –, Nils, fältmarskalk, 153, 184
 –, Thure Gabriel, riksråd, 159
 Billerbek, 7, 18
 –, Barbara, g. m. Wilhelm Silentz, 16–18, 24
 Birger jarl, 140
 – Magnusson, kung, 142
 – Ulfsson se Ulvåsa-ätten
 Birgitta Birkersdr se Finsta-ätten
 – Karlsdr se stjärnor, 2
 Bjur, släkt, 157, 187
 –, Eric, lappfogde, befallningsman, 157
 Björk, Adolf, psykiater, 172
 –, Kaj, chefredaktör, ambasadör, 172–174
 –, Leif, byråchef, 172
 Björkman, Per Axel, kyrkoherde, 187
 Björkquist, Manfred, biskop, 172
 Björling, Sigurd, hovsångare, 186
 Björn, Anders, inspektör vid Kungl. myntet, 17–18
 Björnstjerna, Carl Magnus, generallöjtnant, 46, 51
 –, Magnus, generalmajor, diplomat, 32, 35–39, 46
 Blixencron, Mårten Pedersson, preses och kom-missarie i revisionskollegium, 3
 Blomberg, Bertil, musiklärare, 174
 –, Erik, förf., 171
 Blücher, Gebhard Leberecht von, preussisk ge-neralfältmarskalk, 186
 Boberg, Carl, publicist, riksdagsman, 148
 Bock, Margareta, g. m. Anders Igelström, 20
 Bogislav XIV, hertig av Pommern, 100, 105
 Bonde, Gustaf, president, riksråd, 158
 –, Johan, kanik, 138
 Bondeson, August, läkare, förf., 183
 Bong, Carl Fredrik, akademibokbindare, 157
 Bonow, Moritz von, kammarjunkare, 105
 Borgström, släkt, 184
 Boström, Christopher Jacob, professor, filosof, 54

- Bournonville, Antoine, fransk balettmästare, 117
 —, August, dansk balettmästare, 116–119, 186
 Boye, Karin, förf., 172–173
 Bradley, James, engelsk astronom, 155
 Brage se Peder
 Brahe, Ebba, hovfröken, 180
 —, Magnus, riksmarskalk, 164
 —, Margareta, g. m. Bengt Oxenstierna, 15, 18, 23
 —, Per, d. y., riksdrots, 4, 15, 18, 94
 Branting, Georg, advokat, riksdagsman, 173
 —, Hjalmar, statsminister, 72, 74, 76, 78, 80–81, 83–88
 Briem, Efraim, professor, religionshistoriker, 167
 Brilioth, Yngve, professor, biskop, 163, 167
 Bring, Ragnar, professor, teolog, 168
 Broman, Erland, president, 158
 —, Sten, tonsättare, 183, 186
 Broomé, Bertil, krigsarkivarie, 154
 Bruncrona, Olof Abraham, kabinettskammarherre, 49
 Buddenbrock, Elisabet von, g. m. Carl Stackelberg, 16, 18, 25
 Buffon, George Louise Leclerc de, fransk naturforskare, 155
 Buræa, Cecilia Larsdtr., g. m. Georg Stiernhielm, 2, 4–5, 13, 15, 18, 22, 25–27
 Buræus, Laurentius Engelberti, kyrkoherde, 13, 18, 22
 Bure, Anders, kartograf, krigsråd, 2, 13, 18
 —, Maria, g. m. Johan Wärnschöld, 18, 29
 —, Olof Engelbertsson, krigsråd, 18
 Buthelius, Herlacus Erici, kyrkoherde, 15–16, 18
 Butterlin, släkt, 177
 Buxhoeveden, F. W. von, rysk brigadjär, 65–70
 (Båt) Sune Jonsson, lagman, 142
 Bärg, Anders Johan, riksdagsman, 83
 Böhm, Johan, 17–18
 Börje Olofsson, borgare i Kalmar, 145
 Böök, Fredrik, professor, litteraturhistoriker, 162, 185
 Cadet, Coquelin, fransk skådespelare, 186
 Callmer, Anna-Stina, g. m. kyrkoherden, teol. dr. Kjell Barnekow, 168
 —, Axel Th., kyrkoherde, 167
 —, Christian, professor, 152, 154
 Carlberg, Johan Eberhard, stadsarkitekt i Stockholm, 186
 Carlgren, Nils, stadsarkitekt, 148
 Carlson, Frank, guvernör, senator, 181
 Carlsson, Gunnar, professor, språkman, 187
 Casparsson, Ragnar, chefredaktör, landshövding, 175
 Cassel, Gustav, professor, nationalekonom, 166
 Cathrine Niclasdtr., g. m. Sven Andersson, 155
 Caulaincourt, A. A. L. de, fransk ambassadör i S:t Petersburg, 64, 69, 71
 Cecilia Ulfstdr se Ulvåsa-ätten
 Cedercreutz, Herman, ambassadör, riksråd, 158–159
 Cedergren, Gustaf, läkare, 188
 Cederström, Jacob, president, 45, 51
 Celsius, Olof, pastor primarius, 109
 Charlotta (Hedvig Elisabeth C.), drottning, 112
 Clementeoff, släkt, 177
 Cleye, van dem, släkt, 142
 Cook, James, engelsk forskningsresande, 121
 Crafoord, Holger, direktör, 185
 Cremer, Peter, överstelöjtnant, 15, 18
 Creutz, Birgitta, g. m. Matthias Forbes, 15, 18–19
 —, Ernst, överste, ståthållare, 13, 18, 20
 —, Lars Mårtensson, slottsfogde, 18
 Cronhamn, Johan Peter, tonsättare, 186
 Cronqvist, Corfitz, konstförvant, journalist, emigr. till Australien, 127, 129
 Cronstedt, Carl, general, president, 159
 —, Carl Olof, vice amiral, 64–71
 —, Jacob, landshövding, riksråd, 158
 Cronstierna, Catharina Juliana, g. m. Otto Johan Stiernhielm, 27
 Crusebjörn, Cecilia, g. m. Gustaf Geete, 16, 18–19
 —, Frans, landshövding, 18
 Crusenstolpe, Magnus Jacob, publicist, 137
 Curman, Carl, fotograf, 169
 Dahlberg, Ivar, publicist, 175
 Dahlbergh, Erik, Kungl. råd, generalguvernör, 145
 Dahlgren, Jan Magnus, rådman, 183
 —, John, kommandant vid örlogsstationen i Washington, 181
 Dahm, Oscar Elis Leonard, rektor, riksdagsman, 148
 Dalén, Gyllenstierna, Maj, förste bibliotekarie, 186
 Dalin, Carl Olof, kyrkoherde, 154
 Dardel, Carl, generalkonsul, 167
 —, Ebba, g. m. Carl Dardel, 167
 —, Marthe, g. m. Kjell Barnekow, 167
 Dauberval, Jean, fransk danslärare, 116
 D'Avangour, Charles, franskt sändebud, 96
 De Frese, Helena Charlotta, g. m. Carl Wilhelm Reutersköld, 67
 De la Gardie, Jacob, riksmarsk., 93, 179
 —, Magnus Gabriel, rikskansler, 153
 —, Maria Sofia, överhovsmästarinna, 180
 Delldén, Carl Olof, professor, jurist, 45, 54
 Delwig, Ewert von, 19
 —, Maria von, g. m. Wilhelm von Ulrich, 13, 19, 28
 Dellwig, Bernt Vilhelm von, överste, 26
 De Silentz, Wilhelm, borgmästare, 24
 Desprez, Louis Jean, arkitekt, målare, 158
 de Wahl, Anders, skådespelare, 170
 Didelot, Charles Louis, balettmästare, 116–119
 Domenicus Pahr, arkitekt, 145
 Door, N. N. van, g. m. Carl Erdtman Stiernhielm, 25
 Dryander, Martin, sekreterare, 16, 19
 Dubler (Dublar), Nicolaus, major, 19, 23
 Düben, Lotten von, fotograf, 170
 Düring, Johan Christoffer von, överståthållare, 158
 Döbelius, Johan Jacob, professor, medicinare, 156

- Ebert, Friedrich, tysk rikskansler, 87
 Edelcrantz, Abraham Niclas, president, poet, 116
 Edén, Nils, statsminister, 75, 79–82
 Edlund, Barbro, matrikelutgivare, 154–155
 –, Sven, prof., pedagog, 155
 Egerström, Carl Axel, emigr. till Australien, förf., 123
 Ehrenpreus, Carl Didrik, riksråd, 159
 Ehrenprijs, Mårten, assessor vid Dorpats hovrätt, 13, 19
 Ehrenstråle, David Nehrman, professor, kansli-sekreterare, 156
 Eidem, Erling, ärkebiskop, 167
 Ek, Anders, skådespelare, 173
 –, Jan, läkare, 173
 –, Sverker, professor, litteraturhistoriker, 173, 188
 Ekeblad, Claes, kanslipresident, 158–159
 Ekeblad, Juliana, g. m. Ewert von Delwig, 19
 Ekenvall, Asta, fil. dr. förste bibliotekarie, 178, 180
 Eketrä, Sven Månsson, ståthållare, 144
 Ekholm, Nils Gustaf, docent, meteorolog, 183–184
 Eklund, Erik, administratör vid Brunnsviks folkhögskola, 174
 Ekman, Otto Christian, med. dr, provinssiäläkare, 141
 Ekström, Ragnar, teol. dr, kontraktsprost, 168
 Elisabeth Charlotta, kurfurstinna av Brandenburg, 91, 97, 105
 – Johansdtr, g. m. Erik Bengtsson Schroderus, 21
 Elmberg, släkt, 185
 Engberg, Arthur, chefredaktör, landshövding, statsråd, 77–78, 85
 Engdahl, Alexis, kyrkoherde, skaffare åt Nordiska museet, 183
 Engström, Jon, med. dr, publicist, 147
 Enoksson, Valfrid, vargägare, 188
 Ericson, Carl Peter, skald, emigr. till USA, 183
 –, Greta, kommunfullmäktig, 187
 Ericsson, John, uppfinnare, 181, 187
 Erik XIV, 148, 150–151
 – av Pommern, 140, 143
 Eriksson, Bernhard, landshövding, statsråd, talman, 80, 82–83, 85
 –, Gustav, stadsläkare, 35, 37, 45
 Erlander, Tage, statsminister, 175
 Ernesti, J. J., professor, 157
 Ersson, Olof, köpman, 151
 Essen, Alexander von, överste, 16, 18
 Euler, Ulf von, professor, fysiolog, 183
 Ewald, Gustaf, fotograf, 169
 Fleming, Elisabet, g. m. Johan Yxkull, 29
 –, Klas, president i reduktionskommissionen, 8–9, 11
 –, Lars, president i Dorpats hovrätt, riksråd, 16, 19, 22
 Flodin, Ferdinand, fotograf, 169
 Flygare, Emil, kyrkoherde, 185
 Fock, O, kapten, 69
 (Folkunga-ättens lagmansgren) Bengt Magnusson, lagman, 139, 142
 (–) Magnus Bengtsson, slottsfogde, lagman, 142
 Forbes, Matthias, överste, 15–16, 18–19
 Forsman, Anna, vedbärränka, 159
 Franklin, Maria Catharina, g. m. Anders Koskull, 21
 Frans vinskänk, värdshusvärd, möjl. ident. med Frans Martin, 96
 Fredrik Wilhelm, kurfurste av Brandenburg, 91, 93–94, 101, 107
 Frondinus, Ericus Petri, kyrkoherde, 17, 19
 Frykberg, Sten, kapellmästare, 183, 186
 Fröman, Georg, slottsbyggmästare, 158
 Fuchs, Hans Friedrich, hovmarskalk, 96, 100–101
 Fögler se Berend
 Galvani, Luigo Aloisio, italiensk professor, anatom, 155
 Geete, Elisabet, Cecilia, g. m. Erik Silversparre, 16–17, 19, 24
 –, Erik Eriksson Tranevardus, president i Åbo hovrätt, 19
 –, Gustaf, kommissarie vid reduktionskollegium, 16, 18–19
 Geijer, Erik Gustaf, skald, 59, 160–162
 Georg Wilhelm, kurfurste av Brandenburg, her-tig av Preussen, 91, 93–108
 Gerd skräddare, köpman, 151
 Gerdeka Hartlevsdr, abbedissa, 138
 Gerdtén, Johan Adolf von, överste, ståthållare, 188
 Germund Larsson, kyrkoherde, 138
 Gierow, Karl Ragnar, förf., 188
 –, Krister, överbibliotekarie, 155
 Gilaw, Christoffer, värdshusvärd, 100
 Gilham, Erik, tullmästare, 187
 Glyn, Elinor, engelsk förf., 180
 Golowitz, släkt, 177
 Goodwin, Henry B., fotograf, 169
 Graan, Anna, g. m. Georg Otto Stiernhielm, 26
 Gran, Hans, karolinsk ryttare, 187
 Granberg, Simon, två köpmän med samma namn i Åbo, 184
 Granit, Ragnar, professor, neurofysiolog, 176–177
 Granlund, John, professor, folklivsforskare, 184
 Granstadius, Johannes Olai, komminister, 17, 19
 Gray, Anna, g. m. Anders (Mårtensson) Berg, 17, 19–20
 Greij, William, 19
 Griffé, Augusta L. G., charkuterist, 187
 Grill, Abraham, grosshandlare, 159
 –, Claes, direktör, 159
 Gripenberg, Carl Magnus, major, 66
 Gripenhielm, Edmund, rector illustris, 157
 Gripenstedt, Johan August, statsråd, 45

- Groen, Hans, svensk resident i Moskva, 13, 20
 Grubbe, Samuel, filosof, statsråd, 36
 Gråberg, Olof, kyrkoherde, 159
 Gunnar Olsson, köpman, 151
 Gustafsson (från Grythyttan), Emma, fotograf, 188
 —, Walfrid J., lantbrukare, 187
 Gustav I, 150, 185
 — III, 109, 112, 116–117, 157–158, 185
 — V, 81–83
 Gustav II Adolf, 89–94, 96–99, 178–179, 185
 Gustav IV Adolf, 186
 Gyldenstolpe, Adolf, riksmarskalk, 39–40
 —, Anton, kapten, 53
 Gyllenankar, Gabriel, landshövding, 4, 15, 20
 Gyllenhaal, Carl Henric, landshövding, statsråd, generaltulldirektör, 32, 35–38, 40, 42
 —, Lars Herman, president, justitiestatsminister, 164–165
 Gyllenhielm, Carl Carlsson, riksamiral, 4, 15, 20, 23, 99–100, 102, 104
 Gyllenkrok, Eva, g. m. Edvard Barnekow, 166
 —, Fredrik, kabinettskammarherre, 166–167
 —, Fredrik-Elof, godsägare, 166
 Gyllenschmidt, Sofia Eleonora von, g. m. Carl Erdtman Stiernhielm, 25
 Gyllenstierna, Anna Eriksdtr, g. m. Seved Ribbing, 23
 —, Ebba, dtr till presidenten Göran Gyllenstierna, 13, 20
 —, Göran, amiral, landshövding, 13, 20
 —, Göran, översteamiral, president, 20, 24–25
 Gyllin, Yngve, publicist, 174
 Günther, Christian, utrikesminister, 177
 Günthersberch, Christoffer von, generalmajor, 16, 20, 24, 27
 Götzen, Sigmundt von, brandenburgsk kansler, 93
- Hagelström, Johan Samuel, hovråd, 68
 Hagen, Christian von, överstelöjtnant, 25
 Hall, David, statsråd, 175
 Hallberg, Måns, chef för Svenska tändsticksfabriken i Burma, 184
 Haller, Albrecht von, fysiolog, botanist, 156
 Hamilton, Henning, statsråd, 33, 45–46, 50, 56–57, 61
 —, Raoul, riksdagsman, 82
 Hammarskjöld, Dag, generalsekreterare, 166, 177
 Hanell, Anders Salomon, handelsman, riksdagsman, 146
 Hanson, John, politiker i USA, 181
 Hansson, Per Albin, statsminister, 72–88, 175
 Hardeck, Georg Fredrik von, 20
 —, Magdalena von, g. m. Frans Bernhard von Thurn, 4, 15, 20
 Hartmansdorff, Jacob August von, president, riksdagsman, 30–63
 Hartsman, Carl Alfred, borgmästare, emigr. till Australien, 128
 Hazelius, Artur, förste styresman för Nordiska museet, 183, 188
 —, Johan August, militär, politiker, publicist, 44, 61
- Heckscher, Gunnar, professor, statsvetare, ambassadör, 166
 Hector, Ingvar, prost, föreståndare för Hjelmserydstiftelsen, 168
 Hedlund, Gunnar, jur. dr, statsråd, 175
 —, S. A., redaktör, riksdagsman, 162
 Hedström, Gunnar, fil. dr, arkivchef, 188
 Heidenstam, Verner von, förf., 187
 Heland, Johan Gustaf von, protokollssekreterare, 111
 Helander, Dick, professor, teolog, 168
 Helén, Gunnar, politiker, landshövding, 166
 Hellberg, J. C., publicist, 43, 50, 57
 Hellman, J. J., professor, teolog, 110–111, 114
 Hellqvist, Carl Gustaf, målare, 185
 Hellström, Gustaf, förf., 185
 Helmersen, Paul von, assistentråd, 13, 20
 Hemmingsson, Eric, målare, 184
 Henrik Lassen, borgmästare, 143
 Henschen, Folke, professor, patolog, 183
 Herbenstein, Sidonia von, g. m. Georg Fredrik von Hardeck, 20
 Herman Rutgersson, borgare, 138
 Hermansson, C.-H., chefredaktör, riksdagsman, 174
 Herrlin, Olle, biskop, 168
 Herschel, Frederick William, engelsk astronom, 155
 Herzberg, John, fotograf, 169
 Hess von Wichdorff, Catharina, g. m. Ernst Creutz, 13, 18, 21
 —, Johan Johansson, 20
 Hesselén, N., professor, teolog, 111
 Hierta, Lars Johan, publicist, affärsman, politiker, 34–35
 Hirdman, Gunnar, förf., folkbildare, 172, 174
 Hiärne, Urban, läkare, naturforskare, förf., 186
 Hjärne, Gustaf Adolf, universitetskansler, riksråd, 156
 Hochgraffen, Anna von, g. m. Adam Schraffer, 6, 13, 15, 20, 24
 Hochgräven, Elisabeth Dorotea, g. m. Tønnes Johan Wrangel, 28
 Hoffman, Martin, holländsk målare, 185
 Hoffrén, Manne, landsantikvarie, 149
 Holmberg, Olle, professor, litteraturhistoriker, 187
 Holmquist, Hjalmar, professor, kyrkohistoriker, 167
 Holmsten Holmstensson se kluven sköld med 2 ginbalkar i ena fältet
 Holmström, Hans Olof, ärkebiskop, 32
 Hoppenstedt, Caspar, borgmästare, 146
 Horn, Agneta, memoarförf., 179
 —, Bengt, riksråd, generalguvernör, 13, 20, 27
 Hugo, Yngve, rektor, radioman, 174
 Hultmark, Karl Fredrik, kyrkoherde, emigr. till Australien, 128
 Hund, Elisabet, g. m. Elof Jonsson Wädurhorn, 28
 Hvitfeldt, Margareta, donator, 183
 Härleman, Carl, överintendent, arkitekt, 158
 Håstad, Elis, professor, statsvetare, 166
 Häggglund, Henrik, kyrkoherde, 154
 Höglund, Zeth, borgarråd, 73, 87, 173–174

- Höpken, Anders Johan von, kanslipresident, 155, 159
- Igelström, Anders, ryttmästare, 16–17, 20–21
–, Christina, g. m. Johan Fitinghoff, 16, 19, 21
–, Harald Bengtsson, överste, 13, 15–17, 20–22, 28
- Ihre, Johan, professor, språkforskare, 157
- Inghe, Gunnar, professor, medicinare, 174
- Isberg, Hagbard, kyrkoherde, 154
- Jacobsson, Malte, professor, filosof, 173
- Jaeger, Johannes, fotograf, 169
- Jakob Richter, arkitekt, 145
– Ulfsson, ärkebiskop, 140
- Janson, Agnes, operasångerska, emigr. till Australien, 128
- Jansson, Birger, direktör, 148–149
–, Johan, grosshandlare, 147–148
–, John, direktör, riksdagsman, 148–149
–, Ragnar, direktör, 149
–, Theodor Wilhelm, rådmän, 147
- Jenner, Edward, engelsk läkare, 155
- Johan III, 150
– av Holstein, 143
– Casimir, hertig, pfalzgreve, 91, 93–97, 99, 104–108
– Danielsson, proviantmästare, 16, 21
– Georg, markgreve av Jägersdorf, 94
Johannes Magnus, ärkebiskop, 141, 186
- Johannesson, Lechard, lektor, direktör, 168
- Johansson, Alf, professor, nationalekonom, 166, 173
– (i Uppmälby), Carl Johan, hemmansägare, riksdagsman, 84
–, Johan, publicist, 160
- Johnson, Eyvind, förf., 171
- Jägare se Seliges
- Järle Pedersson, 140
- Jägerhorn, Fredrik Adolf, överste, 68
- Jöns Andersson, köpman, 151
- Kafle, Erland, vice hovrättspresident, 21
–, Magdalena, g. m. Carl Silfversparre, 17, 21, 24
- Kalitin, släkt, 177
- Kalling, släkt, 187
- Kalm, Pehr, professor, ekonom, 185
- Kamenskij, N. M., rysk general, 68
- Kann, Charles Albert, emigrantagent, 121–122
- Karin Mattsdr, g. m. Olof Markvardsson, 13, 21–22, 26
- Karl IX, 20, 90
– XIII, 110–114
– XV, 33, 56–57, 59, 61–62, 160, 166
– X Gustav, 97, 99
– XIV Johan, 133, 136–137, 164
– djäken se stjärnor, 2
– Elinason se Sparre av Aspnäs
– Filip, hertig, 90
– Tydiske, fogde, 142
- Karleby, Nils, publicist, 174
- Karlfeldt, Erik Axel, skald, 174–175
- Katarina Jakobsdr, g. m. Lars Larsson, 13, 21–22
– av Pfalz, 100, 102–105, 108, 179–180
- Kellgren, Nils, byråchef, riksdagsman, journalist, 174
- Kenicius, Nicolaus, biskop, 143–144
- Key, Ellen, förf., 187
- Keyland, Nils, fotograf, intendent, 169
- Kilbom, Karl, huvudredaktör, riksdagsman, 73
- Kjollerström, Sven, professor, kyrkohistoriker, 183
- Klemming, Frans G., fotograf, 169
- Klick, Carl Henrik, major, förf., 184
- Klintberg, Mathias, fotograf, 170
(kluven sköld med 2 ginbalkar i ena fältet) Holmsten Holmstenson, häradshövding, 140
- Klüwer, Johan, sekreterare, 16, 21
- Knut länge, kung, 140
- Knös, Olof, lektor, bibliograf, 185
- Kock, Karin, professor, statsråd, 166
- Kopsen, William, affärsman, emigr. till Australien, 129
- Koskull, Anders, landshövding, kommandant, 16, 21
–, Margareta, g. m. Bendix Johan von Berg, 16, 18, 21
- Kowalevski, Sonja, professor, matematiker, 166
- Kræmer, Robert von, förf., riksdagsman, 161
- Kraftman, släkt, 184
- Kreuger, Ernst, köpman, 147
–, Ivar, direktör, 147
–, Pehr Edvard, handelsman, redare, 147–148
–, Torsten, direktör, 147
- Kristian IV, dansk kung, 91, 98, 106–107, 179
- Kristina (1573–1625), drottning, 90, 101
– (1626–89), drottning, 4, 89–91, 93–97, 99, 101–102, 104–106, 178
–, g. m. Henrik Rappe, 16, 21
- Krusenstierna, Agnes von, förf., 171
- Krämer, släkt, 178
–, Jakob Johan, löjtnant, 178
- Kröger, Olof, bergsman, 21
–, Thomas, skeppslöjtnant, 13, 21
- Kurck, Arvid Fredrik, president, 111
- Kvarnzellius, Svante Herman, riksdagsman, landshövding, 76, 78, 82
- Kyle, släkt, 144
- Kyndel, Otto, professor, violinpedagog, 186
- Källman, Gustaf Wilhelm, riksdagsman, 77
- Köning se Kenicius
- Körling, Felix, kantor, kompositör, musiklärare, 184
- Lagerbjelke, Gustav, landshövding, politiker, 33, 35–36, 38, 56
–, Johan, statsråd, 32, 35–36, 38–39, 53
- Lagerbring, Sven, professor, kansliråd, 156
- Lagergren, Carl Axel, emigr. till Australien, 127
–, Pehr Johan, justitieborgmästare, 33, 35–36, 38, 45
- Lagerhjelm, antingen Johan Staffander (d. 1680), Johan (d. 1678) eller Magnus Gabriel, 17, 21
- Lagerkvist, Per, förf., 171
- Lagerlöf, Magnus, musiker, emigr. till Australien, 128–129
- Landquist, John, professor, psykolog, 162
- Landzberg, Lars Henriksson, assessor, 21
– (eller Schrodera), Margareta Eriksdr, g. m. Lars Henriksson Landzberg, 17, 21

- Lange, släkt, 142
 Langlet, Emil Viktor, arkitekt, 154
 Lanzelius, Petrus, kyrkoherde, 16, 21–22
 La Place, Pierre Simon de, fransk astronom, matematiker, 155
 Lars Larsson, borgmästare, assessor, 13, 21–22
 – Olofsson se stjärna
 Larsson, Viktor, statsråd, talman, 75, 79–80, 84
 Lassen, släkt, 144
 Laureus, Alexander, målare, 188
 Lavoissier, Antoine Laurent, fransk kemist, 155
 Lawrence, D. H., engelsk förf., 171
 Le Bas, Jacques Philippe, fransk gravör, 158
 Lefrén, Johan Peter, general, 45–46, 53
 (Leijonspira) Christina, g. m. Harald Bengtsson Igelström, 15, 20–22
 –, Simon Mårtensson, räntmästare, 22
 Leopold, Carl Gustaf, förf., 116
 Lessing, Gotthold Ephraim, tysk förf., kritiker, 155
 Levring, Tore, professor, botaniker, 188
 Lichtenberg, Georg C., tysk naturforskare, förf., 156
 Lidbeck, Anders, professor, estetik, universitetsbibliotekarie, 186
 Lidforss, Bengt, professor, botanist, förf., 172, 175
 Lie, Tryggve, generalsekreterare, 175
 Liebman, Thuro, kyrkoherde, 185
 Liljefors, Bruno, målare, 186
 Liljevalch, Carl Fredrik, grosshandlare, 122
 Lillie, Margareta, g. m. Erik Oxe, 22
 Lillieström, Johan Nicodemi, statssekreterare, 96–97
 Lind, Jenny, opera- och konsertsångerska, 161
 Lindberg-Torlind, Kerstin, sångerska, 186
 Lindberger, Örjan, professor, litteraturhistoriker, 186
 Lindbergh, Charles, atlantflygare, 181
 Lindblad, Adolf Fredrik, tonsättare, 161, 186
 Lindblom, Johannes, professor, teolog, rektor, 167
 Linde, Ebbe, förf., 173–174
 Linder, William, hovrättsråd, riksdagsman, 84–85
 Lindergren, G. M., emigr. till Australien, 129
 Linderot, Lars, komminister, psalmdiktare, 183
 Lindgren, Hilding, intendent för The Swedish Home for Aged People på Staten Island, N. Y., 184
 –, Johan Edvin, fotograf, 188
 –, John, fil. dr., lärare, 174
 Lindman, Arvid, statsminister, 81
 Lindqvist, Axel, riksdagsman, 83–84
 –, Herman, statsråd, talman, 77
 Lindschöld, Erik, Kungl. råd, 184–185
 Lindström, Rickard, chefredaktör, riksdagsman, 173
 Linné, Carl von, arkiater, 156, 185, 187
 Ljungberg, Matthias, professor, etatsråd, 156
 Ljungdal, Arnold, bibliotekarie, förf., 174
 Locke, John, engelsk filosof, 156
 Lode, ätt, 177
 –, Georg Vilhelm, justitiekansler, 111
 Lo-Johansson, Ivar, förf., 167, 171
 Loritz, Catharina, 16, 22
 Louisa Ulrika, 185
 Louise Juliane av Pfalz, kurfurstinna, 89, 97, 105
 Lundberg, Erik, professor, nationalekonom, 166
 –, Måns Bengtsson, folkskollärare, riksdagsman, 84
 –, Vincent, med. dr, livmedicus, 160
 Lundblad, Johan, professor, filolog, 157
 Lundbohm, Sixten, målare, 183
 Lundgren, Georg, professor, kemist, 188
 –, Oscar, borgmästare, emigr. till Australien, 128
 Lundh, Gunnar, fotograf, 169
 Luther, Martin, 94
 Lysander, Albert, kontraktsprost, hovpredikant, 168
 Lärka, Karl, fotograf, hembygdsforskare, 169
 Löwen, Axel, generalguvernör, riksråd, 159
 Löwenhielm, Carl Gustaf, universitetskansler, riksråd, 155
 Machum, släkt, 184
 –, Anna Albertsdr, 184
 Magnus Bengtsson se Folkunga-ättens lagmansgren
 – Eriksson, kung, 143, 150
 Magnusson, Gerhard, publicist, riksdagsman, 77
 Malmberg, Johan Josef, folklivsskildrare, 187
 Malmeström, Elis, biskop, 163
 Malmström, Rosa, bibliotekarie, 178
 Mandelgren, Nils Månsson, folklivsforskare, 144
 Margareta, g. m. Herman Rutgersson, 138
 – Clausdtr, abbedissa, 139
 Maria Eleonora, drottning, 22, 89–108, 178–179
 Markus Sigfridsson, bokbindare, 1
 Martin, Olof, snickare, 183
 Martinson, Harry, förf., 171
 Mask, Sven Svensson, löjtnant, 187
 Masreliez, Louise, målare, tecknare, 158
 Mathias Kettilmundsson, rikshövitsman, 140
 Mattis i Finsta, 140
 Matts Hansson på Gammelgården, 21
 Meitner, Lise, kärnfysiker, 180
 Melberg, Arne, docent, litteraturhistoriker, 162
 Mellberg, Gustaf, emigr. till USA, 187
 Mellgren, Jan, professor, patolog, 188
 Metta Nilsdtr, 155
 Meurling, Olof, teolog, 173
 –, Per, litteraturhistoriker, förf., 162, 171–173
 Meyer, Georg, hovrättsfiskal, 16, 22, 24
 Michaelis, Johann David, orientalist, 156
 Mikael Fjodorovitj, tsar, 17
 Mjöberg, Eric, etnograf, 120
 Moberg, Vilhelm, förf., 170–171
 Mollerus, Arvid, jurist, 156
 Muhrbeck, Johan Christoffer, professor, filosof, 156
 –, Peter, komminister, 159
 Munck, Petrus, biskop, prokansler, 109–115
 Munck af Rosenschöld, släkt, 109
 –, Eberhard Zacharias, professor, medicinare, 109–110
 Mühlenbruch, Didrich, borgare, 145
 Myhrman, Gustav, kansliråd, 32, 39, 51
 Myrdal, Gunnar, professor, statsråd, 166
 Månesköld, Brita, g. m. Erland Kafle, 21
 –, Elin, g. m. Tönnes Eriksson (Tott), 19

–, Erik, major, 22
 –, Margareta, g. m. Ertman Gustaf Silfversparre, 22
 Månsson, Fabian, fil. dr. förf., 73, 81
 Mårtensson, Brita, fotograf, 184
 Märta Eriksdtr, g. m. L. E. Buræus, 13, 18, 22
 – Jöransdtr se Stiernsköld
 Möller-Möllersvärd, släkt, 177
 Möller, Gustav, statsråd, 73, 75–78, 80, 85
 –, Levin, filosof, 156
 –, Yngve, chefredaktör, riksdagsman, ambassadör, 174–176
 Möllerhjelm, Axel, överståthållare, 136
 Mörck, Einar, VD, 188
 Mörner, Catharina Eva, g. m. Bertil Nilsson Skytte, 24
 Nasackin, Peter, major, 22
 Nassokin, släkt, 177
 – (Nasackin), Margareta, g. 1 m. Joakim von Strassburg och 2 m. Gotthard von Baranoff, 17, 22, 27
 Nathorst, Anita, 186
 Natt och Dag, Anna, g. m. Lars Fleming, 16, 19, 22
 –, Ivar Nilsson, landshövding, 22
 Nerman, Einar, konstnär, 183
 Netzel, Gustav, expeditionsekreterare, 32, 39
 Neumeyer, Maria, g. m. Johan Danielsson, 16, 21–22
 Neumeijer, Johan, 24
 Nicolaus Hermann, biskop, 138–139
 Niehenck, Friedrich, kyrkoherde, 154
 Niels Hemmingsson, borgmästare, 143
 Nieroth, Magnus, landshövding, 13, 22
 Nils Kettilsson, ärkebiskop, 142
 Nilson, Ruben, konstnär, visdiktare, 170–171
 –, Severin, fotograf, 169
 Nilsson, Johan, landshövding, talman, 75, 79
 – (i Tänga), Olof, statsråd, 86
 –, Torsten, statsråd, 175
 Nobelius, Carl Axel, emigr. till Australien, 127
 Nolcken, Carl Adam von, godsägare, 50
 –, Mathias, professor, orientalist, 156–157
 Nördén, Olof, riksspelman, 184
 Nordenskiöld, Bengt, general, 183
 Nordenswan, släkt, 178
 Nordin, Margit, vasaloppsåkare, 183
 Nordström, Johan, professor, lärdomshistoriker, 185
 –, Johan Jacob, riksarkivarie, 35–36, 45
 –, Ludvig, förf., 187
 Norrman, Rickard, lärare vid Brunnsviks folkhögskola, 174
 Noske, Gustav, tysk försvarsminister, 87
 Nothin, Torsten, överståthållare, statsråd, 81, 86
 Noverres, Jean-Georges, fransk dansör och balletmästare, 116
 Nybelin, Orvar, professor, chef för Naturhistoriska museet i Göteborg, 188
 Nygren, Anders, professor, biskop, 167
 Nyström, Per, fil. dr. landshövding, 162, 171, 173–174
 Näf, Maria, g. m. Johan Skytte, 24

Ohlin, Bertil, professor, nationalekonom, statsråd, 166
 Olaus Magnus, ärkebiskop, 186
 Olaus Petri, kyrkoreformator, 186
 Olof Markvardsson, bergsman, fogde i Österdalarna, 13, 21–22, 26
 Olsson, Herbert, professor, teolog, 168
 –, Martin, riksantikvarie, 142, 148, 157
 –, Oscar, lektor, riksdagsman, 85
 Oskar I, 30–32, 41, 48, 56, 62, 133, 160, 165
 Oxe, Erik, landshövding, 22
 –, Margareta, g. m. Otto Reinhold Taube, 16, 22, 27–28
 Oxenstierna, Axel, rikskansler, 4, 15, 23, 28, 89–91, 94–96, 98–104, 106–108, 179
 –, Bengt, generalguvernör, riksråd, 13, 15, 18, 22
 –, Erik, riksråd, generalguvernör, 99
 –, Gabriel Gustafsson, riksdrots, 90–91, 95–96, 99
 –, Johan, riksmarskalk, president i wismarska tribunalen, 94, 97, 99
 Pahr se Domenicus
 Palmblad, Vilhelm Fredrik, professor, förf., 30–63, 160
 Palme, Christian Adolph, lagman, 147
 Palmstedt, Erik, arkitekt, 158
 Palmstierna, Carl Otto, landshövding, statsråd, 30, 33, 40, 45, 56, 59
 –, Erik, statsråd, 76, 78, 80–86, 88
 –, Nils, universitetskansler, riksråd, 155, 159
 Parmander, Isac, bokhållare, 8
 Pasch, Johan, målare, 158
 Pauli, Christina, g. m. Caspar Pegius, 13, 23
 Peder Brage, borgmästare, 143
 – Heggasson, borgmästare, 143
 – Jakobsson, kansler, biskop, 185
 – Karlsson se stjärnor, 2
 Pegau, Anna, g. m. Nicolaus Russe, 23
 Pegius (Pegau), Caspar, 13, 23
 Pelle katt, borgare, 145
 Pentz, Adam Heinrich von, hovmarskalk, 107
 Peppelman, Sophia, "jungfru", 16, 23
 Per Jönsson, köpman, 151
 Pereswetoff-Morath, släkt, 177
 Pers, Anders Yngve, chefredaktör, 175
 Persson, Birger, disponent, 183
 Peters, Thomas, byggmästare, emigr. till Australien, 129
 Petersson (i Påboda), Alfred, landshövding, statsråd, 75, 77
 –, Knut, huvudredaktör, riksdagsman, 77
 Petrelius, Johan, kaplan, 157
 Petrus Thyrgilli, ärkebiskop, 138
 Pettersson, Fritz, fotograf, 187
 Pfuel, Kurt Bertram von, brandenburgskt råd, 91, 93–95, 102
 Pinborg, Jan, professor, filolog, 188
 Pineus, Eva, 178
 Piper, Carl Fredrik, president, 159
 Pleijel, Hilding, professor, kyrkohistoriker, 168
 Pontin, Constans, förf., 44, 51, 56
 Posse, Arvid, generalmajor, riksråd, 159
 –, Arvid, justitiestatsminister, 164
 –, Christina, kammaringfru, g. m. Ivar Nilsson

- Natt och Dag, 22
 Prægius, Georg, superintendent, 16, 23
 Probsting, Anna, g. m. Johan Appelbom, 17
 Pröpsting, Gerhard Gustaf von, löjtnant, 26
 Påvel van Utrecht, borgare, 151
- Queckfelt, Gustaf Svensson, 23
 Quickfelt, Gustaf Bengt, assessor, 16, 23
- Ram (Ramm, Rham), Thomas, borgmästare, vice president, 13, 23
 Rappe, Henrik, generalauditör, 16, 21, 23
 —, Nils Bréant, kanslist, publicist, 44
 Rasche, Christoph Ludwig, hovråd, legat vid nersachiska armén, 90
 Raspe, Hans, slottsfogde i Dorpat, 15, 23
 Rausing, Ruben, direktör, 183
 Rechenberg von, släkt, 178
 Rehbinder, Charlotta, g. m. Georg Stiernhielm, 26
 Rehn, Gösta, professor, 174
 —, Jean Eric, hovintendent, arkitekt, 157–158
 —, Rebecka, mor til J. E. Rehn, 157
 Reiche, Wilhelm, österrikisk-amerikansk läkare, 171
 Remske, släkt, 144
 Retzius, Anders Jahan, professor, naturforskare, 157
 Reuterdahl, Henrik, ärkebiskop, 32
 Reuterholm, Gustaf Adolf, president, 109–114
 Reuterskiöld, Carl Wilhelm, överstelöjtnant, 68
 Ribbing, Christina, g. m. Carl Carlsson Gyllenhielm, 4, 15, 20, 23
 —, Seved, riksråd, 23
 Richter, se Jakob
 Ridder, Peter Hollender, kapten, kommandant på Viborgs slott, 24
 Rodes, Johan de, svensk kommersfaktor i Moskva, 13, 23
 Rodhe, Edvard, biskop, 168
 Rommel, Salomon, kyrkoherde, 154
 Roos, Erik, handelsman, 159
 —, Erik, silkesvävargesäll, 159
 — af Hjelsmåter, Johan Fredrik, emigr. till USA, 187
 Rosen, Gustaf Fredrik von, riksråd, 158
 Rosén, Johan Magnus, tidningsman, 44
 Rosenblad, Eberhard, professor, 156
 —, Mathias, statsråd, 109–114, 164
 —, Ulrica Eleonora, g. m. Petrus Munck, 109
 Rosendal, Gunnar, kyrkoherde, 168
 Rosladin, släkt, 177–178
 Rothlöben, Johannes, kyrkoherde, 94
 Rousseau, Jean Jacques, 155
 Rubzoff, släkt, 178
 Rudbeckius, Johannes, biskop, 179
 Rungren, Anna Christina, g. m. J. E. Rehn, 158
 Russe (Rusze, Rüsse), Nicolaus (Clas), råds-herre i Dorpat, 13, 23
 Rydberg, Viktor, professor, förf., 162
 Rydeberg, Georg, skådespelare, 183
 Rydelius, Andreas, professor, biskop, 156
 Rydén, Värner, statsråd, 77, 84
 Rydquist, C. M., advokatfiskal, 34–36, 45
 Ryman, Johan d. ä., gulddragarålderman, 159
 Rystad, Göran, professor, historiker, 151
- Rääf, Leonard Fredrik, kammarjunkare, kulturhistoriker, 45, 60
- Sack, Margareta, g. m. Nicolaus Dubler, 13, 19, 23
 Sallander, Hans, förste bibliotekarie, 186
 Sandblad, J., borgmästare, 32
 Sandburg, Carl, förf., 181
 Sandler, Rickard, landshövding, statsråd, 77–78, 80
 Sass, Philip von, överstelöjtnant, 16, 23
 Scharenberg, Bernhard von, lantråd i Estland, 13, 23
 Scharffenberg, Peter, akademitraktör, 157
 Schéele, Carl Adam von, kansliråd, 137
 —, Carl Axel Adam von, löjtnant, litograf, 134–137
 —, Christian von, boktryckare, emigr. till Australien, 128
 —, Hedvig se Zelandier
 —, Wilhelm von, chefsrådman, 137
 Scheiding, Filip von, riksråd, guvernör, 4, 13, 23
 Schenmark, Nils, professor, astronom, 156
 Scherzenfeldt, Birgitta, 184
 Schlyter, Herman, teol. dr, prost, 154
 Schmieden (Smieden), Erasmus von, assessor i Dorpats hovrätt, 16–17, 23
 Scholander, Fredrik Wilhelm, arkitekt, 148
 Schraffer, Adam, president i Dorpats hovrätt, 6, 13, 15, 20, 23
 Schroderus, Erik Bengtsson, translator-regni, 21
 Schröder, Johan Henric, professor, 45
 Schrötel, Hans Georg, preussisk kammarförvant, 95–108
 Schulzenheim, David von, preses i Collegium medicum, 186
 Schwarzenberg, Adam von, 102, 105
 Schönbeck, Henrik, kontraktsprost, förf., 110, 112, 114–115
 Seliges Jeger, köpman, 145
 Sersanders se Andreas
 Seth, Gabriel von, riksråd, 159
 Setterdahl, Lennart, 181
 Sievers, Olof, professor, bakteriolog, 188
 Sifvert, Fredrik, borgare i Kalmar, 145
 Sigismund, svensk-polsk kung, 91
 Sigrid den fagra, 139
 Silentz, Catharina, g. m. Georg Meyer, 16, 24
 —, Wilhelm, proviantmästare, 11, 15–18, 24
 Silberlås se Verklæass
 Silfversparre, Brita, g. m. Peter Hollender Ridder, 16, 24
 —, Carl, major, 15, 17, 21, 24
 —, Erik, överste, 16, 19, 24
 —, Ertman, Gustaf, major, 22
 —, Jakob, kapten, 29
 —, Margareta Elisabet, g. m. Johan Markvard Stiernhielm, 2–3, 6, 11, 15, 17, 24–27
 Silfverstolpe, Malla, memoarförf., 161
 Silnecker, Olof, akademisekreterare, 157
 Singelmann, släkt, 24
 —, Andreas, "Quartierherr", 24
 —, Ewert, "Ältester der grossen Gilde" i Dorpat, 24
 —, Franz, rådsherre, 24
 —, Paul, "Fischzöllner", 24

- Sinius, Samuel, adjunkt, 157
 Siwardus, biskop, 186
 Sixten Olofsson, 140
 Sjöbring, Pehr, biskop, 148
 Sjösten, Carl Gustaf, custos machinarum, 157
 Sjöström, Carl Johan, stadsfogde, 154–155
 Skytte, Anna, g. m. Göran Gyllenstierna, 13, 20, 24
 –, Bertil Nilsson, överste, 24
 –, Carl Nilsson, ränt- och proviantmästare, 15, 24
 (–) Christina Bengtsdtr, g. m. Erik Eriksson Tranevardus Geete, 19
 –, Elisabet, g. m. Frans Crusebjörn, 18
 –, Johan, kapten, trol. identisk m. Johan Filip Skytte, 16, 24
 –, Johan, riksråd, generalguvernör, 13, 25, 94
 Sköld, Per Edvin, statsråd, 85
 Sköldberg, Sven, docent, gynekolog, 186
 Smith, Adam, engelsk nationalekonom, 155
 Snell, Johann, boktryckare, 186
 Solander, Daniel, naturforskare, 121, 185
 Soop, Anna Maria, grevinna, 159–160
 Spandekow, Anna, möjl. g. m. sekr. Paul S., 13, 25
 –, Paul, sekreterare i Dorpats hovrätt, 25
 Sparre, Erik, landshövding, politiker, 50–52
 –, Fredrik, rikskansler, 111
 (– av Aspnäs) Karl Elinason, 142
 –, Per Eriksson, rikskansliråd, 4, 15, 25
 (– av Tofta) Ulf Åbjörnsson, lagman, 142
 Sparrman, Anders, naturforskare, 121
 Spinoza, Baruch, filosof, 157
 Stackelberg, Carl, lantråd, 16, 18, 25
 Stadener, Sam, biskop, 163
 Staël von Holstein, Bogislaus, landshövding, 146
 Starkenberg, Ivar, tidningstecknare, 87
 Stein, Lorenz von, tysk rättsfilosof, 162
 Steuchius, Elof, professor, grecist, 157
 Stiernclou-Lillienberg, Anders Daniel, lagman, 157
 –, David, häradsövding, 157
 Stiernhielm, Anna Maria, dtr till Johan Markvard S., 7, 25
 –, Beata Regina, dtr till Johan Markvard S., 7
 –, Carl Erdtman, son till Johan Markvard S., kapten, 7, 17, 19, 25–26
 –, Catharina, dtr till Johan Markvard S., 7, 16, 25–26
 –, Cecilia Elisabet, dtr till Johan Markvard S., 15, 25–26
 –, Christina, dtr till Georg S., 3–5, 15, 23, 25
 –, Christina, Juliana, dtr till Johan Markvard S., 7–8, 17, 26
 –, Erik, kapten, 7
 –, Georg, skald, 1–16, 18, 21–23, 25, 27
 –, Georg Erik, son till Johan Markvard S., kapten, 3, 7, 16–17, 26
 –, Georg (Göran) Olofsson, krigsråd, 15, 26
 –, Georg Otto, son till Georg, S., assessor, 4–5, 13, 16, 26
 –, Gustaf (1633–34), son till Georg S., 3–5, 13, 27
 –, Gustaf, son till Georg S., deltog i Bengt Horns ambassad till Ryssland 1662, 4–5, 13, 27
 –, Gustaf Markvard, son till Johan Markvard S., 7–8, 16, 27
 –, Harald Reinhold, kapten i fransk tjänst, 7
 –, Hedvig Gretchen, dtr till Johan Markvard S., 7, 16, 27
 –, Johan Markvard, son till Georg S., kapten, 2–11, 13, 15, 17, 19, 23–26
 –, Laurentius, möjl. identisk med G. Stiernhielms systerson Lorentz Kröger, 4–5
 –, Otto Johan, t. f. kommandant på Älvsborgs fästning, 7, 16, 27
 –, Per Otto, major, 26
 (Stiernsköld,) Märta Jöransdtr, 140
 Stjernstedt, August, kammarjunkare, 32
 –, Carl Johan, landshövding, riksråd, 159
 –, Marika, förf., 187
 (stjärna,) Lars Olofsson, 140
 (stjärnor, 2,) Birgitta Karlsdtr, 140
 (–,) Karl djäkn, frälseman, 140
 (–,) Peder Karlsson, häradsövding, 140
 Strand, Axel, LO:s ordförande, 183
 Strassburg, Joakim von, ryttmästare, 17, 22, 27
 Strindberg, August, förf., 162, 187
 Ström, Albin, byggnadsarbetare, riksdagsman, 173
 –, Fredrik, riksdagsman, chefredaktör, 73
 Strömberg, Bengt, docent, kyrkoherde, 168
 –, Brita Sofia, g. m. Christoffer von Günthersberch, 16, 20, 27
 –, Peder Gudmundsson, borgmästare, inspektör, 27
 Sture, Anna Margareta, g. m. Johan Oxenstierna, 97
 –, Sten, d. ä., riksföreståndare, 150
 Suchtelen, Jan Pieter van, rysk general, 65, 67–69
 –, Paul van, löjtnant, 67–68
 Sundberg, Carl, rådman, 147
 Sundbärg, Gustav, professor, statistiker, 120, 123
 Sundelöf, Fritz Gustaf, schlagerförf., 183
 Sundin, Selim, fotograf, 184
 Sune Jonsson se Båt
 Svanberg, Gustaf, professor, astronom, 160
 Svarss, Erik, tobaksfabrikör, 147
 Swartz, Johan, fabrikör, 33–34, 36–37, 46, 52
 Swedenborg, Emanuel, vetenskapsman, religionsstiftare, 183
 Sven Andersson, borgare, g. m. Cathrine Niclasdtr, 155
 Svernilson, Ingvar, professor, nationalekonom, 166
 Svenonis, Andreas, 155
 Svenonius, släkt, 155
 –, Andreas, klockare, 155
 Svensson, Axel, fotograf, 169
 Sylvander, Volmar, fil. dr, historiker, 141, 149
 Sylvius, Johan, lagman, 26
 Sävström, August, ombudsman, talman, 83
 Söderberg, Hjalmar, förf., 187
 Söderlund, Gerda, fotograf, 170
 Sönnedal, Lars Johan, ingenjör, emigr. till Australien, 129
 Taglioni, Marie, ballerina, 118
 Taube, Eufrosyne Sofia, g. m. Herman von Bellingshausen, 17, 27–28
 –, Evert Didrik, president, riksråd, 158
 –, Helena, g. m. Bernhard von Scharenberg, 23

- , Jost (Justus), ståthållare i Reval, 13, 28
 —, Otto Reinhold, landshövding i Dorpats län, 16—17, 22, 27—28
 —, Wilhelm Ludvig, landshövding, riksråd, 158
 Tawaststjerna, släkt, 178
 Tegnander, Ivar, byggmästare, 148
 Tegnér, Esaias, skald, biskop, 114, 163
 Tempelman, Olaus, arkitekt, 158
 Teschen, Catharina, g. m. Andreas Virginius, 13, 28
 —, Clas (Nicolaus), borgmästare i Dorpat, 13, 28
 Tessin, Carl Gustaf, kanslipresident, 159
 —, Nicodemus d. ä., slottsarkitekt, 145
 Tham, Wilhelm, fil. dr. chef för skolavdelningen vid P. A. Norstedt & söner, 187
 Thermanius, Edvard, professor, statsvetare, 166
 Thomaus, Jöran Jacob, kyrkoherde, skriftställare, 185
 Thomasius, Christian, tysk rättsfilosof, 156
 Thorild, Thomas, förf., 45
 Thorsson, Fredrik Vilhelm, statsråd, 75—76, 78, 80—85, 88
 Thunberg, Carl Petter, professor, 187
 Thurn, Frans Bernhard von, generalmajor, 4, 20
 Tingsten, Herbert, professor, chefredaktör, 166
 —, Lars, general, statsråd, 79
 Tocqueville, Alexis de, fransk förf., historiker, 162
 Torbacke, Jarl, prof., historiker, 56
 Tott, Brita, g. m. William Greij, 19
 (—) Tönne Eriksson, 19
 —, Åke, riksråd, fältmarskalk, 98
 Tottie, Henry, biskop, 148
 Tranæus, Jonas, assessor i hovrätten i Dorpat, 13, 28
 Trygger, Ernst, professor, statsminister, 81
 Trägård, Elias, professor, orientalist, 156
 Trägårdh, släkt, 187
 Tunberg, Sven, professor, historiker, rektor, 166
 Turesson, Gunnar, vissångare, tonsättare, 170
 Tydiske se Karl
 Törnebladh, Carl Peter, justitieombudsman, justitiestatsminister, 164
 Törnköld, Catharina, g. m. Peder Gudmundsson Strömberg, 27
 Uhr, Gustaf, lärare vid Brunnsviks folkhögskola, 174
 Ulf af Horsnäs, Erik Eriksson, hovjunkare, 20
 — Åbjörnsson se Sparre av Tofta
 Ulfeldt, Leonora Christina, dtr till Kristian IV, 179—180
 Ulfsparré, Anna, g. m. Erik Månesköld, 22
 Ulrich, Johan (von), vicepresident i Dorpats hovrätt, 13, 28
 —, Wilhelm (von), ståthållare i Reval, 13, 19, 28
 (Ulvåsa-ätten) Birger Ulfsson, lagman, 138
 (—) Cecilia Ulfstdtr, 138
 Undén, Osten, professor, utrikesminister, 86, 177
 Ungern-Sternberg, Gertruda von, g. m. Peter Nasackin, 22
 —, Mathias Alexander von, överbefälhavare, 158
 Wachtmeister, Carl Axel, riksdrots, 111
 Wadenstjerna, Carl Wilhelm, överstelöjtnant, 69
 Waern, James Dickson, affärsman, emigr. till Australien, 128
 Wahlenberg, Göran, professor, 46
 Wahlström, Jonas, tidningsman, politiker, 35, 51, 54
 —, Lydia, fil. dr, studierektor, 186
 Waldau, Bernd von, hovmarskalk, 107
 Wallenberg, Jacob, präst, förf., 185
 Wallin, Georg, superintendent, 141
 —, Josef, kyrkoherde, 39, 46, 51
 Wallmark, Pehr Adam, tidningsman, 45
 Wallquist, Olof, biskop, 163
 Walmqvist, släkt, 184
 Wazinski, Bartholomæus, polsk ståthållare i Dorpat, 6, 13, 28
 Weibull, Jörgen, professor, historiker, 183
 Weiss, Barbara, "Rentmesterska", 16, 24, 28
 Weissensee, Benedict Johann von Berg, 18
 Wellton, Lars, konstnär, 149
 Verelius, Olof, filolog, fornforskare, professor, 5
 Verklaess, Hans, borgare i Kalmar, 145
 Werngren, Nils, sjökaptan, 122
 Westberg, Marie, balettdansör, 186
 Westblad, Lars Fredrik, emigr. till Australien, 127, 130
 Westerberg, Wesley M., collegepresident, huvudredaktör, 181
 Westerståhl, Jörgen, professor, statsvetare, 166
 Westmark, Mathias, protokollssekreterare, 43—44
 Westrin, Adolf, landskamrerare, riksdagsman, 148
 Vestris, Auguste, professor, dansör, 116
 —, Gaetano, fransk dansör och balettmästare, 116
 Wibe, Peder, dansk resident, 104—106
 Wickman, Krister, statsråd, direktör, 175
 Wicksell, Knut, professor, nationalekonom, 175
 Wideman, Pehr, präst, emigr. till Australien, 127, 129
 Wigert, Severin, grosshandlare, 39, 46, 51
 Wigforss, Ernst, statsråd, 75, 79, 84—85, 88, 174
 Whilborg, Gerhard, målare, 188
 Wikner, Pontus, professor, filosof, förf., 183
 Wildeman, Margareta, g. m. Lars Mårtensson Creutz, 18
 Wilhelm av Oranien, ståthållare i Nederländerna, 89
 Wilner, Per, överbibliotekarie, 154
 Wingård, Carl Fredrik af, ärkebiskop, 53, 58
 —, Johan af, statsråd, 32, 46, 52
 Virginius, Andreas, professor, biskop, 13, 28
 Wirsén, Axel af, major, 39—40
 Vitting Månsson, köpman i Stockholm, 151
 Wittstock, Johan, kyrkoherde, 7, 16—17, 28
 Wolffeldt, Katharina Elisabeth, g. m. Philip von Sass, 23
 Wolff, Christian, tysk filosof, 156
 Voltaire, François Marie Arout de, 155
 Wrangel, ryttmästare, trol. identisk med Tönnes Johan Wrangel (1637—1704), 17, 28
 —, Anton Johan, riksråd, 159
 —, Fabian, landshövding i Dorpats län, 13, 28
 Wrede, Fabian, riksråd, 159
 Wulff, Johan, snickarmästare, 183
 Wyber, Bartholomæus, stadssekreterare, 6

Wädurhorn, Elisabet, g. m. Harald Igelström,
 16–17, 21, 28
 –, Elof Jonsson, kapten, 28
 Wärnschöld, Johan Andersson Lenæus, krigs-
 råd, 17–18, 28–29, 145
 Wällgren, Gunn, skådespelerska, 183

 Yxkull, Johan, överste, 26
 –, Metta, g. m. Jakob Silfversparre, 17, 29

 Zelandier, Hedvig Maria, g. m. Carl Axel Adam
 von Schéele, 136
 Zorn, Anders, konstnär, 186
 Zweigbergk, Otto von, chefredaktör, 86

 Åberg, F. O., tändsticksfabrikör, 147
 Åhlén, Waldemar, tonsättare, musikdirektör, 186
 Åhlström, Olof, krigsråd, tonsättare, 116
 Åkerhjelm, Gustav Fredrik, statsråd, 32, 45
 Åkerman, Johan, professor, nationalekonom,
 188
 Åkerström, Fred, vissångare, 170
 Åkesson, Sonja, förf., 180

 Ödman, Samuel, professor, teolog, 121
 Örnehufvud, Olof Hansson, generalkvartermäs-
 tare, 143–144
 Örneklou, Peder Larsson Alebeck, ståthållare,
 13, 29

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

ÅTTIONDE ÅRGÅNGEN
1984

STOCKHOLM

Norstedts Tryckeri, Stockholm, 1985

UTGIVEN AV
PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM
GÖRAN NILZÉN

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGLIGA PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

Anteckningarna i Georg Stiernhielms familjebibel. Av <i>Tore Hagström</i>	1-29
Jakob August von Hartmansdorff, Vilhelm Fredrik Palmblad och ett konservativt tidningsförsök vid 1800-talets mitt. Av <i>Jan Berggren</i>	30-63
C. O. Cronstedt och Sveaborgs kapitulation 1808. Av <i>Anders Persson</i>	64-71
Försvarsnihilist eller försvarsvän? Per Albin Hansson, försvarsfrågan och bildandet av Hjalmar Brantings första ministär 1920. Av <i>Lars Ericson</i>	72-88
Drottning Maria Eleonora i brandenburg-preussiska sändebudsrapporter 1633-1637. Av <i>Åke Kromnow</i>	89-108
Petrus Muncks biskopsutnämning år 1794 - svågern Mathias Rosenblads smarta kupp? Av <i>Hilding Pleijel</i>	109-115
Charles Didelots skandinaviska förbindelser. Av <i>Åke Lilliestam</i>	116-119
Projektet "Emigration till antipod" och den glömda australienutvandringen. Av <i>Ulf Beijbom</i>	120-132
Otack är världens lön - ett medborgaröde med början 1837. Av <i>Svante Jakobsson</i>	133-137
Den heliga Birgittas släktskap med biskop Nicolaus Hermanni - ett genealogiskt och socialhistoriskt problem. Av <i>Hans Gillingstam</i>	138-139
Recensioner	
Det medeltida Sverige. Av <i>Hans Gillingstam</i>	140
Kalmar stads historia. Av <i>Birgitta Lager-Kromnow</i>	140
Stockholms botteniska handelsfält. Av <i>Birgitta Lager-Kromnow</i>	149
Stormaktstidens svenska studenter i Tyskland och Holland. Av <i>Sten Carlsson</i>	151
Prästporträtt från Malmö. Av <i>Christian Callmer</i> †	154
Lunds universitets studenter 1667-1732. Av <i>Hans Gillingstam</i>	154
Universitetshistorik. Av <i>Christian Callmer</i> †	155
Jean Eric Rehns liv och verk. Av <i>Bo Elthammar</i>	157
Fattigförsörjningen i Stockholm på 1700-talet. Av <i>Göran Nilzén</i>	158
Medicinarminnen från 1800-talets första hälft. Av <i>Lars Öberg</i>	160
Geijerstudier. Av <i>Gunilla Karlsson</i>	160
Fullmakter till prästvigda. Av <i>Axel Norberg</i>	162
Lars Herman Gyllenhaal. Av <i>Jan Berggren</i>	164
Ny högskolematrikel. Av <i>Per Thullberg</i>	165
En lundateolog minns. Av <i>Bengt Ingmar Kilström</i>	166
Fotografihistoria. Av <i>Jan Garnert</i>	169
Visdiktare och konstnär. Av <i>Carl Henrik Carlsson</i>	170
Per Meurling - en radikal humanist. Av <i>Barbro Schaffer</i>	171
Minnen av Clartérolsen. Av <i>Åke Lilliestam</i>	172
Från målare till ambassadör. Av <i>Åke Lilliestam</i>	174
I nervträdarnas spetsar. Av <i>Åke Nilzén</i>	176
Diplomatminnen. Av <i>Wilhelm Carlgren</i>	177
Finländsk - och svensk - adel. Av <i>Hans Gillingstam</i>	177
Furstinnor och andra kvinnor. Av <i>Åke Kromnow</i>	178
Pedagogisk handbok i släktforskning. Av <i>Carl Henrik Carlsson</i>	180
Arkivguide om svenskamerikanska samlingar. Av <i>Ulf Beijbom</i>	181
Tidskriftsöversikt. Av <i>Göran Nilzén</i>	183
Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1984	189
Förkortningslista	190
Personregister	191

